પ્રકાશક

કેશવ હ. શેઠ

રતિલાલ એમ. કોઠારી

ખડાયતા-

મુદ્રણકલા મંદિર

ચાર રસ્તા

અમદાવાદ

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત. ૧૦૦૦ કિં૦ ૨-૦-૦

સં૦ ૧૯૮૬

અર્પણ

હૈયાની અણદીઠ વરાળે આંખડીથી ઝડીઓ વરસી,
દગ્ધદિલથી વહ્નિઉની વાયુની લહરી સ્પર્શી,
ને હેમન્તે પડેલ હિમશા નિઃશ્વાસો ઠંડા ઝીલી,
સૂનાં જીવનના વનવગડે, કંટકમાં ટશરો ખીલી;

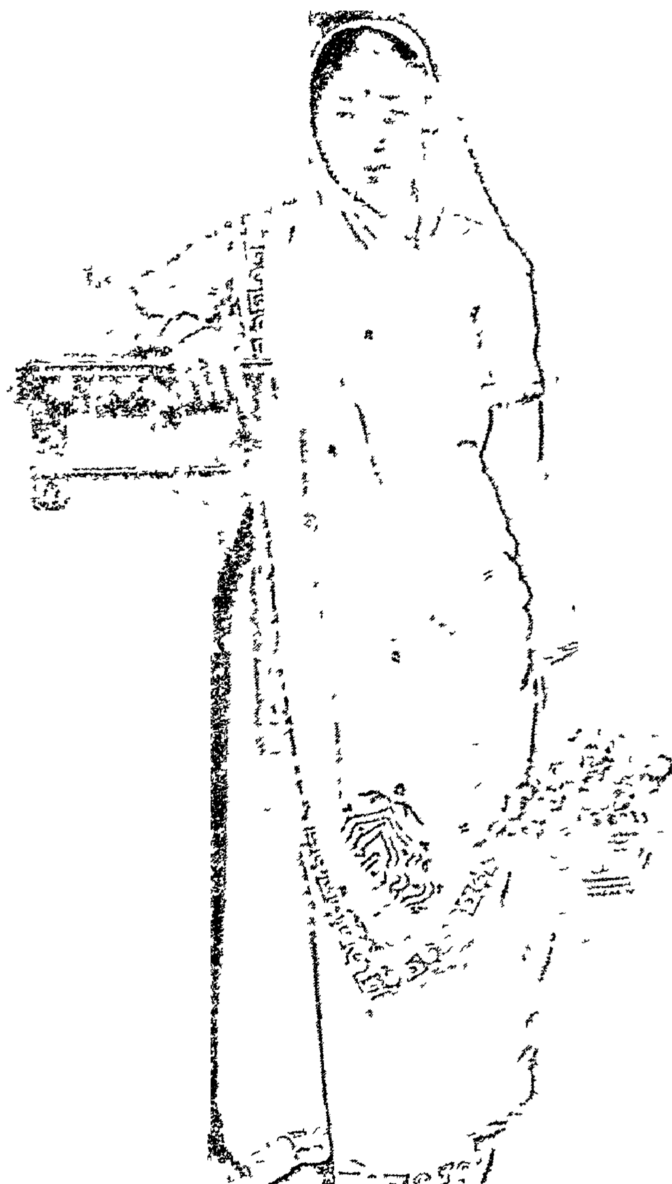
વિહરતા એ માનસ્‌તીરે, વીણ્યા જે કંઈ હૃદયગુલાબ,
ધરું માત ગુજરાત! એનો તુજ પૂજ્ય ચરણકમળે 'ફૂલછાબ'

—કર્તા

સાંકળિયું

વાર્તા	પાનાં
દિલના ડંખ	૧—૨૨
બાળકનો બેલી	૨૩—૪૬
કીકીનાં કામણ	૪૭—૬૪
પેટને ખાતર	૬૫—૮૦
તંત્રીનો ભેખ !	૮૧—૯૮
ભલો ભીખારી	૯૯-૧૦૬
શાપિત અપ્સરા	૧૦૭-૧૩૦
જજિયાવેરો	૧૩૧-૧૫૨
કસબણની કન્યા ?	૧૫૩-૧૭૪
પાળિયાની પૂજા	૧૭૫-૧૯૨
દવા કે દયા ?	૧૯૩-૨૦૮
પડાપજા	૨૦૯-૨૧૨

સ્વ. જીવનસખી સૌ. કપિલા,

સદૈવ તું ફૂલભોગી હતી,

છબીમાંય તારા કરકમલે ફૂલછાબ છે,

ને ફૂલછાબ જેવું તારૂં હૈયું હતું

તારી તરુણાવસ્થામાં જ,

'છે'નું હવે 'હતું' થતાં—

આપણા નિર્મળ પ્રેમના પવિત્ર ચિહ્ન નિમિત્તે
આ 'ફૂલછાબ' સાથે તારૂં સ્મરણીય નામ ગુંથતો,

વસન્ત, ૮૬
બડાયતા પ્રેસ
અમદાવાદ

એકલવાયો

રતિલાલ સા. કોઠારી

વસ્તુનિર્દેશ

કાવ્યોના બે પ્રકાર જાણીતા છે, ધ્વનિપ્રધાન અને ઉપદેશ-પ્રધાન ઉપદેશપ્રધાન કાવ્યોનો જમાનો જીર્ણ થતો જાય છે અને જનરુચિને ધ્વનિપ્રધાન કાવ્યો વધારે માફક આવતાં હોય એમ અનુભવે સમજાયુ છે કેળવાઇને શિષ્ટ બનતી જનતાની વિવેકશક્તિનો તે વિકાસ સૂચવે છે–અથવા ગુજરાતી સાહિત્ય કે તેના રસજ્ઞ વાચકસમુહનુ માનસ્ હવે ગરીબ નથી–ગૌરવાન્વિત છે, એવા અભિપ્રાય તરફ મનને વાળે છે.

કાવ્યોની પેઠે કથાનકોને પણ બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય–ધ્વનિપ્રધાન અને ઉપદેશપ્રધાન વાર્તાનું સીધુસાદુ વળુ ગોઠવી કહાડવું, શ્રી૦ ' ધૂમકેતુ 'એ એક સ્થળે કરેલા શબ્દપ્રયોગ પ્રમાણે છાપાના 'રિપોર્ટ' રૂપે, વાર્તાના બનાવને કલમવાટે કડેડાટ કાગળમા ઠાલવી નાખવો, વળી વાર્તા અને વાચક, ઉભયથી તટસ્થ રહેવા જેટલા સયમી નહિ થતાં, આલેખાતી ભૂમિકાની વચ્ચે સ્વય બોધના ધોધ વહેતા મૂકવા અને ' ખાધુ પીધુ ને રાજ કર્યું ' જેવા વાકયો સાથે, સ કેલાતી વાર્તાના અતમા, સમગ્ર નવલિકાનો સાર તારવી આપવો; એમ, વાચકની બુદ્ધિ–શક્તિને ઓછામા ઓછો શ્રમ દેવાની દયાળુ સગવડ (!) યુક્ત–કલા નહિ પણ–કાબેલિયતવાળી ઉપદેશપ્રધાન વાર્તાનો યુગ લગભગ આથમી ગયો છે

હૈયાને હુંફાળ, એવી સમીરણની શીતળ લહરીનો સ્પર્શાનુ-ભવ થવા છતા એનો પ્રત્યક્ષ દર્શનાનુભવ નથી જ થતો; આજની શિષ્ટ જનતાને ભૂખ ઉઘડી છે એવાં સ–રસ શૈલીથી

આલેખાયલાં ધ્વનિપ્રધાન વસ્તુવિધાનની કથાનકને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરો; વાર્ત્તાસૃષ્ટિ વાસ્તે જે પાત્રો સર્જો, તેમય થઇ જઈ, પાત્રોની જ ભાષામાં, તેમના અંતરતળિયે ઠરેલા ભાવને, કલાના યથોચિત આભરણવડે પ્રતિબિમ્બિત કરો: 'સ્વલ્પ સાર ને અતિ વિસ્તાર'ની આદત છોડી, થોડામાં ઘણુ ઘટાવો; અને વાર્ત્તાના આત્માને વાચકના માનસગર્ભે વહેતો કરી આપી ત્યાંથી ખસી જાઓ એ અમૂર્ત આત્માને, શાબ્દિક રસાયનવડે પ્રત્યક્ષ કરી આપવાના વ્યર્થ મન્થનમાં પડવાની કશી જરૂર નથી, આત્મા છે જ અગોચર— અને અગોચર છતાં, કુમ્ભમાંના દીપકપ્રકાશ પેઠે, કથાનકના કલેવરને નિજતેજથી લીપી રહે એમા, સૌન્દર્યનો, કલાનો, રસાત્મદર્શનનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે બુદ્ધિપ્રધાન કથા-નકોમા મને નથી જ થયો.

રોગ ભોગ અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનની સારીનરસી સમૃદ્ધિથી માંડીને કેટલાંક કંદમૂળ ને ફળફૂલના બીજ કે કલમોની, જેમ દરિયાપારના દેશોમાથી, એશિયાના આ અન્નપૂર્ણા—મન્દિરમા આયાત થઇ છે, તેમ કલ્યાં તે કોટિનાં ધ્વનિપ્રધાન કથાનકોના કલમી રોપ પણ જર્મની ફ્રાન્સ ઇંગ્લાંડ આદિની સાહિત્ય-વાટિકામાથી, બંગાળનો અખાત તથા અરબી સમુદ્ર ઓળંગીને ગુર્જરીકુંજે સુધી આવી પહોંચ્યા છે; અને હવે તો, એનો મૌલિક ફાલ પણ ભરચ્છક ફાલતો રહ્યો છે—આંખ અને આત્મા ઠરે એવો ઉત્તમ પ્રતિનો

કેવળ કોમી ગૃહસંસારના સંકૂચિત વર્તુલને લક્ષમા રાખીને લખાયલી 'કળિયુગની વાતો' બાદ કરીને કહુ તો આ મૌલિક 'ફૂલછાબ' ધ્વનિપ્રધાન કથાનકોની દિશામા પહેલા અખ્તરારૂપ છે. મૂળે તો આ નવલિકાઓનું ઘણુ ખરૂં

વસ્તુ ખંડકાવ્યોના મર્જન સારૂ સંચેલું; પણ છેલ્લા 'જળ-પ્રલય'માં એનાં ટાંચણ-ટિપ્પણ છંટાયાં અને કોઈ કોઇ કાગળ સાથે ઉધાઇએ પણ દોસ્તી સાધવા માંડી ત્યાંસુધી, છાપખાનાના જંજાળી ધન્ધા સાથે કોકરાતું ને ગુંગળાતું જીવન ખંડકાવ્યોની ભૂમિકા તૈયાર ન જ કરી શક્યું—કાલીઇલે ભાખેલી 'આત્મશાંતિ' માટે, "હૃદયના (અ) શાન્ત જીવનની આશ આવી ને આવી" જતી જોઇ, ત્યારે કાવ્યો નહિ, પણ એનાં મશીએઇ સગાં જેવાં કથાનકો ગુંથ્યા: [1] માટીમાંથી મૂર્તિવિધાન કૈતુક થયું હશે, ને પ્રશ્ન તો કલાવિદોની કસોટિનો છે.

સિવાય બીજા બે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવો બાકી રહ્યો: એક પ્રશ્ન હૃદયરસજ્ઞોનો; બીજો બુદ્ધિમાનોનો. રસ ક્યાં છે, ભાવ શો છે, ધ્યેય ક્યાં દોરી જાય છે, કથાકારે તેની નવલિકાઓમાં એક એક કેવા મુખ્ય મુદ્દાને છેડ્યો છે—કાંઇક એવાં તત્ત્વોની તરમાં તરબોળ થઈ જાય હૃદય; બાકીનું બધું નિરીક્ષણ બુદ્ધિગમ્ય છે. બુદ્ધિ ખામીઓ પણ ખણી કહાડે; મૂલ્ય શોચવા મથે; દોષ તરફ એની વૃત્તિ પ્રથમ વળે હૃદયજ્ઞોને આ પુસ્તકનુ 'અર્પણ' જ ઉત્તર આપી દેશે. બુદ્ધિમાનો માટે સ્પષ્ટ કરવાનુ કે:—

૧. ત્રણેક સિવાયનાં તમામ કથાનકો પુસ્તકમા પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે,

૨. છપાયો છે ને એનો વ્યવસ્થિત ક્રમ નથી; લખાતું ગયું તેમ તેમ છપાતું રહ્યું,

૧. એવાં થોડાંક કથાકાવ્યો, આ પહેલાંનાં પુસ્તકો, સ્વદેશગીતાવલિ, અંજલિ તથા રાસમંજરીમા છપાયા છે અને એક વધુ કથાકાવ્ય આ પુસ્તકને છેડે છાપ્યું છે.

૩. સમાજ અને સિનેમાના પંકમાંથી ઉગેલાં પંકજે જે અસર આપી, તેથી પ્રેરાઈને કથાનકોનું ઘડતર થયું છે,

૪. Thomas Moore's "Lalla Rookh" નામનું કાવ્ય વાંચ્યું હશે તેમને 'શાપિત અપ્સરા'નું વાચન વધારે રસપ્રદ લાગશે; એમાં આલેખેલા પાંચ દષ્ટાન્તપ્રસંગોમાં, રોમ મિસર અને બૌદ્ધકથાના ઇતિહાસનાં પાના તથા જર્મન કવિ ગેટેકૃત નાટક 'ફાઉસ્ટ'નો વસ્તુસાર આધારભુત છે. 'ફીફીનાં કામણ,' 'ભલો ભિખારી,' 'દવા કે દયા?' અને 'જજિયાવેરો,' એ અનુક્રમે બંગાળી, મરાઠી ને હિન્દીમાં વર્ષોપર વંચાયલી વાર્તાઓના પ્રધાન પાયાપર ચણાયલી સ્વતંત્ર ઇમારતો છે 'પેટને ખાતર'માં ઇંગ્લિશ વાર્તાનુ અવલમ્બન છે અને 'પાળિયાની પૂજા,' શ્રી 'ધૂમકેતુ'કૃત 'ખંડેરની પૂજા'નુ અનુકરણ છે.

છેવટ, કથાનકો કરુણાન્ત છે અને શ્રી 'ધૂમકેતુ' લખે છે, કે "દુનિયામા ઘણા પ્રકારની મીઠાશ છે, પણ છાના દર્દની તોલે આવે એવી એકે નથી"–એ સત્યના પૂજકોને આ કરુણાન્ત કથાનકોમાથી દ્રવતાં દિલ કે નિગળતા આસુની 'મીઠાશ'નો સ્વલ્પ આસ્વાદ પણ મળશે તો 'ફૂલછાબ'નુ સર્જન–પ્રકાશન ફલિત થયુ માનીશ

વસન્તપચમી /'૮૬
અમદાવાદ

કેશવ હ. શેઠ

તા. ક. પ્રૂફશુદ્ધિની અશુદ્ધિઓ વીણી કહાડવા જેટલો જોગ નથી મળ્યો; પણ પુસ્તકના પંદરમે પાને ઉડતી નજર પડતા જે છાપભૂલ માલમ પડી, તે તરફ વાચકનુ ધ્યાન ખેંચવાનુ, કે એ પૃષ્ટની છેલ્લી–પચીસમી લીટીપર લીટો તાણશો–એ લીટી, કોઈ બીજા કંપોઝની અહી ઘુસી ગઇ છે।

સ્વ. રા. સા. નારણદાસ કાળીદાસ ગામી

નાયબ દિવાન, પાલીતાણાસ્ટેટ

રા૦ સા૦ નારણદાસ કાળીદાસ ગામી

(એમનાં જીવનસ્મરણો)

તે મધુર સ્મરણપર બબ્બે શરદો વરસી ગઇ; છતા હૃદયપટે પડેલી છાપ ધોવાઇ ગઇ નથી–ધોવાય એમ લાગતુ પણ નથી

સંવત્ ૧૯૮૪નો તે વસન્તકાળ હતો: ત્યારે એક "સુખી સ્વર્ગવાસ" નિમિત્તે નડીઆદ ગએલો. ત્યાંની તલાટી-પોળમાં, બેઠા મજલાના છતા એક ભવ્ય મકાનને મેડે ગયો અને મ્હોરેલી વસન્તના ફાલ્યાફૂલ્યા ફૂલફાલ જેવો કૌટુમ્બિક ડાયરો જામેલો જોયો.

ગામી-કુટુમ્બનો બહોળો પુત્રપરિવાર કાંઇક ગમગીન લાગતો. વિચાર્યું કે એમની ગમગિનીમા મારે હિસ્સો દેવો જોઇએ, પણ તે પહેલા તો, ભાગ્યે પાચેક પળો વીતી હશે, ને અન્દરના ખડમાંથી છત્રછાયા સરખા એક મુરબ્બી, સૌ બેઠા હતા ત્યા આવ્યા–દેવસેવામાથી તરતના જ પરવારેલા હતા· પ્રસન્ન મન, હળવે હસતી ને ભરાવદાર મોહક મુખકાન્તિ; ભાવભીના ને તેજઉજ્જ્વળ ચક્ષુ, ગૌરવર્ણ, માંસલ દેહ–જાણે નખમાંય રોગ નહિ ! અઠ્ઠાવન વર્ષ જેટલી બુઝર્ગ વયવાળા, રા૦ સા૦ નારણદાસ ગામીને જોતા જ પેલા ઋષિ-આશીર્વાદનુ સ્મરણ થયુ કે "શત જીવ શરદ·" આવા જ તન્દુરસ્ત અવતાર વાસ્તે નિર્માણ હશે !

રા૦ સા૦ ગામીના સુખી સંસારનો વાડીવેલો વિશાળ ને લીલોછમ એના વિકાસક્રમમા નડતરરૂપ એક પણ કટક નહિ! આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા, સચ્ચારિત્ર્યના સુન્દરતર સંસ્કાર;

ઉંચા દરજ્જાની ઉદાર ખાનદાનીઃ આવાં વિશિષ્ટ પોપક તત્વોના ઉછેરવડે ઉમરે પહોચેલા છ-છ પુત્રો, પુત્રી તથા પૌત્રીનુ સુખ જોનાર ભાગ્યશાળી જનેતા તો તેજ હોય, જેણે પાચે આગળીએ પ્રભુને પૂજ્યા હોય. અ સૌ સુરજબા-રા૦સા૦ નારણદાસ ગામીના કુળલક્ષ્મીએ, એવા સુખી સસારને સ્વામીની હુંફમા છોડી, '૮૪ના પોપ વદ આઠમે આખરી આખ મીંચી *

એ "સુખી સ્વર્ગવાસ" નિમિત્તે નડીઆદ ગએલો, ત્યારે રા૦ સા૦ ગામીના મધુર મિલનનો લાભ મળેલો શી ખબર, કે એ મિલન છેવટનુ નિર્માયલુ હશે !

અહી એક કુદરતી સુયોગ જાણવા જેવો છે અ૦ સૌ૦ સુરજબાની જન્મસાલ સ ૧૯૨૪ અને રા૦ સા૦ ગામીની જન્મસાલ પણ એ ! સુરજબાની જન્મતિથિ શ્રાવણી પૂર્ણિમાની, ત્યારે રા૦ સા૦ ગામીની જન્મતિથિ ભાદ્રપદ માસની રાધાષ્ટમીએઃ સુરજબા સવા પખવાડીઉ વહેલા જન્મ્યા હતા અને રા૦ સા૦ ગામી કરતા નવ માસ ગુજર્યાં પણ વહેલા સરવાળે એ સુભગ દંપતી સાઠ-સાઠ વર્ષ જેટલુ જીવન જીવ્યા !

સૌ૦ સુરજબાના સ્મરણાર્થે, તેમના જ્યેષ્ટ પુત્ર શ્રીમાન્ રતિલાલભાઈએ દસહજાર રૂપિયા જેવી નાદર રકમ ખડાયતા કેળવણીમડળને એ શરતે સોંપી છે, કે જેનુ વાર્પિક વ્યાજ

* તે પ્રસગે રા૦ સા૦ ગામીપર, ના૦ પાલીતાણાનરેશનો આવેલ દિલસોજ પત્ર, અહી ઉતારવા જેવો છે૰ વાચો —

" Yaur Wife must have had the greatest Satisfaction of Seeing such a big family, devoted, honest and well aducated, and any mother may well be proud of having born such children for her mother country"

સ્ત્રીકેળવણી ખાતે ખર્ચાય-બીજા શબ્દોમાં સૌ૦ સુરજબાને નામે, જ્ઞાનોજ્જ્વલ કિરણોવડે કેટલાય ગૃહસસાર અજવાળાશે અને તે જોઇને સ્વર્ગસ્થ જનેતાનો અમર આત્મા પ્રસન્ન થશે ને આશીર્વાદ સાથે કહેશે, કે દીકરા હજો તો આવા જ હજો.

—અને એ છચ્છ પુત્રાદિના પિતા! પુત્રો નિત્યના પ્રાત સ્તવન વખતે નિર્મળ મનથી ઇષ્ટિદેવને પ્રાર્થના કરતા જ હશે, કે પિતા હજો તો રા૦ સા૦ ગામી સરખા જ હજો. શાથી, તે આપણે સક્ષેપમાં જોઇએ.

જેઠ માસ એટલે જ્યેષ્ટ પુત્ર રતિલાલભાઈની જન્મગાંઠનો મહિનો; એ જ મહિનાની શુદ ત્રીજને દિવસે રા૦ સા૦ ગામી વૈકુઠવાસી થયા-સવત્ ૧૯૮૫. 3410

એ વૈકુઠવાસનો પ્રસંગ પણ કેવો કૌતુકભર્યો! ચન્દ્રહાસના આખ્યાનમા આવે છે તેમ, પ્રધાન દુષ્ટબુદ્ધિએ લખેલ પત્રમાથી 'વિષ' શબ્દનુ 'વિષયા' શબ્દમા પુનરાવર્તન થયુ હતુ ને? ચએલા તે શબ્દફેરથી વિધિના અગમ્ય વિધાન વિષે આપણને કેવી તાજુબી ઉપજે છે! ગ૦ સા૦ ગામીનો અતકાળ પણ કાળનો અગમ્ય પડદો એ રીતે જ ખેચી રહ્યો હતો. હકીકત એમ બનેલી, કે પાલીતાણાના સ્વર્ગસ્થ દિવાન માટે મળનાર શોકપ્રદર્શક સભામા રજુ કરવાનો ઠરાવ રા૦ સા૦ ગામી ઘડી રહ્યા હતા-પણ તે ઠરાવના ગર્ભમાં ખુદ પોતાને જ હાથે-જાણે પોતાને જ માટે-એ ઠરાવ ન લખાતો હોય તેમ તે જ દિવસના લગભગ સાય કાળે એકાએક હ્રદય બન્ધ પડયુ અને પાલીતાણાના એ રાજ્ય-પ્રજાપ્રિય નાયબ દિવાનના જીવનનો સાયંકાળ નમ્યો!

'न जाने जानकीनाथ...'

એક દુહો છે:

"જબ તુમ આયા જગત્‌મે, લોક હસે, તુમ રોય;
"કરણી અયસી કર ચલો, તુમ હસો, જગ રોય !"

'નારાયણ'ના ઇષ્ટ નામોચ્ચાર સાથે નારણદાસ ગામી પ્રસન્ન વદને પરલોક સિધાવ્યા અને તેમની પાછળ પાલીતાણા રાજ્ય રોયુ, સમાજના સુપ્રસિદ્ધ સજ્જનો રોયા, ખડાયતા જ્ઞાતિ રોઇ; કુટુમ્બ રોયુ:*

ભર્તૃહરિનું સૂત્ર છે, કે

"ચક્રતૂલ્ય સસારમા જન્મ–મરણ તો છે જ,
"કરે ઉન્નતિ ... જન્મ ધર્યો તેણે જ."

વશ–કુળની, જ્ઞાતિ–સમાજની કે રાજ્ય–પ્રજાની ઉન્નતિ સાધી હોય, એના જ જન્મ, જીવન અને અવસાન ધન્ય છે. રા૦ સા૦ ગામી, પોતે એવા વિરલ જીવનની ધન્યતાને કેવી વર્યા હતા તે તેમની યશોજ્જવલ કારકીર્દિ કહી આપે છે

પ્રથમ તેમની રાજ્યસેવા જોઇએ રા૦ સા૦ ગામીની, પાલીતાણાસ્ટેટમા એકધારી પાતરીસ વર્ષ જેટલી રાજ્યસેવા— અને તે પ્રજાપીડનને ભોગે નહિ, પ્રજાપ્રિયતાના પ્રશસ્ત યોગે !

સંવત્ ૧૯૪૯ના ફાગણ માસમા પોતે પાલીતાણાસ્ટેટના સર ન્યાયાધીશને હોદ્દે ચડયા; ત્યારપછી કેળવણીખાતાનો સર્વ-શ્રેષ્ટ દરજ્જો પણ તેમણે ભોગવ્યો, જમીનખોરડાનો હક્ક, જેનુ કામ અતિ ગુચવાડાવાળુ ને જોખમી ગણાય છે, તે નક્કી

---

* વિધવિધ દેશીરાજ્યો, અધિકારીઓ, સ્ટેટપ્રજા, જ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિ સસ્થાઓ ઉપરાત પાલીતાણાસ્ટેટના સ્પેશ્યલ સરક્યુલર દ્વારા દર્શાવાયલી દિલસોજી, થયેલા શોક ઠરાવો અને સખ્યાબધ તાર–પત્રો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

કરનાર સમિતિના પ્રમુખ, સ્ટેમ્પ કમિશ્નર, રેજીસ્ટ્રાર તથા પોલિસ કમિશ્નર જેવા હોદ્દા પણ તેમણે યથોચિત દીપાવ્યા હતા. સં. ૧૯૬૯ ની પાલીતાણાની ગઝબનાક રેલ તો હવે ઇતિહાસાંકિત થઇ છે—એ દુ:ખદાયક હોનારતથી હેબનાઇ ગયલાં સખ્યાબન્ધ અસહાય કુટુમ્બોને રાહત આપવામા તેઓ અગ્ર-સ્થાને હતા રેલસંકટ નિવારણ સમિતિનો જોખમી કારોબાર એમને જ સોપાયો હતો અને તે અણીશુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ કારો-બારની કદર કરીને હિન્દી સરકારે તેમને 'રાવ સાહેબ'ના ઇલ્કાબથી નવાજ્યા હતા.

આ કોઈ એક જ પ્રજાકીય કામ તેમના હાથે નથી થયુ: પાલીતાણાસ્ટેટમાંથી દારૂના પીઠાની જડ ઉખડી ગઇ, તે રા૦ સા૦ ગામીને જ પ્રતાપે ન્હાની હોટલો પણ પાલીતાણામા નહિ જોઇ શકો અગ્રેજી શાળા ચાર ધોરણ જેટલી હતી, તે હાઇસ્કૂલમાં ફેરવાઇ ગઇ તે પણ રા૦ સા૦ ગામીની જ જહે-મતને આભારી છે.

રા૦ સા૦ ગામીએ જેમ પ્રજાનો ચાહ જીત્યો હતો, તેમ ના૦ પાલીતાણાનરેશનુ ચિત્ત પણ જીતી લીધુ હતુ. ગામી, એટલ સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ! એ જ વિશ્વાસને લઇને તેઓ આદપુરના મેનેજર થયા હતા અને નાનીમેળના ભાયાતી ગામનો વહીવટ તેમને હસ્તક સોંપાયો હતો. વળી તેમની પાસેથી, એડમિનિસ્ટ્રેશન દરામયાન પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ તરીકે 'સલાહકાર'ની સેવા લેવામાં આવતી; પાલીતાણાના હાલના ના૦ ઠાકોરસાહેબના ખાનગી સલાહકાર પણ તેઓ જ હતા. સ. ૧૯૫૪ માં ના૦ ઠાકોરસાહેબ જ્યારે તીર્થાટને ગયા, ત્યારેય રાજ્યની કુલ સત્તા રા૦ સા૦ ગામીને સોંપાઇ હતી

સુરબ્બીશ્રી પોતાની નિત્યનોંધમા એક સ્થળે લખે છે:-

"સદ્ગત નામદાર મહારાજા નાનસિંહજી બહાદૂરે મને એવી સારી રીતે રાખેલ, કે બ્રિટિશ સર્વિસ જેવી સ્વતંત્રતાથી હું કામ કરી શકતો" દેશીરાજ્યોના હોદ્દાપર ચડવું અને પાંતરીસ વર્ષ પર્યંત માનભેર ટકી રહેવુ એ ન્હાનીસૂની વાત નથી–ખાંડાની ધારપર ખેલવા કરતાં પણ વધારે વસમી વાત છે. તે સ્થિતિમા હોદ્દો જાળવવો, દરજ્જાને દીપાવવો અને રાજ્ય–પ્રજા ઉભયને કલ્યાણકારી કર્ત્તવ્યમા રત રહેવુ તે એકનિષ્ટતા, પ્રામાણિકપણું, કુનેહ અને પ્રતિભાશકિત સિવાય બનવું બહુ દુર્ઘટ છે–એ સઘળુ છતા ગાદીપતિ એકદર હોય, કેવળ લક્ષ્મીભૂખ્યો કે એશઆરામી હોય તો પ્રજાની આબાદી અને રાજ્યની ખીલાવટ ન જ થઇ શકે એ પણ દેખીતું છે. ના૦ પાલીતાણાનરેશ વિષે રા૦ સા૦ ગામીએ સ્વાનુભવ આલેખ્યા પછી વિશેષમાં એટલુ જ લખવું અવશિષ્ટ રહે છે, કે ગામીસાહેબના ગત થયા પછી પણ તેમની સેવાનુ કાયમી સમ્ભારણું રાખવાનું પોતે ચૂકયા નથી. પાલીતાણામા, સ્વર્ગસ્થના નામનો "નારાયણ ઘાટ" બન્ધાવવાને લગતો સરકયુલર તાજેતરમા જ પ્રસિદ્ધ થયો છે!

બાકી એક જ મુદ્દો: "પાંતરીસ વર્ષ જેટલી સેવાને પરિણામેય ગામીસાહેબ નાયબદીવાનનુ પગથીઉ વટાવીને આગળ કેમ ન વધ્યા ?" વાચકને કદાચ આવી શકા ઉદ્ભવે તો તેનો ખુલાસો, રાવ સાહેબની નિત્યનોધમાથી મળી આવે છે–માત્ર ખુલાસો નહિ; એ નોધમા, ગામીસાહેબનુ નિર્મળ હૃદય વંચાય છે, ઉમદા ખવાસ, વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, પવિત્ર અને ઉદ્દાત્ત ભાવના, પોતે કેવા ધરાવતા હતા, તે સ્પષ્ટ થાય છે. વાંચોઃ–"પ્રયત્ન કર્યો હત, તો દીવાનને હોદ્દે પણ પહોચત; પરતુ તેમા જે પ્રકારની શકિતઓ જોઇએ, તે મારામા નથી. એવી શક્તિઓ કેટલાકમા સ્વાભાવિક હોય છે; તેમાનો હું નથી.

તે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામા કેટલાક ગુણો-કે દુર્ગુણો, જે ગણો તે-મેળવવા પડે છે, તે માટે જેવું અન્તઃકરણ જોઇએ, તે મારામા નથી, અને નથી તેથી પરમાત્માનો ઉપકાર માનું છું. મારૂં મનુષ્યજીવન સાર્થક કરવા માટે જે સામગ્રી હું પ્રાપ્ત કરૂં છુ, તેનો વિઘાત કરે એવી બુદ્ધિ ન થાય, તે માટે પરમાત્મા મને શારીરિક, માનસિક તેમજ નૈતિક બળ આપો.”

પરમાત્માએ તેમને કેવુ બળ દીધું હતું, તેનું નિરીક્ષણ કરવા, હવે સ્વર્ગસ્થની રાજ્યસેવામાથી ખસીને તેમના જીવનની અન્ય કલાઓ નિહાળીએ:

સંવત્ ૧૯૫૧ થી એટલે પહેલી પચ્ચીસીના સામા તટે પહોંચનાં જ-રા૦સા૦ ગામીના જીવનમા વ્યવસ્થિત ધાર્મિક સંસ્કારો રેડાયા-શ્રીમન્નથુરામ શર્માના વ્યાખ્યાનોદ્વારા. ગામીસાહેબે ત્યારથી ઉપવીત ધારણ કર્યું, તમ્બાકુનુ વ્યસન ત્યજ્યુ, પોતાના બે મોટા પુત્રો-મણિલાલ અને રતિલાલને પણ ઉપવીતસંસ્કાર થયા, સન્ધ્યાદિ પૂજન, પ્રભાતના ઉગતા પ્રહરનું એમનુ નિત્ય-કર્મ થઇ પડ્યું: જીવનના ટકાવ સારૂ શ્વાસોચ્છ્વાસ અને હવાની જેમ અનિવાર્ય અગત્ય છે, તેમ ધર્મપાલનની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે-સ્વધર્મપાલન સિવાયનું જીવન, તે સાચું જીવન જ નથી-એ સૂત્ર હૃદયપટે કાયમને માટે કોતરાઇ રહ્યું અને સરોવરના નિર્મળ જળમાં સૂર્યનું સ્વચ્છ પ્રતિબિમ્બ પડે છે, તેમ તેમના જીવનજળમાં ઇષ્ટભક્તિ પ્રતિબિમ્બિત થઇ રહી.

—અને ધર્મના આવા વિશુદ્ધ સંસ્કારને જ પ્રભાવે, ઘમંડ કે પાખંડની ગન્ધ સરખી પોતે જીરવી શકતા નહતા; પોતે અનીતિ કે દુરાચરણના કટ્ટા દુસ્મન હતા; દયાળુ હતા, છતાં એ 'મર ન્યાયાધીશ,' ન્યાયતોલનમાં પૂરા ઉગ્ર

હતા-ભેદાભેદ, છૂટછાટ, આંખમીંચામણાં, છૂટાબ્હારી-એવું કશું જ કસ્તર ઇન્સાફને કાટે પડવા દેતા નહિ સ્વભાવે ફૂલ સરખું એમનું મૃદુ હ્રદય ન્યાયની નજરે વજ્ર સરખું કઠિન લાગે-અને એ રીતે, ન્યાયને પોતે ધર્મના બારીકમાં બારીક કસોટીએ કમાવા દેતા. રા૦ સા૦ ગામીનું જીવન આલેખનાર મિ૦ અલીમાહમદ આરબીના શબ્દોમા લખુ તો 'પાલીતાણાનું ન્યાયખાતું અદ્દલ ઇન્સાફી, નમુનેદાર અને અનુકરણ કરવાયોગ્ય ગણાવા લાગ્યું છે, અને જેને માટે સ્ટેટ તથા પ્રજા મગરૂરી લઇ શકે છે, તે સ્થિતિ ખાસ રાવસાહેબના નિષ્પક્ષપાત વલણને આભારી છે' આ તેમનું ધર્મસંસ્કરણ! આંધળી શ્રદ્ધાવાળું 'વૈષ્ણવીઝમ' નહિ, પણ સચ્ચાઇ અને નીતિપૂર્ણ નગદ ધર્મી સંસ્કરણ! અહીં એ પણ જણાવવું જોઇએ, કે પોતાના કુળદેવ શ્રી કોટયર્કજીના મંદિરમા પણ પાંચસો રૂપિયા જેવી સારી રકમની તેમણે ભેટ કરી હતી, અને તેમની ધાર્મિક વૃત્તિથી આકર્ષાઇને જ ના૦ મોરબીનરેશે નન્દકુંવરબા અનાથાશ્રમના એક ટ્રસ્ટી તરીકે તેમને પસન્દ કર્યા હતા.

એવા ધર્મનો પ્રભાવ, ગામીસાહેબના સમાજ-જીવનમાં કેવો પ્રવર્ત્યો હતો તેનું હવે વિહંગાવલોકન કરી લઇએ:-

પોતે આદપુરના મેનેજર હતા ત્યારે અને નાનીમાળનુ ભાયાતી ગામ તેમની હકુમત હેઠળ હતું ત્યારે, ખોટી મોટાઈ કે મમતના માર્યા થતા ખર્ચવરા તેમણે કમી કરાવ્યા હતા 'જૂનું,' તે તમામ 'સોનુ' નહિ, પણ જૂના રીતરિવાજમાથી ઇષ્ટ અને હિતાવહ હોય એ જ ગ્રહણ કરવાનો એ વયોવૃદ્ધ મુરબ્બીનો આગ્રહ, આજના કહેવાતા જ્ઞાતિ-આગેવાનોને ધડો-લેવા યોગ્ય છે. સીમંતભોજન વર્જ્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા, યુવાન-

વર્ગમાં તો હવે લેવાય છે, પણ ગામીસાહેબ મૂળથી જ એ મતના હતા. મરનાર પાછળ કાયટાં થાય, કેટલેક સ્થળે તો વળી ફરજિયાત થાય, એક જ નહિ, પણ બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ નાતો થાય અને તેય વળી ઉપર ઘીની–ભારે ખર્ચનાં મિષ્ટાન્નની! રા૦ સા૦ ગામી એ રક્ત ને વિત્તસોષણી રૂઢિથી વિરૂદ્ધ હતા. એમનું મતવ્ય તો એ હતુ, કે 'આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી હોય તો એકાદ નાત કરવી બાકી એ નિમિત્તનો ખર્ચનો મોટો ભાગ વિદ્યાદાન ખાતે જ ભલે ખર્ચાય.' લગ્ન–સીમંત પ્રસંગના ચાલ્લાની રૂઢિ વિષે પોતે એવો મત ધરાવતા, કે 'કૌટુમ્બિક સ્થિતિ હમેશા એકસરખી રહેતી નથી; તેથી ભાણેજ વગેરેમા ચાલ્લાનો નિયમ એવો રાખવો જોઇએ, કે જેથી પોતાને તેમ ભવિષ્યની પ્રજાને ભારે ન પડે' પોતે રૂદન કુટણના રિવાજથી પણ વિરૂદ્ધ હતા.* ટુકામાં, પાંચમી ખડાયતા પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી વચાયલું તેમનું ભાષણ વાંચો; જનતાને સસાર અને સામાજિક સુધારણાની દિશાએ વાળવા સારૂ પોતે કેવા વ્યવહારૂ સન્માર્ગો સૂચવતા ગયા છે તે, એમાથી જોઇશે એટલા જડી આવશે

બાકીમા થોડાંક પ્રકીર્ણ સસ્મરણો રહ્યાં: અતિથિના આદરથી અને પુણ્ય–પરમાર્થથી સ્વર્ગસ્થનો ગૃહસંસાર ઉજમાળો હતો. 'જીવનસ્મરણો' નામના મારા પુસ્તકમાં વચાતી કવિતા—

"ધન પામી, ધન વાવરે, એ જ ખરા ધનવાન,
"મણિધર–શિર મણિ રૂડો, લ્હોય 'મણિધર' નામ:"

એ રીતે પોતે ધનપાળ નહતા, પણ સખાવતી ને દાનવીર

* એ જ નિયમે તેમના વૈકુંઠવાસ પછી રૂદનકુટણ થયુ ન હતુ કે લાગટ મિષ્ટાન્ન ભોજન હડયાં નહતા.

કેશવ શેઠ કૃત

પુસ્તકો

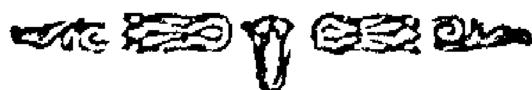

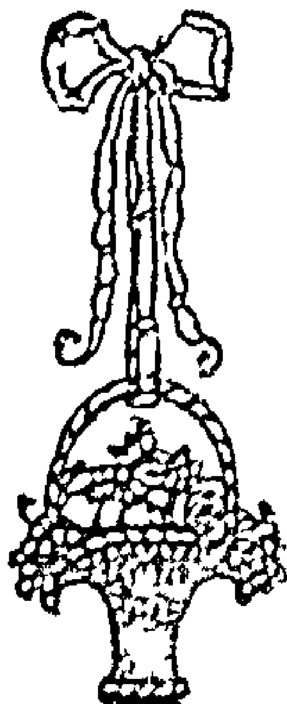
સ્વદેશ-ગીતાવલિ	૦-૧૪
રાસ	૦-૧૨
પ્રભુચરણે	૦-૮
સ્નેહસંગીત	૦-૧૨
અંજલિ	૧-૪
જીવનસ્મરણો	૨-૮
કળિયુગની વાતો	૦-૧૨
મહાગુજરાતનો મહાકવિ	૦-૩
રાસમંજરી	૦-૧૨
ફૂલછાબ	૧-૮
સંભાજીનું રાજ્યારોહણ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલની કથા	'પ્રજાબન્ધુ'ના ભેટપુસ્તકો

ખડાયતા મુદ્રણકલા મન્દિર
ચારરસ્તા, અમદાવાદ

ફૂલછાબ

દિલના ડંખ

અમદાવાદ માં માણેકચોક પાસે મહૂરતપોળ છે કહેવાય છે, કે સાબરમતીનો વ્હેળો ત્યા સુધી હતો. પછી કાળક્રમે નદીના પાણી ફંટાયાં; સાબરમતી આઘી ગઈ અને સૌથી પહેલી પોળ બાંધવાનુ મુહૂર્ત મંડાયુ, તે મહૂર્તપોળ.

મહૂરતપોળ પાસે માંડવીની પોળ છે. તે માણેકચોકમાં થઈને આસ્ટોડિયા ચકલાને મળે છે. અબરખના પાનાંનાં પડ જોયાં છે? પડમા પડ ને વળી પાછા પડ! એમ, માંડવીની પોળમાં નાની-મોટી નરી પોળો જ પોળો

તે વખતે, આજના જેટલો ભવ્ય ને ભરાવદાર માણેકચોક હતો જ નહિ ગતના નવ વાગ્યા પછી કોની મગદૂર છે, કે બહાર નીકળાય!

એવા એક પ્રસગે, પોળ બહાર-સરિયામ રસ્તે, છતાં ગલીકુંચીએ સતાતી છૂપાતી-કોઇ બાઇ ઉતાવળે પગલે જતી હતી. માથે અમાસની ઘોર અન્ધારી મધરાત, કાળાં કર્મની પ્રત્યક્ષ પ્રતિકૃતિ સમી, ગાજતી હતી, ઠરી જવાય એવી ઠંડી અને મધરાતનો સમય: ઉજડબંખ લાગતા માણેકચોકમા, આવે વખતે કોણ બહાર ફરતુ હોય! દિશાઓમાં સુનકાર ભાસતો. બધે જ સુમની સ્મશાનશાંતિ પ્હેરાવાળો પણ, ધૂણીના ગોટ માથે ધીમા તાપે સળગતા, લાકડાના લીલા ઠુંઠાની હુંફે ઓવરકોટ ચડાવીને ઝોકાં ખાતો, અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં બેઠો હતો. એની નજર ચૂકાવીને બાઇ આગળ ચાલી. માણેક-ચોકમા, માડવીની પોળના પડતા મુખદ્વારમાં દાખલ થઇ. આખી યે પોળ સહિસલામત વટાવી, તે આસ્ટોડિયા ચકલે

નીકળી. પોળબહાર નીકળીને પડતા કોલા આગળ લગીર ખમચાઈને ઊભી રહી. તેણે આમતેમ જોઈ લીધું. એની આંખમા ભય હતો, અ તરમા વ્યગ્રતા હતી, મ્હોંપર કરુણતાની સ્પષ્ટ છાપ માલમ પડતી. એની લાચાર ને ફિક્કી કીકીને વિશ્વાસ પડયો, કે પોતાને ટોકનાર કોઇ જીવ રસ્તામાં નથી રખડતો, ત્યારે પાછી તે નદીને રસ્તે શ્વાસભર્યા હૈયે અને ભારે પગે ચાલવા લાગી.

કહ્યું તેમ, માથે અમાસની શ્યામલ મધરાત ગાજતી હતી અને એ ચન્દ્રવિહોણી રાતના જ બીજા સ્વરૂપ સરખી બાઇએ વિધવાની કાળી સાડી ઓઢી હતી એની છાતીએ ' સવાશેર માટી 'નુ બાળક હતું–છેક હમણા જ અ ંકુરિત થતી ફૂલકળી જેવું રજનીને અ ંકે રમતા અસ ંખ્ય તારા, વિધવા જે હત્યા-કાંડ આદરનાર હતી, તે માટે તેને ભય કર હાસ્યે હસી રહ્યા'તા. વિધવાને તેની તમા ન્હોતી–એને કોઇની યે પરવા કયાં હતી ? વિધવા અત્યારે ' વિધવા ' ન્હોતી; વિફરેલી નાગણ હતી. તે ચાલી–આગળ ને આગળઃ પાછુ વાળીને જોયા વગર નદીને રસ્તે અને, રાણીના બાગ આગળ આવતાં, કૂતરાના ભસ-વાનો કર્ણકઠોર અવાજ સાભળી તે ભડકી. વિધવા તરછોડા-યલો અનાથ જીવ હતી; છતા, બાગ સામેના વડના ઝાડે, ક્ષણેક એને રાહત આપી ઝાડની છાયાતળે તે ઘડીક થભી.– નજરને, સિ . હી સાબરમતીના ઢોળાવ ભણી નાખતી, અવા-ચક જેવી, જોઇ જ રહી. વળી ઘેનથી ઘેરાઇને, છાતીએ વળગેલા બાળક તરફ સહસા દૃષ્ટિ પડી. વિધવાના શુષ્ક હૃદયમા રહીસહી વત્સલતાની લાગણીનો વેગ કાંઇક વધ્યો. એનુ હૈયુ ધડકી ઉઠયુ ના રહેવાયુ લુખ્ખી આંખો આંસુ-ભીની થઇ. તેણે, હળવેથી, હાથમાના બાળકને એક–માત્ર એક ચૂમી લીધી. તે ટગર ટગર બાળક સામે જોવા લાગી. દીર્ઘ

નિઃશ્વાસ સાથે, ભગ્નાશ ભાવે, ઈશ્વરના અસ્તિત્વને શોધતી હોય તેમ, અનન્ત આકાશ સામે જોયું કોઈ જવાબ, કાંઇ ઓથ, કોઇ આશ્વાસન. કશું જ ન મળે ! અથવા એવા નિરાશાના સૂર શા સારૂ ? વિધવાના દિલમાં વસતા દેવે, તદ્‌વસ્થા ભોગવવાને લીધે અગમ્ય પ્રેરણા મળવા છતાં ઝીલી જ ન હોય !

ઝીલાયા દૂરદૂરથી સરતા સંગીતના સૂર ! બાગની સામે ઉભી, ભદ્રની અન્દર જનારને આદર દેતા દરવાજા ભણીથી તે સરોદ નીકળતા હતા. ત્યાં વાજાં વાગતા અને વિવાહના ગીત ગવાતા. સુનમુન ઉભેલા વિધવાને, એ ગીત–સંગીતે આકર્ષી –બાલ મૃગલીને વીણા આકર્ષતી હોય તેમ. અને ઘેરાયલું વાદળ વેરાઇ જતા આછો ઉજેશ પડે છે, એવા ચમકથી, વિધવાની કરુણ કીકી ચમકવા લાગી. એના શિથિલ પગમાં નવું જોમ પૂરાયું નિમિષમાત્રમાં તેનો હત્યાકાંડનો વિચાર વિલાઇ ગયો. તે દોડી–આશાભર્યો હૈયે ગઇ ભદ્રની અન્દર જતા જતા, નદી તરફ તેણે નામનો ય દૃષ્ટિપાત ન કર્યો.

ભદ્રમાં લગ્નવિધિ ચાલતો હતો વર–કન્યા, મંગળફેરા ફરીને ઉભા હતા. કન્યાના હાથમાં ગુલાબનું ફૂલ હતું. તે અજાણતા નીચે પડી ગયું. ગુલાબનું પતન થયું અને પતનમાંથી અધઃપતન–વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખું ? ફૂલ નીચે પડતા જ વરના પગની એડી તળે છૂંદાઇ ગયું. ફૂલની આ દશા ન જાણી વર–કન્યાએ, ન જાણી જગતે જાણી માત્ર પેલી વિધવાએ.

વિધવા તે જ ક્ષણે ત્યાં જઇ પહોંચી હતી. વરના ચરણ તળે ચંપાઇ–છૂંદાઈ જવાને સરજાયલા ગુલાબની સ્થિતિ જોઇ તેનું અંતર વલોવાઈ ગયું : "એણે મને આમ જ છૂંદી નાખી નથી ?" એના સુક્કા હોઠ ફફડયા. પણ વિધવા અહીં

ઝાઝો વખત થોભી શકે એમ નહતુ લગ્નસાજનિયાં પોતપોતાની ધમાલમાં હતા· વિધવા પોતાની વેતરણ ઉતારવાની તક શોધતી હવાર્ત.આ મારી રહી હતી–નહિ, તેની વેધક દૃષ્ટિ, લગ્નપ્રસગ માણવા આવેલા શેઠીઆઓની ગાડીઓ તરફ ખેચાઇ રહી હતી. એને એક ગાડી ગમી· તે બ્રૂમગાઠી હતી–બારણા બન્ધ થાય એવી.

"ગરીબને ઘેર ગાડી ન હોય; એ શોખ તો શ્રીમંતો જ ભોગવે. બેટા, બાપુ! તારૂ ગળુ ગુગળાવી નાખવાની કે તને નદીમા પધરાવવાની હિમત કેમ ચાલે? ગાડી કોઇ શેઠીઆની હશે. શેઠીઆને પનારે તને છોડી મેલું છુ...સુખી થા."

—અને છેલ્લી બચી લઇ, ઉષ્ણ શ્વાસે ને ફ્ડકતા જીવે, વિધવાએ પોતાના ફૂલબાલકને ગાડીમા સુવાડયો ને અઘોર રાતના અન્ધાર પડદે તે કયાય અલોપ થઇ ગઇ.

***

"ગરીબનુ નસીબ ગરીબ," એ સનાતન સત્ય હો વા ન હો; છતા કેટલીકવાર એ કહેવત ખરી પડે છે જ ને? બાળક સુખી થાય એ ઇચ્છાએ તેને બ્રૂમગાડીમા સુવાડીને વિધવા વદાય થઇ, પણ તે વાહન કોઇ શ્રીમત–શેઠીઆનુ ન્હોતુ–ઉજળા લેબાશમા જર–ઝવેરાતનો શિકાર શોધના બદમાશનુ હતું!

મેળો હોય, મહેફીલ હોય, સમારમ્ભો હોય, ત્યા એવા બહાદર બદમાશોની હાજરી હોવાની જ પોષાક કે બોલીચાલીપરથી બદમાશી બહાર પડી જાય એવા એ કાચાપોચા નથી હોતા. તમારી જ બેઠક પાસે બેસી શકે, તમારી ખાણી–પીણીમા ને વિનોદ–ગોઠડીમા છૂટથી ભાગ લઇ શકે અને ધાર્યો શિકાર હાથ લાગતા, લાગ જોઇને ઉચાળા પણ ભરી જાય! ભદ્રના લગ્નસમારમ્ભનો લાગ જોઇને કેટલીક બીજી ટેક્ષીઓ સાથે,

બદમાશે પોતાની બૂમગાડી ભેળવી દીધી હતી, અને આ તરફ જયારે શાંતિથી લગ્નવિધિ શરૂ થયો, ત્યારે બદમાશે, ઘરેણાથી શણગારાએલા કોઇ બાળકની શોધ, શિકારી કૂતરાની શાતિથી કરવા માડી હતી, પ્રણ આજ એ મુહૂર્ત જોયા સિવાય આવ્યો હશે કે કેમ, તે તો તે જાણે પણ એની ઉમેદ બર ન જ આવી અને લગ્નસાજનિયા વેરાવા માડે તે પહેલા જ, મંડપથી દૂર, બાજુપર રાખેલી બૂમગાડી તેણે પોતાને રસ્તે છોડી મૂકી.

અન્દર સૂતેલા બાળકનો નશો ધીમે ધીમે ઉતરતો જતો હતો ગાડી ભદ્રના કિલ્લાની બહાર નીકળીને કોટની રાંગ આગળ આવી, કે તેણે રડવા માંડ્યુ બદમાશ ચમક્યો એને હવે જ ખબર પડી, કે અન્દર પોતાના સિવાય એક બીજો જીવ સૂતેલો પડ્યો છે ! ગજવામાથી પોકેટલેમ્પ કહાડી, રોતા બાળકપર સર્ચલાઇટ નાખ્યુ. ને તરતજ પામી ગયો, કે કોઇ વિધવાએ તરતના જન્મેલા બાળકને ગાડીમા નાખ્યું હોવુ જોઇએ એના અગપર દાગીના તો હોય જ કયાથી ? ગળે તાવીજ માત્ર હતુ. બદમાશને વેઠ કે વાટે જતા પલિત વળગવા જેવું લાગ્યુ. એના દિલમા દયાનો છાટો મગ્નો હત, તો તે બદમાશીનો ધધો ખેડવા જેટલો અન્ધ કેમ થાત ? બૂમગાડીનું બારણુ ખોલ્યુ અને આમતેમ નજર ફેરવી જોઇ, કોટની રાગ આગળ ઝાડની ઝુકેલી ઘટા તળે, લુગડાની નાનકડી પોટલી ફગેટી દે તેમ, બાળકને ધરતીમાતાને ખોળે પધરાવી, બદમાશ નદીપાર નીકળી ગયો.

***

પિ શા ચ લી લા જેવી સમાજની લોહીચૂસ રૂઢિને ભોગે કન્યાકાળમાંથી રમા પત્ની બની હતી અને પત્ની થયાને બીજે જ વર્ષે એના કમનસીબ કપાળનો સૌભાગ્યચાંદલો ભૂસાયો

અને વિધવાપણાનો ડામ દેવાયો હતો. રમા વિધવા થયા પછી પોતે તપસી બને, એ બીલકુલ અશકય હતું; કેમકે એ જાતની તાલીમ તેના જીવનને મૂળથી જ મળી ન્હોતી, તેમ એ પ્રકારનું વાતાવરણ પણ મુદ્દલ ન મળે. રમાની રસવૃત્તિ, પત્નીપદે ઢઢોળીને જાગ્રત કરી હતી અને તે પૂરો ઉપભોગ ભોગવવા માડે, તે પહેલા તો એનો અમૃતજામ ક્રૂર કાળે ઢોળી નાખ્યો હતો. પરણ્યો પરલોક સિધાવ્યો, રમા વિધવા થઇ, સાસરિયાએ એને નઠારા પગલાંની ઠરાવી હડધૂત કરી નાખી, પિયરની પાખમા લે એવુ કોઇ હયાત હતુ નહિ: 'રહે તો આપથી અને જાય તો સગા બાપથી' એ કહેતી પ્રમાણે, ઘર, કુટુમ્બ અને સમાજથી તરછોડાયલી રમાએ રાહત શોધવા માડી. રાહત શોધતાં તે 'તપસી' ન બની પણ પરાયા પુરૂષની ઇંદ્રજાળમા લોભાઇને લપસી પડી. પુરુષે લપસી પડતી વખતે એની વ્હાર ન કરી–બલ્કે પોતે પાકો બેવકૂફ બન્યો. હરામના હમેલ રહેતા જ વરણાગીઓ વિરચ્યો. અત્યારસુધી ઘોર નિદ્રામા ઘોરતો તેના દિલનો દેવ જાણે હવે જ જાગ્રત થયો હોય તેમ સમાજ અને લોકલાજના વિચારે તે લેવાઇ ગયો અને, 'તુ તારૂ ફોડી લે–હું કાઇ ન જાણું', કહીને રમારૂપ ફૂલરોપાને તેણે દૈત્યની નિર્દયતાએ તરછોડી કહાડયો જાણે કઇ જ બન્યુ ન હોય, તેમ પેલો પિશાચ જીવડો પોતાના નિત્યકામમા રત રહેતો. વિધવા–રમા–લપસી તે લપસી, એને કોણ ઉદ્ધારે ?

રમા એક જણુથી છેતરાઇ હતી અને સમાજથી તરછોડાઇ હતી, છતાં એને સમાજમા રહેવુ હતુ. તે 'યોગિની' બને એવું તેનામા બળ નહતું, તેને મરી જવું મીઠુ ન્હોતુ લાગતુઃ રમા પણ મનુષ્ય હતી. તે સુન્દર હતી અને એની યૌવનવસન્ત હજુ તો હમણા જ પૂર બ્હારમાં ખીલતી હતી :

રમાને જીવવું હતુ—સમાજ વચ્ચે રહીને જીવવું હતુ. જીવતરમાં નડતર રૂપ હતુ પેલું બાળક. માતાને, પોતાનું જ બાળક બલારૂપ લાગ્યુ! તેણે તે નડતરને દૂર કર્યું. બાળક સુખી થાય એવો રસ્તો શોધીને દૂર કર્યું. પણ પરિણામ વિપરીત નીવડ્યું.

***

અમાસની એ અઘોર રાત આથમી ગઇ હતી અને ગુલાબી આકાશમાં આછો ઉજેશ પથરાતો હતો કોઇ કોઇ વાર પ્રભાતિયાનો ધીમો, ઉંડો, દૂર દૂરથી સૂર સભળાતો. સરિયામ રસ્તે, પાણીનો છટકાવ થવા માડતો હતો લોકની આવ—જા બહુ ઓછી હતી—હજુ તો મિલોના મિનારારૂપ મરઘા બોલ્યા નહતા· તે વખતે, પ્હોગોડિયાની તાજી હવા લઇ, શરીરને સ્વચ્છ ઉષ્મા દેવા સારૂ નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઇન્દુ ફરવા નીકળી પડયો હતો. તે રાણીના બાગ આગળ આવ્યો બાગની અન્દર, સૂર્યનારાયણનાં દર્શનની રાહ જોતાં સુન્દર ફૂલને નયન ભરી નિહાળ્યાં અને ત્યાથી તે આગળ ચાલ્યો.

થોડેક ગયો અને એના પગ આગળ—એલિસબ્રિજપરના ચડાવ પાસે જ—કંઇક અથડાયુ. ઇન્દુએ નીચે જોયુ. શક પડયો. હાથમાની લાકડી વડે, અથડાયલી ચીજને સંકોરી. લુગડું ખસી ગયુ અને વિધવાના પેલા બાલકનો મુલાયમ છતા, ઠંડીથી અકડાઇ ગયલો દેહ દેખાયો. ઇન્દુ સ્તબ્ધ થયો.

એ વખતે, સામેના બાગમાં, સૂર્યનારાયણનું કોમળ કિરણુ ઉતરતુ હતુ. એ સુરેખ કિરણ, ફૂટતી ફૂલ—કલિકાઓને ને ખીલેલા ફૂલને જાણે પંપાળતુ ન હોય!

ઇન્દુએ એ જ રીતે પેલા અનાથ બાલકને શરીરે હાથ ફેરવ્યો. 'ઉકરડે ઉછેટાયલા', દેવદીધા એ ફૂલબાલકની છાતીએ

હાથ ચાપી જોયો. બાલક બેભાન હતુ, મરી ગયુ ન્હોતુ એની છાતી, ધીમા શ્વાસે ધડકતી હતી.

ઈન્દુએ ફરવા જવાનુ આજ એટલેથી જ પતાવ્યુ બાલકને લઇ તે ટેકસીમા બેસીને ઘેર પાછો ફર્યો

ઇન્દુને, હૈયાફૂટા સમાજે ' બડખોર ' નામનો બિલ્લો, વણમાગ્યો પધરાવ્યો હતો અને એક રીતે તે બડખોર કહેવાય પણ ખરો ઇન્દુ બડખોર હતો, પણ સમાજનો નહિ; સમાજના અનિષ્ટ રિવાજનો પરપરાગત્ ચાલતી આવેલી રૂઢિના રોગને હરકોઇ ભોગે દફે કરવા જેટલો, જરીપુરાણા રીતરિવાજનો એ કટ્ટો દુશ્મન હતો. બાળલગ્નો, પરિણામે બાળમાતાઓ અને એનો જે પરિપાક, તે વ્હેતિયા અવતારની ભુતાવળ! આર્યસસ્કૃતિને અક્ષતવ્ય કલકરૂપ આ સ્થિતિ તેને અસહ્ય હતી. કહેવાતી કુલીનતા સાથે લગ્ન, પૈસા સાથેના પરણ્ કે સાટા–તેખડારૂપ વર–કન્યાના કબાલા. પસન્દગીના લગ્નનુ તો નામનિશાન ન મળે! અન્ધશ્રદ્ધાથી ભારોભાર ભરેલી ધર્મઘેલછા, મમતીલા ખર્ચવરા પાછળ ખપી જવા તૈયાર, પણ એ જ નાણા કે એનો અમુક અંશ ' વિદ્યોત્તેજક ભડોળ 'મા ભરવાનુ કહેતા લોક મરવા પડે નિરાધાર કુટુમ્બો, અનાથ બાળકો અને હડધૂત થતી વિધવાઓના શાપ અને આંસુથી બિલકૂલ બદ્દસુરત બની ગએલા હિન્દુસમાજ પ્રત્યેના અસતોષની આગથી ઇન્દુનુ અતર ચચણી જતુ

—અને આ ' ભયંકર ' કારણોસર નાતે એને કયારનો ગુન્હેગાર ગણીને પોતાના ગન્ધાતા વાડામાથી રદબાતલ કીધો હતો.

ઈન્દુએ નાનકડુ મડળ સ્થાપ્યુ હતુ. ખપ્પરમા હોમાઇ જવા તૈયાર હોય એ જ મર્દબચ્ચાઓ એમા ભળી શકતા.

એ મંડળનો પોતે મુખ્ય નિયામક હતો, તે રાક્ષસી રૂઢિઓ સામે હલ્લો કરવાના હમેશાં પ્રસંગો શોધતો અને જવલ્લે જ એકાદ તકને ખાલી જવા દેતો.

ઇન્દુ, નાતોની નાદિરશાહી તોડવા મથતો, ખોટા ખર્ચ-વરાપર પિકેટિંગ ભગવતો; જુવાનજનતાને સંસારસુધારા સંબંધી અનેકવિધ વિધિથી કેળવતો; સમજુવર્ગમા એનુ સારૂ માન હતુ

34100

કચરો અને નરક ઢસરડી-ઢસરડી સમાજને અને એના રસ્તાને સ્વચ્છ રાખનારો વર્ગ અસ્પૃશ્ય, અને ભઠીઆરૂ કૂટતો કે લાલ પાણી પીનારો, બ્રહ્માના મુખમાથી નીકળેલો બ્રાહ્મણ પવિત્રતાનુ પુતળુ ! ઇન્દુને આ ચિતાર ચીતરી ચડાવતો, એને અંગે કપારી છૂટતી. સ્થિતિચુસ્ત સમાજની દશા મારી કે મીટાવી દેવાય નહિ, ને તે પહેલાં જ પોતે મરી જાય, તો જીવ ગતે ન જાય, એટલી એને તમન્ના હતી.

એવા ઇન્દુને હાથ આજ અનાથ બાળક ચડયુ એના દિલમાં, બાળકને આમ ઉશેટી જનાર તેની જણુનીનો દોષ વસ્યો, તે કરતા હજાર દરજ્જે વધારે દોષપાત્ર, બાઇને ફસાવનાર નરપિશાચ લાગ્યો. પણ દોષનું માપ કહાડવા કે એનુ ગણિત ગણવામા જ તે રચ્યોપચ્યો રહે એવો તરંગી સુધારક ન્હોતો. ઘેર ગયા પછી ઘટતા ઉપચારવડે, મરવાની અણીપર આવેલા બેશુદ્ધ બાળકની બરાબર ઠઠેઠ થઇ અને પહરના પૂરતા ખર્ચે સંપૂર્ણ દેખરેખથી ઉછેર-પાલન થાય એ રીતે, તેને 'અનાથાશ્રમ'મા સોપાયો

***

સાયંકાળ નમે છે, રાત પડે છે, મધરાત થાય છે અને આભ ને અમ્ભોધિના આભને એકહાથ કરવા જેવી ગજાવર પ્રવૃત્તિઓને પણ પડતી મૂકી, જગત્ જંપી જાય છે જીવનમા જાણે કોઇ જ કાર્ય કરવાનુ બાકી ન હોય, તેમ સમસ્ત જીવન નિદ્રાની મીઠી પાખમા નિરાતે ઉંઘે છે. તથાપિ, મનુષ્યજીવનની અન્દર? નાડી કે હૃદયના ધબકારા? શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા? નિદ્રસ્થ મગજ માંનો અખંડજાગ્રત પેલો જ્ઞાનતંતુ? સર્જનહાર એ પ્રત્યેક પાસે પોતાનુ કામ કરાવતો અહોનિરંતર જાગ્રત જ હોય છે. કુદરતનો અણુએ અણુ તપાસો. તમને એમ લાગે છે, કે જનતા ઉંઘે એટલે એના જીવનને—અથવા પેલા વૃક્ષો, લતા, ફૂલ આદિના જીવનને પણ જગત્નિયંતા કેવળ તંદ્રા કે નિદ્રાને જ ખોળે નાખે છે? એમ જ હત, તો એ જ લતા કે એ જ ચીમળાયલું લાગતુ ફૂલ પાછુ પ્હેરોડના ઝાકળ વખતે ફૂલ્યુ ફાલ્યું દેખાય જ કેમ?

શું મનુષ્ય કે શુ ફૂલ, ઉંઘે, પણ અન્દરનુ ચેતન—અગ્નિહોત્રિના અખંડ તાજા અગ્નિ પેઠ—જાગ્રત રહે, એવો જ ક્રમ નથી યોજાયો શુ?

વિધવાને છેહ દીધા પછી તેનો નિ:શ્વાસ વ્હોરનાર પેલો પાશવી જીવ ભલે છૂટકારાનો દમ લઇ નિરાતે ઉંઘતો હોય; કે પેટના બાળકને 'હરિ આશરે' છોડી દઇ, રમા ફાવે ત્યાં એનું નાપાક જીવન વહન કરતી હોય, પણ કાળ અને કુદરતનો નિયત ક્રમ, ઘડીઆળના ટકોરા પેઠ, ટકોરાબન્ધ કામ કર્યે જતો. હવે તો, એ અશુભ ઘટનાને ધોઇ નાખવા, તેનાપર બારેક વર્ષોની વર્ષા વર્ષાઇ ચૂકી હતી બાળક અનાથાશ્રમમાં ઉછરીને મોટો થતો હતો અને એના બુઝાઇ જતા જીવનદીપને પ્રોજ્વલ રાખનાર પરગજુ ઈન્દુ, પ્રસંગોપાત એની સંભાળ લઇ જતો—સાથે જ, સામાજિક સડાને નાબુદ કરવા માટે નવી નવી પ્રવૃત્તિઓમા નિરંતર રત રહેતો.

ઇન્દુને નવો સાથી મળ્યો હતો. તે ચિત્રો સારાં દોરી જાણતો. હિણાતા હિન્દુસમાજનાં અને દુઃખીઆરા સંસારનાં કરુણ ચિત્રદર્શનો તે આબાદ આલેખી આપતો. સામાજિક સ્થિતિ-સુધારણાના કામમાં ઇન્દુને તે ખરો ખપ લાગ્યો અને એ રીતે બન્ને વચ્ચે મૈત્રી બન્ધાઇ.

એનું નામ બિન્દુ. બિન્દુને વેડફાતા સંસારનું, લક્ષ્મીને લોભે બુઢ્ઢા વેરે પરણાવવામાં આવતી બાળાના લગ્નબલિદાનનું અને અકાળે બનેલી વિધવા, અજાણતા ફસાઇ પડયા પછી તે શી સ્થિતિમાં મૂકાય છે તેનુ, એમ ત્રણ ચિત્રો તૈયાર કરી આપવાનાં હતાં.

ત્રણે ચિત્રોની આકૃતિઓ (Designs) તૈયાર થઇને બિન્દુના ટેબલપર પડી હતી અને જે એક ચિત્ર ચીતરવામાં તેણે કોઇ જીર્ણ ફોટાની મદદ લીધી હતી, તે ફોટાપરથી એક એન્લાર્જ છબી તૈયાર કરવાનો જૂનો કોડ એને જાગ્યો. એવુ કોઇ કોઇ વાર બને છે, જ્યારે અંતરના સૂક્ષ્મ ભાગમા ભૂલેચૂકયે ય ભરાઇ રહેલુ સ્મરણ, વિસ્તૃત સ્મૃતિમૂર્તિ સ્વરૂપે દેખા દે છે અને પ્રહરના પ્રહરપર્યંત તે જ ચિન્તનમા મન તન્મન થઇ રહે છે. ઉડતા પખીના મુખમાંથી વેરાયલો એકાદ ધાન્ય કણ, કોઇ વિરલ પ્રસગે અંકુરિત નથી થતો શું ? આજ ચિત્રકારના દિલ-માથી એકાદ ભુતકાલીન સ્મરણ જાગ્રત થયું, ઉગી–ફૂટી નીકળ્યું અને તેમાં તે તન્મય થઇ ગયો હતો.

એ સ્મરણને તાજું કરાવનાર હતો પેલો જીર્ણ ફોટો. ફોટાને તે અનિમિષ આંખે, કેટલીયે ક્ષણોપર્યંત નિરખી રહ્યો. નજર ત્યાથી ખસેજ ના પછી એ જૂન
ળપર પડેલી છબીને હૈયા સાથે ચાપી,
વળી નજર તેનાપર ઢાળી રહ્યો.

પાત્રો અને પીંછી આદિ સાહિત્યથી તે સર્જ્જ થયો. ફલકપર એ જીર્ણ ફોટાપરથી એન્લાર્જ છબી હવે તૈયાર થતી હતી.

ચિત્રકાર સીગારનો બડો શોખીન એના વગર ચેન જ ન પડેઃ ચિત્ર ચીતરાય જ નહિ. ચીતરાતી છબીને, પોતે સીગારનો ધૂમ્ર–ધૂપ દેતો, ને અન્દર રંગો પૂરતો. પરન્તુ છબી ચીતરવામાં જ્યારે ખરો રંગ-જામ્યો, ત્યારે તો સીગારનું સળગતું હુંઠું મુખમાથી કહાડીને નીચે મૂકવું જ પડયુ; નહિ તો મુખાકૃતિની પ્રત્યેક રેખા આબાદ આલેખી શકાત કે નહિ, એ એક પ્રશ્ન હતો. ભવ્ય લલાટ, તેની આગળ ઉડતી એકાદ અલકલટ, નમણુ નાક, અમૃતનું પાન કરાવનાર પેલો અધરોષ્ટ, મદભર નયણાં...મુખપરની એકેએક આકૃતિને અદૃલ ઇન્સાફ આપવામા ચિત્રકાર તેની પ્રતિભાને પૂરેપૂરી ખપાવી નાખતો હતો ચીતરાતા ચિત્ર સામે પોતે એવો તો ચિત્રવત બની ગયો હતો, કે તે જગતમાત્રને, ખુદ પોતાને પણ જાણે ભૂલી ગયો ન હોય, એમ લાગતુ અત્યારે એની દુનિયા, એટલે એકમાત્ર ચિત્ર

" **શાબાશ, બિન્દુ !** " મિનિટો થયા આવીને ઊભા રહેલા ઇન્દુએ જ્યારે ખભો થાબડયો, ત્યારે જ બિન્દુ ધ્યાનભગ થયો. ઇન્દુનો હેતુ વિક્ષેપ કે વિઘ્ન નાખવાનો હતો જ નહિઃ નડતા વિઘ્ન પ્રત્યે ધ્યાન ખેચવા ખાતર જ તેણે બિન્દુને બોલાવ્યો. બિન્દુએ ઇન્દુની સામે જોયુ ઈન્દુએ બિન્દુનું ધ્યાન ખેચ્યુ અને બિન્દુ ઉછળ્યો–ગભરાઇ ગયો.

બાબત પેલી સળગતી સીગારની હતી ,તે બેધ્યાનપણે, પેલા જીર્ણ ફોટાપર જ મૂકાઇ ગઇ હતી, પછી બિન્દુ એના ચિત્રકામમાં ગૂંથાયો અને અગ્નિએ પોતાનુ કામ કરવા માંડયું.

બરાબર ફોટાના મુખપર જ ચંપાયલા લ્હાળાએ ભગન્દર પાડી મૂક્યું હતું !

એન્લાર્જ છબી અધૂરી રહી, અને તે વખતે, પવિત્ર ઇન્દુના પારસ જેવા શુદ્ધ સંસર્ગથી હવે જેનું જીવન જ ફરી ગયુ હતું, તે બિન્દુના મૂક આન્તરોદ્‌ગાર સાંભળિયે.- " અરેરે, રમા ! તારી છબી અધૂરી રહી ! તે હતાશ કર્યો-પણ. ઓહ ! મે તને ઓછી હતાશ કરી છે ! તારા સર્વનાશનું કારણ આ જ અધમ જીવ અરેરે, તારા જીવનમાં મે હોળી ધીકાવી હતી-આજ એક રહીસહી જીર્ણ છબી પણ એમ જ ભસ્મિભુત થઇ ! દુનિયામા મારા જેવો નફ્ટ ને લંપટ હશે કોઇ ?

" હવે શોક કર્યે બગડેલી બાજી ઓછી જ સુધરવાની છે. " ઇન્દુએ બિન્દુના ચિન્તાતુર ચ્હેરા તરફ જોઇ દિલસોજી દર્શાવતા કહ્યુઃ એ શું સમજે કે બિન્દુ કેમ લેવાઇ જતો હતો !

***

ચિ ત્ર કા ર ને આખી રાત ઉંઘ ન આવી; અથવા નિદ્રા માટે નયનમા સ્થાન થાય, એમ હતુ જ નહિ એ જગા, ભુતકાળની ભયકર ભુતાવળે ક્યારની રોકી લીધી હતી. અનેકના ચિત્રો આલેખનાર ચિત્રકારને પોતાના જ પૂર્વજીવનના વિચિત્ર ચિત્રો આજ દમી રહ્યા હતા. હવસના ક્ષણિક આનન્દની ખાતર એક ભોળા ને વિશ્વાસુ જીવનને તેણે કેવું હોમી દીધુ હતુ ! " રમાને હમેલ રહ્યા પછી તેને તરછોડતી વેળાએ, હૈયુ ફાટી જાય એવો તેનો વલોપાત ! વજ્રને ય પીગળાવી દે એવુ રુદ્દન ! શ્વાસ થભી થાય એવુ આક્રન્દ જેના દૈત્યને ય દયા આવે એવો કરુણ ચ્હેરો ! રમા ! રમા, તારૂં શું થયુ હશે ! તુ આગળ દિલ ખોલી નાખવાનુ એને મન થયુ ; પણ તેને ત્યા

ક્યાં હશે? જીવતી હશે? બાલકનું શું કર્યું હશે! રમાની કેવી ખાનદાની! મેં એને તરછોડી, પણ મને ફજેત કરવા તે તૈયાર ન થઇ અરેરે, ગઇ તે ગઇ. ફરી ફરકી પણ નાં' કેવો ઉમદા ટેક! રમા, તુ મળી શકે? મળે તો હવે તને જરૂર સંઘરૂં. પણ આ વિશ્વાસઘાતકપર એને ભરૂંસો પડે? અરે જીવ, તું આ શું કરી બેઠો!"

બિન્દુની વિચારમુગ્ધ દૃષ્ટિ તેણે આલેખેલા ચિત્રપટપર પડી અને ગાડાની પેઠ તે બકવા લાગ્યો' "કવિઓ, તમે નરી કવિ-તાઓ રચો છો; તમારા પોતાના જીવનને કાવ્યમા ઉતારી જોયું છે કદી? ઉતાર્યું હોય તો જોવા દેશો એ કવિતા—સર્વાંગ સુંદર હશે વારૂ? શિલ્પી, પત્થરપર ટાકણા ટાકી ટાકીને કેટલી યે મૂર્તિઓ ઘડયા કરે છે, તારા જ માનસની સૂક્ષ્મ પ્રતિમા નિરખી જોઇ છે કદી? કહે મને, સાચુ કહે, કદરૂપી લાગી હતી કે નિર્મળ? અને ઓ ચિત્રકાર!" બિન્દુએ બે હાથ વચ્ચે ઝૂકી જતા લમણાને દબાવતાં બડબડવા માડયું: "બિન્દુ, તુ તારી જ છબી પ્રતિબિમ્બિત થએલી જુએ છે? કેટલી મલીન! લોકના કે કુદરતના ચિત્રો તારા કલકિત હાથે ચીતરાય જ કેમ? નહિ નહિ, તુ તદ્દન નાલાયક છે—હા; **તદ્દન** નાલાયક એક પાપ કર્યું, એક જીવને છેહ દીધો, કરેલુ પાપ છૂપાવ્યું; દેવ જેટલા પવિત્ર ઇન્દુ આગળ છૂપાવ્યુ, જગત્ આગળ છૂપાવ્યું, અને—અને, ઓહ! ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ જ ભૂલી ગયો. આ ભયંકર અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત!"

આમ તરેહવાર તરંગવમળમા ગુંગળાતા બિન્દુને આખી રાતનો ઉજાગરો થયો. બીજે દિવસે પણ એને ચેન ન પડયુ મગજ ભારે હતુ: આખો ભારે હતી' જીવન ભારરૂપ લાગતુ. તે અસ્વસ્થ સ્થિતિમા જ આખો દિવસ પડી રહ્યો. ઇન્દુ

ને ત્યાં જવા જેટલી હિમ્મત ન્હોતી. તે દિવસે મંડળની સભા હતી; સભામાં પણ તે ન જઇ શકયો. ઈન્દુ એની ગેરહાજરીથી ગુંચવાયો અને સભામાંથી પરવારીને તે બિન્દુને ત્યાં ગયો.

"કાં બિન્દુ, શરીરે આજ ઠીક નથી કે શું ?" ઇન્દુએ પૂછ્યું.

"આવ ભાઇ, બેસ, ગઇકાલની તબીઅત બગડી છે."

"પેલો ફોટો બળી ગયો ત્યારની ?"

પ્રશ્ન સાંભળીને બિન્દુ ચમકયો; ઇન્દુએ તો સાવ સાદો ને સીધો સવાલ પૂછ્યો હતો. બિન્દુને પોતાની પાપકથા કહી શુદ્ધ થવા આ તક ઠીક હતી; છતાં તે સંકોચાયો, ને નિરુત્તર રહ્યો.

"ચાલ, ફરવા જઇશું ? શાહીબાગની હવા તારી બેચેની ઉરાડી દેશે. તૈયાર થા; ટેક્સી લેતો આવ્યો છું.

* * *

બન્ને શાહીબાગ ફરવા જવા ઉપડયા. ઇન્દુ, બિન્દુની અસ્વસ્થતાનુ કારણ શોધતો હતો; બિન્દુ, ઇન્દુને ગુન્હેગારીની ઘટના કહેવાની તક શોધતો હતો. આમ, બન્ને થોડેક સુધી તો મૂગા રહ્યા, પણ એવી સ્મશાનશાંતિથી તો ઉલટો ઇન્દુ અશાંતિ અનુભવતો ! તેથી બિન્દુને તેણે વાતે વળગાડયો :

"આજની સભામાં તું આવ્યો હત તો કેવો આનન્દ થાત !"

"એવી શી કાર્યવાહી હતી ?" બિન્દુએ કૃત્રિમ ઇંતેજારી દર્શાવતાં પૂછ્યું.

' તે દોરી આપેલાં પેલાં ત્રણ સામાજિક ચિત્રો—"

"હં; તેનું શું ?" હવે બિન્દુની સ્વાભાવિક કુતૂહલતા વધી.

"એ ચિત્રો પૈકી ફસાઇ પડેલી વિધવાના ચિત્રમાં

ખુબ જ વખાણ થયાં ! જાણે કોઇની ખરી છબીપરથી જ તે ચિત્ર ન ચીતરાયું હોય ! ”

“ ઇન્દુ...”

“ વળી પાછો બોલતો કેમ અટકી ગયો ? ”

“ હું એમ પૂછતો હતો–” બિન્દુને હોઠે આવેલ પોતાની પાપકથા ગળી જઇને તેણે ભળતો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો . ‘ વિધવાનું ચિત્ર દોરવા તેં જે ‘વ્યૂઝ’ મને આપેલા, તે કાલ્પનિક કે સાચા ? ”

“ બનાવ સાચો હતો. ”

ઇન્દુના આ શાન્ત ઉત્તરે, બિન્દુના હૃદયમાં આગ પ્રકટાવી , છતા મનની વૃત્તિઓને દબાવી રાખીને તે બોલ્યો :

“ તેથી જ એ ચિત્ર બીજાં કરતાં વધારે સારૂ આલેખાયુ હશે : એનો યશ મને નહિ, પણ તને. ”–અને બિન્દુએ ઉંડો નિશ્વાસ નાખ્યો તે જોઇ શકતો હતો, કે પાપના પ્રાયશ્ચિત માટેની સોનેરી તકો, એક પછી એક, પાંખો ફફડાવતી ઉડી જતી હતી ; છતા બિન્દુ હજુ બેદિલ જ રહ્યા કરતો. તેણે પૂછ્યું :

‘ તુ કહે છે તેમ બનાવ સાચો જ હોય, તો એનું બાળક હયાત હોવુ જોઇએ. ”

“ કેમ ? ભૂલી ગયો ! વાર્ષિક ઉત્સવ વખતે અનાથાશ્રમમા વ્યાયામના જેણે સારામાં સારા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા...”

“ ને તે ટીખળ કરતા કહ્યુ’તુ કે એની મુખમુદ્રા આબાદ મને જ મળતી આવે છે—”

“ એ જ, બિન્દુ ! એ જ એ બાળક ”

“ પણ તુ તો તારા ‘વ્યૂઝ’મા બાળકને ગળે માદળિયુ હોવાની વાત લાવ્યો’તો ને ?”

"એ પડયું"

"તારી જ કને છે? ઉઘાડીને જોયું? મહી કાગળ બાગળ–"

"એમાં વળી કાગળ? બિન્દુ, આવી ઝીણી વાતોમાં આજ કેમ ઉતરે છે? મે તે નથી ખોલી જોયુ."

"ઇન્દુ!" બિન્દુએ બાવ્રા જેવા બની જઇ, બે હાથે એને પકડી, વિકરાળ આંખો ઇન્દુ તરફ નાખી, તે બોલ્યો: "એક કામ ન કરે? શાહીબાગ ફરવા નથી જવું. ગાડી અહીંથી પાછી વળાવ. ત્હારે ત્યાં જઇને એ તાવીજ ખોલી જોઇએ. મહીથી જરૂર વાચવા જેવું મળી આવશે."

"બિન્દુ, તારી મનોદશા મને આજ ઠીક નથી લાગતી; કે પછી આપણે આ મેડહાઉસ પાસે આવી પહોચ્યા છીએ, તેની અસરથી તને ઘેલછા લાગી હોય!"

"અને એ વિધવાનો પછી પત્તો જ નથી?"

"ના ભાઇ, ના. તને વળી આજ આ શી લગની લાગી છે!" ઇન્દુએ જરા ચીડાઇ જતા કહ્યું: 'ઠીક છે, શાહીબાગ ન જવુ હોય તો નહિ; કહે, જીવને જરા બહલાવવો છે? આ લ્યૂનેટિક એસાયલમ્મા વળી ઑાર સૃષ્ટિ વસે છે. ચાલ, અહીં જ ઉતરી પડીએ–મેડહાઉસની તને મુલાકાત કરાવુ"

"કહેનો હોય તો જઇએ, પણ ત્યાં શું જોવાનુ છે?"

"ઘણું; બિન્દુ! ત્યા એવી સૃષ્ટિ વસે છે, જેને આપણે ગાડાની વસ્તિ કહીએ છીએ અને એ વસ્તિ આપણને ગાડા ગણે છે!"

"ગધ્ધો ગધ્ધેકે મનમે મસ્તાન..."

"એમ મા બોલ; બિન્દુ, તને એમ નથી લાગતું, કે એ વસ્તિને દિવાની બનાવનાર, મોટે ભાગે અ
દુનિયા હોય છે?"

સાંભળીને બિન્દુનું કાળજું ભેદાઇ ગયું. તેના માથાપર જાણે વજ્ર તૂટી પડયુ: ઇન્દુની હકીકત, બિન્દુ માટે તો સોળેસોળ આની સાચી હતી; છતા તે કબૂલ કરવાને મળેલી તક બિન્દુ નાહક ગુમાવી રહ્યો'તો. તેણે કહ્યુ:

"તારૂં કહેવું અર્ધસત્ય હશે કદાચ; મને તો લાગે છે, કે ગાંડપણુનુ મુખ્ય કારણ મનની નબળાઇનું હોવું જોઇએ."

"ને તેનો મતલબી લાભ ઉઠાવનાર દિવાના કે શાણા?"

લ્યૂનેટિક એસાયલમ્ના ઝાપાની છેક નજીક ગાડી આવી પહોંચી હતી, એટલે ઇન્દુનો પ્રશ્ન અનુત્તર રહ્યો. ટેક્સી ત્યાં જ થોભાવી, બન્ને 'મેડહાઉસ' ની મુલાકાતે ચાલ્યા.

***

બન્ને જણે અહી જે દૃશ્ય દીઠું, એતુ તાદૃશ્ય વર્ણન કરવા જેટલી નથી તાકાત કલમમા કે નથી શકિત બુદ્ધિમાં: ટુંકામા પતાવીએ, તો એમ કહી શકાય, કે જેને દયા કે કરુણાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં હોય, તે 'મેડહાઉસ'ના 'મન્દિર'ની મુલાકાત લે દરેક દિવાના દીઠ પોતપોતાની નિરનિરાળી દુનિયાના અહીં' દર્શન થશે. વ્હાલી વસ્તુ કે વ્હાલી આશાનો ભોગ, એટલે જ દિવાનાપણાનો રોગ! અને છતાં ય ગાંડપણ ધરાવતા મગજના એકાદ જાગ્રત કે સ્વસ્થ તંતુને તાતણે પેલી વસ્તુ કે આશા કેવી પરોવાઇ રહેલી હોય છે તે, તેને માટે દિવાના બનેલા દેહીના, ગાડાંની આ હોસ્પિટલમાનાં, ઉચ્ચાર, વિચાર ને આચરણપરથી આપણે કલ્પી શકીએ. તેમણે જોયુ, કે એક જણ, એની ઓરડીમા બેઠો બેઠો, હવે કળિકાળ આથમવાને કેટલાં વર્ષ બાકી રહ્યા, એની ગણતરી કરતો હોય તેમ આગળીના વેઢા ગણ્યા કરતો હતો; બીજો વળી ડાહ્યાની દુનિયાપર જ હસતો હોય, એમ ખડખડાટ હસ્યા કરતો.

ત્રીજાએ વળી સટ્ટાબજારની જ વાતો કર્યો કરી: ચોથો પાંચ-સાત ભાષામા નિષ્ણાત જણાયો. પાચમાએ પૂછ્યું કે પંચમ જ્યોર્જની ગાદી ખાલી પડવાને હવે કેટલી વાર છે ? છઠ્ઠાએ પીવાની બીડી મેળવી ત્યારે જ બિન્દુનો છાલ છોડયો. લાંબો દમ ખેંચીને, ચલમની ઢબે બીડી ચૂસતા, જે ધૂણી નીકળીને હવામા ભળવા માડી, તેની સામે તેણે સ્થિર નજરે એવું જોયા કર્યું, કે જાણે હવાઇ વરાળમા બગલો કેમ બાધી શકાય, તેના વિચારમાં તે તન્મય ન થતો હોય ! આમ, એક પછી એક ઓરડી વટાવતા બન્ને જણુ આગળ ચાલ્યા.

જતા જતાં જાળીવાળા એક બન્ધ બારણાની અન્દર નજર કરીને જોયુ, તો એક વ્યક્તિ પોતાની સામે પથરાના નાનકડા ટુકડાને મૂકીને બેઠેલી જણાઇ—સાલિંગરામની સેવામા તન્મય હોય એટલી સ્થિર ! તે વારેઘડીએ, જમીનપરની ધૂળને અક્ષત–કુંકુમ સમજી પેલા પત્થરપર ચડાવતી, એના ઓવારણા લેતી· બન્ને હાથની હથેળીઓ એકઠી કરી, તેની આરતિ ઉતારતી–વળી આંખો મીંચી, એ મૂર્તિમા ધ્યાનમગ્ન થતી.

એ દિવાની વ્યકિતની દુનિયા ૧૪ ફીટ લાબી અને આઠ ફીટ પહોળી ઓરડીવાળી ચાર દિવાલો વચ્ચે રચાઇ રહી હતી અને એ દુનિયામા એને જીવાડનારી હશે માત્ર પેલી પત્થર-પ્રતિમા.

તે ચિંથરેહાલ વ્યકિતના માથાના બરછટ લટિયા ફાવે તેમ ફરફરતાં હતા એની મુખમુદ્રા કગાલ અને આખો ડરામણી છતાં કીકીની અન્દર, કાઇક યાચકવૃત્તિનો આવિર્ભાવ લાગતો. ઇન્દુએ ઉધરસ ખાધી અને વ્યકિત ધ્યાનભંગ થઇ. તેણે બન્નેની સામે જોયું–જોઇ જ રહી. દૃષ્ટિ બિન્દુ તરફ વળી અને લાગલી જ બેઠી હતી ત્યાથી ઉઠી. તે જાળી આગળ આવી બિન્દુને ઓળખવા મથતી હોય તેમ તેની સામેથી નજર ખસેડે જ ના'

"એને બસ આ જ લત લાગી છે." હોસ્પિટલનો દાક્તર

મિત્ર—જે આ બધું બતાવવા આવ્યો હતો તે—ઇન્દુને સમ્બોધીને બોલ્યો.

"લાગે છે કે તેને ભગવદ્ભજન કરતા કરતા ઘેલછા વળગી હશે." ઇન્દુએ અનુમાન કહી સભળાવ્યુ.

"નહિ રે, એ વ્યક્તિ તો, કહેવાય છે કે છોકરા ઉપાડી જનાર પેલા પઠાણોની દલાલણ હતી"

"એટલે ?" ઇન્દુએ સાશ્ચર્ય પૂછ્યુ

"બાળકોનું ટોળુ દેખે ત્યાં જાય; છોકરાંને ભીખી લાવેલા પૈસા વ્હેંચે: ખાવાનુ આપે—એમ કરતા કરતા એક છોકરાને તો ઉંચકીને એના હોઠે બચી કરી—છોકરો શેઠીઆ કુટુમ્બનો હતો એને વટલાવ્યો! છોકરા નોકરને બોલાવી લાવ્યા. નોકરે એને એવી ફટકાવી, કે ફરી છોકરા સામે જોવાની બો જ ભૂલી ગઇ. એ જ બાઇ પછી ગાડી થઇને અહીં પૂરાઇ છે"

"દાકતર, બાઇનુ માનસ્ પારખવામા ગભીર ભૂલ થઇ લાગે છે." કહીને ઈન્દુએ બાઇની ઓરડીની જાળીએ ચોટી રહેલા બિન્દુ તરફ નજર કરી; પણ તે જરા મોડો હતો.

"દાક્તર," ઈન્દુએ ગભરાયલા અવાજે બૂમ પાડી : બિન્દુ બેભાન થયો લાગે છે એ પડયો—જલ્દી આવો..."

દાક્તર અને ઈન્દુએ, પડતા બિન્દુને ઝાલી લીધો તેને હળવે રહીને હેઠળ સુવાડયો. દાક્તરે નાડી જોઇ : હૃદય તપાસ્યુ.

"ઇન્દુ, હૃદય બન્ધ પડી ગયુ છે!" દાક્તરે દિલગીર ચ્હેરે કહ્યું અને તે જ વખતે પેલી ગાડી બાઇનુ—રમાનુ ભયકર અટ્ટહાસ્ય ઓરડીની દિવાલો વીંધીને બહાર પ્રસરી રહ્યું

બિન્દુના 'હાર્ટ ફેલ'નું કારણ, ઈન્દુને પેલુ માદળિયુ ખોલતાં સમજાયુ હશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હવે બહુ મહત્વનો નથી.

❧

બાળકનો બેલી

જ મી ન-જા ગી ર ધરાવનાર કેટલાક ઠાકરડાઓ પોતાને નામે ગામ કે પરૂં વસાવે છે, એવું એક પાચસોએકની વસ્તિવાળુ નાનકડુ ગામ હતું. એનુ નામ નાસ્તિકપરૂં ત્યા વધારે વસ્તિ કોળી ધારાળા ને ઠાકરડાની: ગોરપદુ ધગવતા બ્રાહ્મણો ને નસ્તીનો ધંધો કરનાર વાણીઆ તો જૂજજાજ. ગામની રખવાળી એક મુખી-પટેલના હાથમા હતી. વસ્તિના પ્રમાણમા મુખી કાઇક દેખાવડો, ભણેલો, વાણીશૂરો ને છેલબટાક હતો; એટલે અનઘડ વસ્તિપર એણે સારી છાપ બેસાડેલી. ગામના ટંટા પતાવવા હોય, કાઇ સુધારા કરવા હોય, ટીપ-ઉઘરાણા કે લાગાનો પ્રસંગ હોય-ટુકામાં હરકોઇ 'સાર્વજનિક' વાત હોય, તો એના મંડાણ મુખીના ચોરાથી જ મડાય **શામળ** ભટ્ટે ભાખેલી સમશ્યા પ્રમાણે "અધિક ગામડામાંહ્ય" મુખી ભારે પદવી ભોગવતો. મુખી, આ નાસ્તિકપરાનો મુખ્ય સમાધાની હતો—અથવા પેલી કહેવત પ્રમાણે "ઉજડ ગામમા એરડા" જેવુ પ્રધાનપદ ભોગવનાર ભોગી માણસ હતો.

ગામને પાદર એક ચબુતરો હતો અને ચબુતરાની બરાબર સામે, એકમાળિયુ ને બેઠા ઘાટનુ છાપરૂ હતુ. હાલ એ ઘર નિશાળના કામમા વપરાતુ. નિશાળમા નાના નાના છોકરા ગામઠી શિક્ષણ લેતાં; અને 'છોકરા' એટલે છોકરીઓ ને છોકરા બન્ને: બન્નેને ભણાવનાર એક મ્હેતી હતી. એનું નામ મણિ.

મણિ કન્યાવસ્થામાં પૂરૂપાધરૂ ભણી ન્હોતી ને તે પરણી; પરણીને પત્નીપદ પૂરૂ ભોગવ્યુ ય નહિ ને એક પુત્રની માતા થઇ; તે 'માતા' બની અને બીજે જ વર્ષે એના પતિનો દેહ પડયો. મણિ વિધવા થઇ વિધવા મણિએ નિર્વાહને

ખાતર, મહાપ્રયાસે, નાસ્તિકપરાના મુખીપટેલની મહેરબાની મેળવી અને થોડાક વર્ષથી, ગામખર્ચે ખોલવામાં આવેલી નિશાળ પોતે ચલાવતી અને મુખી-પટેલની દયાપર જીવન જીવતી.

મુખી-પટેલ વિધૂર હતો. તે મણિ માટે આશાભર્યો હતો અને આશાના જ અવલમ્બને-નહિ કે દયા-મહેરબાનીથી-મણિને મ્હેતી કરીને સ્થાપી હતી; પણ મણિ એને ગાંઠતી ન્હોતી તે મુખીપટેલના પ્રેમ (!) ને ધિક્કારી કાઢતી: એની લાલચોને લાત મારતી: એના વિકારભાવવાળા વચનશરને કારમી આંખ અને ભયકર શબ્દના વિદ્યુત-પ્રહારે છેદી નાખતી મુખી-પટેલને પોતાની આતરઆશા છેદાઇ જતી લાગી તેના હાથમા છેલ્લુ એક જ હથિયાર અજમાવવાનુ અવશેષ રહ્યુ હતુ: મુખી-પટેલના શામ, દામ ને ભેદનો ઉચ્છેદ થયો'તો: હવે તે દડનો ફ઼દફ઼તવો માંડવાની વેતરણ ઉતારી રહ્યો'તો. મુખી માનતો, કે જે મ્હેતી, મીઠા વચનથી, ઋષિમુનીઓને ય ચળાવે એવા ધનથી કે પતગીઆ જેવા પ્રેમથી નથી ચળી, તે દંડ-ધમકીથી કહ્યાગરૂ પ્રાણી બની જશે!

—અને એ અપશુકનીઆળ દિવસ આવી પહોચ્યો. મ્હેતી, નવા દાખલ થએલા ચાર-પાચ તોફાની છોકરાઓમાં શાતિના ને શાણપણના કાઇક સસ્કાર રેડતી હતી. એ જ ક્ષણે, એને કશી પણ ખબર આપ્યા સિવાય, નિશાળસમિતિના સભ્યો અણધારી મુલાકાતે આવી ચડયા મણિ જરા સ્તબ્ધ થઇ, પણ તરત જ પરિસ્થિતિ કળી ગઇ અને પોપચા ઢાળી, ઈશ્વરને યાદ કરી, તકદીરને અણદીઠ ભાવે ઉકેલતી મણિ, સૌને સત્કારતી, આજ્ઞા વાચ્છતી ઊભી રહી. નાના બિચારા છોકરાં! એક સાથે, સાઢ જેવી પુરુષ ત્રગડીને, આખો ફાડીને જોઇ જ રહેતે?

"જુઓ મ્હેતી," સભ્યોએ બેઠક લીધા પછી મુખી-પટેલે

તીર છોડયું : " અમારી સમિતિ એવા નિર્ણયપર આવી છે, કે છોકરાંના હિતની ખાતર, વખતોવખત નિશાળની અણધારી મુલાકાત લેવી : કેમ કાભઈ ? "

" હા, ભાઇ ! " કાભઇને માત્ર હકાર ભણવાનુ મુખીએ ભણાવ્યુ હતુ.

" આભારી છું. " મણિએ માન મર્યાદા જાળવીને ઉત્તર આપ્યો : " આપ પ્રસંગોપાત પધારતા રહો અને શિક્ષણક્રમ જાતે જ જુઓ, એ મારે મન ગૌરવનો વિષય છે. "

" સમિતિને શિક્ષણક્રમ જોવાનો નથી : તે છોકરાની પરીક્ષા જ લેશે–કેમ માભઇ ? "

" હા, ભાઇ. " માભાઇ પણ એથી વધારે હરફ ઉચ્ચારી શકે એવુ એમનુ ગજું જ ન્હોતુ.

" પરીક્ષાપરથી જ શિક્ષણ કેવુ અપાય છે તે માલમ પડી આવશે, પછી વળી શિક્ષણક્રમ જોવાની શી જરૂર ? કેમ, કાભઇ ? "

કાભાઈએ મુખીના મતને ડોકુ હલાવી સમતિ આપી મણિ જરા ઝંખવાઇ. અણધારી મુલાકાતે પરીક્ષા લેવાનો ક્રમ એને નવો અથવા વિચિત્ર લાગ્યો. પણ નાસ્તિકપરૂ જ નરી વિચિત્રતાથી ભરપૂર હોય ત્યા સુન્દર ચિત્રોની શી આશા ? મુખી–પટેલે તેમની કાતિલ કીકી આખા વર્ગમા ઝડપભેર ચાળી નાખી. ચાળી ચાળીને ચારેક છોકરા તેમણે વીણી કહાડયાં. આગળીને ટેરવે તેમને નજીક ખેંચ્યા. સાવ સિયાવિયા બનેલા છોકરાં, યાત્રિક પુતળા પેઠે અદબવાળી, બાઘા જેવા ઉભા રહ્યાં.

" જુઓ, " મણિએ છોકરાને કહ્યુ. " મુખીસાહેબ પૂછે એનો વિચાર કરીને સીધો જવાબ આપજો : ગભરાવું નહિ.

હુશિઆર છો ને આમ ગરીબ ગાય જેવુ મ્હોં કરીને શું ઉભા છો ? ભાઇ, આમ ઉભા રહીએ–બરાબર–ટટાર.”

છોકરાંને ઠીક–ઠાક ઊભા રાખી, એમના નિરુત્સાહથી ભડકી ઉઠેલા દિલમા પ્રોત્સાહનનો પવન ફુકી, પરીક્ષાના વિધિની રાહ જોતી **મણિએ** મુખી–પટેલને વિનિત ભાવે કહ્યુ : “પૂછો સાહેબ.”

મુખીની આખોની આસપાસ કાળાશ છવાઈ હતી અને ખાડા પડયા હતા. એ ખાડાને છાવરવા તથા કાળાશને ભૂસવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતુ હોય એવું એમની કીકીનુ તેજ ઓર ઉલ્લાસથી ઝળકયુ પોતે બેઠા હતા ત્યા લગીર વધારે ટટાર થયા ખુખારો ખાધો અને પછી એક છોકરાને સવાલ પૂછ્યો :

“બોલ, **શકરા**! ‘વખત’ કેવો કહેવાય ‘

શકરો ‘—બહુ બારીક, સાહેબ !

મુખી ‘—ખોટું’, **સોમલા**, તુ કહે, વખત કોના જેવો છે ?

સોમલો (ચાવા ચાવીને).–વ ખ ત કો ના જે વો છે...

મુખી (ચીડાઇને).–બિલકૂલ ઠોઠ! (ગાલમા એક તમાચો લગાવે છે. **મણિ** કપી ઉઠે છે **બુધિયા** ભણી આગળી કરીને):– તું કહે, ‘વખત’ કેવી વસ્તુ છે ?

બુધિઓ(જેની નજર આગળથી **સોમલાનો** સૂજેલો ગાલ ખસ્યો નહતો)’–વખત બહુ સખત વસ્તુ છે સાહેબ!

*પ્રનોત્તરી સાભળીને મુખીના મગજનો પારો છેલ્લી પાયરીએ પહોચ્યવાને હવે ઝાઝી વાર નહતી. બાકી એક છોકરાને પૂછવાનુ રહ્યુ, તે ખુદ મુખીનો પોતાનો **હીરો** હતો ;તેને સમ્બોધીને કહ્યુ :—“હવે **હીરાભાઇ**, તમારો વારો : જુઓ, વિચાર કરીને ઉત્તર દેજો. બોલો, વખત કેવો છે ?”

'ખૂ...બ લાંબો ! ક્યારના પૂછ પૂછ કરો છો ને હજુ પારજ નથી આવતો, એવો !"

મુખીએ કૃત્રિમ સંતોષની લાગણી દર્શાવી અને કાભઇ તથા માભઇ સામે જોઇને કહ્યું : "ઉત્તર ખરો તો ન કહેવાય, પણ પ્રશ્નને ઝીણી નજરે અવલોકવાની એની બુદ્ધિ ! અહા બુદ્ધિ !"

"હા, ભઈ !" બન્નેએ ઝોકાં ખાતા મગજને જરા જાગ્રત કરતા કહ્યું. પણ મુખીની મૂળ મતલબ જુદી હતી. તેણે પોતાના હીરાની ચમત્કારી બુદ્ધિ વિષે એક બોલ કહ્યા પછી તરત જ મણિ સામે કરડી નજર ફેરવી. તે કર્કશ અવાજે બરાડી ઉઠયો; "જોયું, મ્હેતી ! આ તારૂં શિક્ષણ કે ? છોકરાં છેક ઠોઠ જેવાં ! બોલ, તારો શો બચાવ છે ?'

"બચાવ ખાતર નથી બોલતી; પણ સાહેબ, ખરી વાત એ છે; કે જે છોકરા બે ચાર દહાડાથી જ નિશાળે આવતાં થયાં છે તેમને જ તમે પરીક્ષા માટે પસન્દ કર્યાં અને એ છોકરાં કેટલાં ઉધમાતિયાં—"

"બસ કર, બેશરમ ! (ચાળા પાડતો) 'ઉધમાતિયાં !' મારો હીરો પણ નઠારો, કેમ ? ને તારો ચન્દુ ડાહ્યો દેવ જેવો, એમ ?"

"માફ કરો સાહેબ" મણિએ દયામણા ચ્હેરે કહ્યું: "હું એમ કહેવા જતી હતી, કે જૂના વિદ્યાર્થીઓને આપે પૂછ્યું હત, તો કદાચ ખરો જવાબ મળત–"

"અલ્યા ચન્દુ," મુખીએ મણિના પુત્રને ધમકાવતા પૂછ્યું: "કહે જોઉ, 'વખત' કેવો છે ?"

ચન્દુ એની જગાએથી ઉભો થયો વિનયપૂર્વક અદબ વાળી અને મૃદુ–મીઠા સ્વરે તેણે જવાબ આપ્યો: "વખત બહુ કિંમતી

વસ્તુ છેઃ પૈસા કરતાં પણ વધારે; પૈસો તો ગુમાવેલો પાછો મળે, પણ ગયો વખત ફરી મળતો નથી."

'બેસી જા.' મુખીએ સત્તાભર્યા અવાજે એને બેસાડયો અને મણિ સામે ઘૂરકયો "આવો પક્ષપાત! મ્હેતી, હવે જ તને ઓળખી! પોતાના છોકરાને પોપટ જેવો બનાવે છે ને બીજાં બધાં જાણે પશુ હશે, કેમ? ઠીક છેઃ કાભઇ, માભઇ! મ્હેતીના આવા વર્તન વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. ખોટું કહું છુ?

"હા, ભઇ," ભણાવેલા શબ્દોનો ઉચ્ચાર આ વખતે મુખીને કડવો ઝેર લાગ્યો. તેણે પ્રશ્નને ઉલટાવ્યોઃ

"મ્હેતીને તેના આવા વિચિત્ર વર્તન વાસ્તે તાકીદ આપવી જોઇએ. કેમ ભાઇઓ?"

"હા, ભઇ."

—અને મુખી ઉઠયો સાથે કાભઇ–માભઇ પણ ઉઠયા. ઉઠતા ઉઠતા મુખીએ મણિને કહ્યુઃ "નિશાળ બધ થાય ત્યારે મારે ત્યા મળી જવુ."

મુખીની અટકળ એવી હતી, કે મણિ હવે પોતાને કાલા-વાલા કરવા આવશે તેણે આશાભર્યા ભાવે નિશાળ છોડીઃ મણિએ આસુભર્યાં લોચને આ પોપલીલા નિહાળી એનુ હૈયું ભરાઇ આવ્યુ. બેકદર ગામ અને વિષયાસકત ગામધણીઃ ત્યા એનુ પાનુ પડયું તેણે ઇચ્છયુ હત, તો પોતાનો જીવનદીવો કયારનો ગુલ કરી નાખ્યો હત, પણ તે જીવતી હતી તેના વ્હાલસોયા લાડીલા ને સોજીલા ચન્દુ ખાતર. એની ભીની આખો જોઇ ચન્દુ પણ ચોભીલો પડી ગયો. તે બ્હીતો બ્હીતો મણિ પાસે આવ્યો. એની સુખમુદ્રા કંગાલ લાગતી. એની આખો, જનેતાની વત્સલતા વાચ્છતી. એના નાજુક હાથની

આંગળીઓ અમથો અમથો, એકબીજા હાથમા ભેરવતો, દયામણે ચ્હેરે મણિની સોડમાં લપ્પાયો ને ભાગ્યાતૂટયા શબ્દે બોલ્યો:- "બા, હવે પરીક્ષા દેવા નહિ ઉઠું તું રે ના. મે ખરો જવાબ દીધો'તો કે ખોટો? સાહેબ શુ કરવા ચીડાયા? મને બચી કેમ નથી કરતી?"

—અને મણિ ખુરસીપર ફસડાઇ પડી. તેણે રોતી આંખે ફુલામણા ચન્દુને હાથમા લીધો. તેના માથાપર હાથ ફેરવ્યો: "બેટા..."

મણિથી વધારે ન બોલાયુ એનો કંઠ રૂધાઇ ગયો હતો. મણિએ નિશાળનો ઘંટ વગાડયો છોકરાં, રોતી સુરતે, મણિ પ્રત્યે સદ્ભાવથી, અને સગી મા જેટલા ઉમળકાથી એને માટે ઓછુ આણતાં, છૂટીને ઘેર ગયા. મણિ પામર પરિસ્થિતિને વિચારતી, ચન્દુને લઇને બેસી જ રહી : એ વખતે, વિધિ આ ક્રૂર વિધાન જોતો જાણે રોતો ન હોય, એમ વાદળ ઘેરાતાં હતાં.

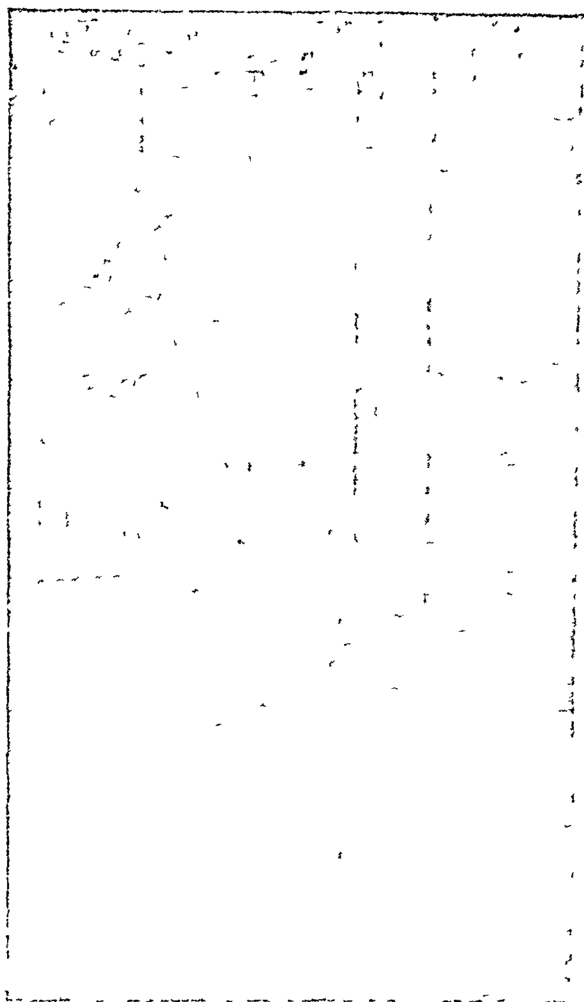
***

મુખી-પટેલ ને ત્યાં જવું, તે કાળના જડબામાં જાણી-બુજીને હાથ નાખવા કરતા વસમું હતું મણિને પોતાના જીવની જેટલી દરકાર હતી, તે કરતા વધારે શિયળના સંરક્ષ-ણની હતી તે મુખીને ત્યા ન જ ગઇ તથાપિ નિરાંત મને એ સૂઈ શકે એમ નહતુ મુખી કરતા ય વધારે વેરણ નિદ્રા થઇ હતી ખવરાવીને ચન્દુને તો ઉંઘાડયો, પણ મણિને આખી રાતનો ઉજાગરો જ થયો ઘરના આકાશખુલ્લા આગણે ચળાતી આછી ચાંદની કે રાતની શાંતિ એના સંતપ્ત દિલને શાંત કરી શકે એમ ન્હોતી આજ એને કંઇ ગોઠતું જ ન્હોતુ તે પાસાં તપાવતી પથારીમાથી ઉઠી. આંગણાબ્હાર આવી. ઘડિયેક ત્યાં જ ઉભી રહી. વળી ઢગલો વળીને નીચે

બેસી ગઇ. જાણે ગુમાવેલુ કંઇ શોધતી હોય તેમ, નંખાય તેટલે દૂર દૂર દૃષ્ટિ ઢાળી રહી આઘે એક આગિયો ઉડતો દીઠો ઉડતો આગિયો એક ઝાડપર બેઠો. તે ઝાડ લીમડાનું હતુ. થોડી જ વારે આકાશમાથી એક તારો ખરતો જણાયો. તે લીમડા પાસે ઉગેલા બીજા ઝાડપર પડતો લાગ્યો. એ ઝાડ બોરસલ્લીનુ હતુ. લીમડો ને બોરસલ્લી, અડોઅડ ઊભેલા બે વૃક્ષ વચ્ચે નાજુક વેલ વીંટાયલી હતી, અને વેલીપર એકાદ શ્વેત ફૂલની કુમળી કળી ખીલી'તી–જે ચન્દ્રિકાના રજત્ રંગમાં ભળી જતી તી.

જોઇને મણિનુ ચિત્ત ચકડોળે ચડયું ભૂતકાળના કરુણ–મધુર ચિત્રોની ભુતાવળ એની દૃષ્ટિમા તરવરવા લાગી, ને આંખો આંસુથી છલકાઇ રહી.

મહીનદીને કાઠે આવેલા હરિપરા નામનું ગામ એનું જન્મ-સ્થાન હતું. ગામમા બીજાં બે કુટુમ્બ એવા વસતા, જેને પેલા લીમડા ને બોરસલ્લીની ઉપમા દઇ શકાય. કુલીનતામાં બન્ને કુટુમ્બ સરખા, પણ એક હતો મૂડીદારનો દીકરો ને બીજો શિલ્પી. પહેલાનું નામ મુફૂલ ને બીજાનુ નામ બફૂલ. મુફૂલ, બફૂલ ને મણિ ત્રણે બાળપણના સોબતી. બાલત્રિપુટી મહીસાગરને કાઠે જાય. રેતીમા રમે ભીની રેતીના બગલા બનાવે. બગલો, મહીસાગરની છોળ છલકાતા ગળી જાય; વળી ફરી ઘર માડે. વરવહુ બને. મણિ વારાફરતી મુફૂલ–બફૂલની વહુ થાય. કિનારે ઝોલા ખાતા નાવડા મહીસાગરમા છોડી મેલે એકવાર વર બનવાનો બફૂલનો વારો હતો બફૂલ મણિને લઈ નાવડામા બેઠો નાવડું નદીમાં હંકારાયુ. થોડેક આઘે ગયુ હશે ને હોડકાએ ગોથુ ખાધુ. નાવિક–બફૂલ નદીમાં પડી ગયો. એને જેવુ તેવું તરતા આવડતું, પણ તે અણધાર્યો

“[illegible]” [પૃષ્ઠ ૩૭]

પાણીમાં પડયો તેથી ગુગળાયો. મણિથી એ કેમ સંખાય ?, મણિએ ઓઢણીનો કચ્છ ભીડયો ને પડી નદીમા. એક જ ડૂબકીએ ડૂબતા અફૂલને પાણીબહાર ખેચી કહાડયો. બફૂલ, ત્યારથી પોતાનો પુનર્જન્મ થયો માનતો, તે દિવસથી બફૂલ પોતાને મણિનો અહેશાનમન્દ માનતો.

સુફૂલ માલદારનો ચિરંજીવી હતો, એટલે મણિ–બફૂલનો પોતે મિત્ર છતાં મિજાજી હતો. રમતા રમતા ઘણીએવાર તે ઝક્કી ઘેટુ બની જતો પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવા મથે. સાચાબોલા, સીધા ને ન્યાયી બફૂલથી એની શેખી ન ખમાય, ત્યારે બન્ને લડી પડતા. એમની તકરાર પતાવવા મણિ કહેતી " " જુઓ, હુ તમારા બન્નેની વહુ, ખરૂ ને ? ત્યારે મારી ખાતર તમે લડતા ના મટો ? " ને બન્ને પાછા એકબીજાના દોસ્તદારીના નાતાએ વર્તતા.

મણિને, આજ એ નિર્દોષ બાલ્યકાળ સાભરી આવ્યો, અને ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે, એકલી ને અટૂલી શાન્ત એકાન્ત રજનીમા તેણે છૂપુ છૂપુ રોયા જ કીધુ મણિની તરંગલહરી આગળ વધી ગુલાબી યૌવનના વસન્તકાળનો સ્વપ્નચિતાર, એના આસુભીના નયણે નાચવા લાગ્યો તે વિચારતી '—

" બફૂલ, બફૂલ ! તુ તવગર ન્હોતો, ગરીબ ઘરનો કુળ-દીવડો હતો–હૃદયનોય ગરીબ ! પણ તારો પ્રેમ ! કેટલો પવિત્ર ! ! તારૂ હૃદય ! કેવુ નિર્મળ ! ! તને ડૂબતો બચાવ્યો, તે દિવસથી આપણી વચ્ચેના આકર્ષણ વધ્યા, તુ માનતો કે મોટપણે મણિને હુ જ પરણીશ તેથી તારી કારીગરીના નમૂનામા તે ઑાર કલા ગુથવા માડી, ને થાય એટલા પૈસા ભેગા કરવા લાગ્યો-હા; મારી જ ખાતર. આપણે ઘર માડીને ભેગા રહીએ ને કલ્લોલતુ જીવન જીવીએ તે ખાતર ! " મણિએ દીર્ઘ

નિઃશ્વાસ નાખ્યો વધતા જતા છાતીના ધબકારાને દબાવવા, હૃદયે તેણે હાથ ચાંપ્યો. વળી એ હાથે મસ્તક દાબી કંગાલ મુખમુદ્રા કરતી, ને ક્રૂર કાળે, અકાળે છિનવી લીધેલા સ્વામીને શોધતી હોય તેમ, આકાશગમ નજર સ્થિર કરતી બબડી

"...પણ વિધિના વિધાન જુદા, તેથી હુ તારી ન થઇ. મૂડીદાર મુકૂલ મારો નાથ થયો એ લગ્નદિવસ ! તે જાણ્યું, કે મુકૂલ સાથે મારા લગ્ન થાય છે, ત્યારે—અરેરે, ત્યારે તારી તમામ આશાઓ ભાગીને ભૂક્કો થઇ ગઇ હતી ! મને ભય હતો કે તુ દિવાનો થઇ જઇશ, પણ નહિ, એટલો બધો તું લાગણીવશ ન્હોતોઃ સયમને તારો સાથી કર્યો. મનની મુઝવણ મનમા જ શમાવીને હસતે મુખડે, થતા લગ્ન–સમારમ્ભમા તેં ભાગ લીધો હસ્તમેળાપ થતા પહેલાં તને એકાન્ત મળવાની મે માગણી કરી. તુ બોલ્યો "હવે મને હક્ક નથી, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ." કેવા એ આત્મભોગ ! અને તે વદાય લેતા, વદાય વેળાએ મારો હાથ ચુમતા, તે મને જૂના ને વિશુદ્ધ સ્નેહસ્મરણની ભેટ આપીઃ કેવી સુન્દર ને મનભર એ આરસ-પ્રતિમા ! શિલ્પી, સ્નેહમૂર્તિ ઓ શિલ્પી, પત્થર કોતરીને તને પ્રભુની મૂર્તિ ઘડવાનું સૂઝયુ હત તો ? પણ કેમ સૂઝે ! મારામાં જ તુ પ્રભુને ન્હોતો જોતો ? તે મારી જ મૂર્તિ ઘડી ને અહા ! એ મૂર્તિપર, ઓ બકૂલ ! પ્રિયમિત્ર બકૂલ, તને ને મને જીવનપ્રિય એવા બકૂલની જ માળા ચડાની હતી અને પછી તુ ગયો· ભારે હૈયે, ભીની આખે, મુસીબતે ઉપડતા પગલે તુ ગયો ને મુકૂલ સાથે મારો સસાર મંડાયો. તારૂં હૈયુ ભાગીને, બકૂલ, તારા ઘરને વગડા જેવુ રાખીને, મુકૂલ સાથે મે સસાર માડયો–મે ?

"મુવેલાં માબાપને કયાં દોષ દઉ ! તેમણે તો જાણ્યું કે દીકરી સુખમાં પડી. દીકરીને પૈસેટકે સુખી દેખી, માબાપ

કાગળિયાનાં કાળિયા થયાં ને ચંચળ લક્ષ્મી-પંખેરૂએ ય મુફૂલને ત્યાંથી પાણા કરી! મુફૂલ-મારા નાથ! તને સટ્ટાનો છન્દ ન વળગ્યા હત તો? પણ અરેરે, તને તો ધનકુબેર થવાના કાડ હતા. કાડ મનમાં રહ્યા ને સટ્ટાએ ઈજ્જતને બટ્ટો લગાડયો. થતી બેઆબરૂ જોવા કરતાં તને મરવું ગમ્યું. હીરા ચૂસી, કુમળા બાળકને ને તાગી આ વિધવાને મેલી તુ તારે રસ્તે પડયા! લ્હેણદારાએ ઘરને ધધોલિયુ કરી નાખ્યુ ને હું વખાની મારી, બેહાલ બની, નિષ્ઠુર આ નાસ્તિકપરાને પનારે પડી. પેટ! તારી વેઠ ખાતર હું અહીં આવી. ગામના મુખી! અરેરે, જાણે પેલા ભવનુ વેર વાળવા ન મથતા હાય! બફૂલ! ભાઇ! લગનના દિવસે ગયો તે ગયો! કયાં હશે એ?"

વિચારમાં ને વિચારમાં મણિનાં પોપચા મીચાવા લાગ્યાં. ધૂમસ વરસતું હતુ અને ધૂમસથી, મામેનાં બે વૃક્ષ વચ્ચેની, પેલી વેલીપરનુ શ્વેત ફૂલ હીમાઇને ફિક્કુ પડતુ હતુ. મણિની સ્થિતિ એ કરતા વધારે સારી ન્હોતી

"અહી જ છુ" મણિના અતિમ ઉદ્ગાર-"કયાં હશે એ?-નો પ્રત્યુત્તર એને કાને પડયા તે સફાળી ઉઠી. આસપાસ બે બાકળી નજર ફેરવી. કોઇ ન જણાયું ખાલી ભણકાર લાગ્યા. હતાશ હૈયે તેણે ઘરમાં જવા માડયું પણ પછવાડેથી કોઇએ એનો હાથ પકડયા.

તે બફૂલ ન્હોતો. બફૂલ તો સનમનો અણદીઠ પ્રેમ પીતો કયાં ય રખડતો હશે-કદાચ વનરાજિમાંથી, સર-સરિતા કે ઉપાસન્ધ્યામાંથી, ગિરિકન્દરા કે ખીણ કોતરમાથી, એકવાર હૃદયે પધરાવેલી રસમૂર્તિને-મણિને-તે નિરખતો હશે-એના સૌન્દર્યનાં નિદર્શન એ રીતે જ કરતો શેષ જીવન ખૂટાડતો હશે, મણિનો હાથ ઝાલનાર બફૂલ ન્હોતો; મુખી હતો!

મુખીને મળવા માટે મણિ તેને ત્યાં ન ગઈ, તેથી, એના મિલનની જેને તનમનમા અજબ તાલાવેલી લાગી હતી એવો આ વિલાસી જીવડો આખરે મણિને મળવા અત્યારે આવી પહોચ્યો હતો. એના રૂવે રૂવે વિકાર ઉગ્યો'તો એની નસેનસે વિકાર વહેતો'તો. એ વિકારી કૂતરો મણિના શિકારનો ભૂખ્યો બન્યો હતો.

—પણ તે પહેલા જ મણિની મનોદશા વિલક્ષણ બની ગઇ હતી રાતનો સમય સુમસામ શાતિ એકાન્ત સ્થળઃ વ્યગ્ર મન વેગબન્ધ રો'મેરો'મ વહેતી વ્યાકુળતા ભૂતકાળમા સેવેલાં સોનેરી સ્વપ્નની નયણે ભજવાતી તાડવલીલા અને તરગલહરીમાં લ્હેરતા મગજતનુ તેથી તે મૂળ સ્થિતિની સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠી હતી તરગપરમ્પરાએ તેના ચિત્તને એવુ ચકડાળે ચડાવી દીધુ'તુ, કે જાણે એ મણિ જ નહોતી ! એ દશામાં મુખીએ એનો હાથ ઝાલ્યો—હાથ જ નહિ, કામવશ બનેલા એ નરપશુએ એના હોઠ ચૂસ્યા. મણિ છળી છળી ખરી, પણ વર્ષો પછી એના અધરે, આ અણધાર્યો પુરુષચુમ્બને કાંઇક ઉષ્મા પ્રકટાવી મણિની કારમી લાગતી આખ મુખીની મુખમુદ્રાપર ઠરી રહી. તે બકૂલ હતો કે મુખી, એ તેનાથી સમજાયુ ના—સમજવાની વિવેકશકિત જ લગભગ ગુમાવી બેઠી હતી તે બેફામપણે બોલી—"તુ ? તુ બકૂલ ! કહીને મુખીના શરીરે હાથ ફેરવતી, ધારી ધારીને એને જોવા લાગી મુખીથી આ સ્થિતિ કેમ સમજાય ? તે લગીર ઠડો પડયો ને બોલ્યો –

" બકૂલ ને સુકૂલ ને એવુ એવુ શુ લવતી હતી ? તારા એ કોણ થાય ? મણિ, આમ જો ! હુ તો તને જાનોજીગરથી ચ્હાનાર મુખી "

"હાય હાય ! મુખી ! સત્યાનાશ જાય રે તારૂ !" મણિ:ઉછળી: વાઘણની પેટે વિફરી. હાથને એક જ આચકે મુખીને તરછોડી

છૂટો કર્યો ,મુખી, વિકારવશ મુખી, મર્દાનગી ગુમાવી બેઠો હતો, તે અવાચક બની ઊભો ઊભો મણિના ચેનચાળા જોઇ રહ્યો.

વિચારમુગ્ધ મણિએ ઓચિંતુ અટ્ટહાસ્ય કર્યું. તે વખતે તેના માથાના વાળ વિખરાઇ ફાવે તેમ ફરફરતા હતા. તેની આખોમા ઘેલછા લાગતી. ડાબા હાથની હથેળીમા જમણા હાથની મુઠી ઠોકતી તે બોલી–

"મુખી! તુ મને તારે ઘેર તેડતો'તા કે? લેને, તારે જ અહીં આવવુ પડયુ!" વળી પાછી તે ખડખડાટ હસવા લાગી. "બાયલો! બીલકૂલ બેશરમ!" મણિ, મુખીની છેક પાસે ગઇ ને એને ધમકાવતી હોય તેમ પૂછવા લાગી. 'કહે, કેમ આવ્યો છે?' છેક કગાલ બનીને, દયામણે સ્હેરે બોલીઃ તારે પગે પડુ. મને માફ કરજે, જો મુખીના દેદારમા બ્રકૂલ જ હોય તો આ ગાડીના બોલ્યા સામુ ના જોતો. એકવાર ન્હાનપણમા મે તને ડૂબતો બચાવ્યો'તો ને? આજ તુ મને પેલા નરાધમ, પિશાચ, કામી મુખીથી ન બચાવી લે! મને વલાણાવારે સતાવ્યા કરે છે.." મણિએ આક્રન્દ કર્યું. તે કારમી ચીસ પાડી ઉઠી. મુખી મુઝાયો. તેણે મણિને ખભે હાથ મૂકતાં કહ્યું.–

"ઘેલા ન કહાડ, મણિ! હવેથી નહિ સતાવુ એક વાર કહે, કે તું મને ચાહે છે. પછી જો, કે દહાડા કેવા સુખમા જાય છે–ચાલ, અન્દર ચાલ, આપણે નિરાત જીવે વાત કરીએ." કહીને, મુખી એનો હાથ, મણિની કમરે વીંટાળવા જતો હતો ને મણિ પાછી ઉશ્કેરાઇ ગઇ..–

"ખસ પીટયા! તું તો કર્મચંડાળ મુખી મુવો છે!" મુખીએ મણિને છોડી દીધી તે તેનાથી જરા દૂર ખસ્યો. મણિ ખડખડ હસી પડી વળી પાછી તરત જ શાત ને ગભીર થઈ જઇ, અવાક્પણે એને જોઇ રહી.

"મણિ ! હું મુખી છું. આ નાસ્તિકપરાનો ધણી ! તને એની ધણીઆણી થવાની આજ તક મળે છે—" કહીને મુખી એની નજીક ગયો. મણિ છટકી, તે બળતા બોલ બોલી:—

"આગ લાગો તારા નાસ્તિકપરામા , પરાનો પ્રલય થઇ જાઓ તુ મને ધણીઆણી બનાવનારો ?" કહીને મુખીના ગાલમા એવો તો જોરથી તમાચો લગાવી દીધો, કે મુખી હવે જીવપર આવ્યો તે સહીસહી માણુસાઇ પણ ચૂકયો મણિને એણે બાથમા ભીડી પણ મણિ હવે ચંડિકા બની હતી. એક જ અડફટે મુખીના હાથમાથી તે છૂટી. છૂટીને નાઠી–દોડી–દિશાઓ તેડી જાય તે પન્થે દોટ મૂકીને દોડી. મણિ, દિવાનાપણાના ચેનચાળાએ નાઠી. શિયળને જાળવવા જતા, જનેતા પોતાની પડખે જ સૂતી છે એ ભરૂસે લોચન મીચી, નિદ્રામા પોઢેલા પોતાના બાળકનુ પણ એને ભાન ન રહ્યુ જેને ખાતર તે જીવતી હતી, જેના વડે જ શુષ્ક જીવનમાં કદી આનન્દના વિચિ ઉછાળા મારતા હતા, તેને ઉંઘતો જ મૂકીને મણિ અલોપ થઇ તે દિગન્ત ભેળી ભળી ગઇ કે વિજળી પેઠે કયાંક સમાઇ ગઇ. એની પાછળ પડવુ, એની શોધ કરવી, એ બધું જ માનવબુદ્ધિ માટે લગભગ અશકય હતુ. નિશાળમાં છોકરાને પૂછાયું હતું કે "વખત કેવો છે ?" માત્ર મણિના ગભરૂ બાળકે ખરો જવાબ દીધો હતો કે ફરી પાછો ન ફરે એવો. મણિએ વખત પાસેથી પાખો મેળવી.

* * *

એ કરૂણ ઘટનાપર ત્રણ શરદો પસાર થઇ ચૂકી હતી. હવે તો ચન્દુ સારો સમજણો પણ થયો હતો; મુખીને મણિ તો ન મળી, પણ મણિના દિલની દોલતરૂપ ચન્દુને મેળવવા જેટલું તે ફાવી શકયો હતો ચન્દુને માટે જ નહિ, પણ સમગ્ર નાસ્તિકપરા માટે મુખીની એક જ તર્કટી ખબર

જીવતી હતી, કે એકાએક હૃદય બન્ધ પડી જવાથી મણિનુ મૃત્યુ થએલુ ! નમાયા બાળકનો બેલી પોતે થયો છે, એમ લોકોને મનાવવામા મુખી ગૌરવ ધરાવતો. લોકને એનુ જડ જીગર સમજવુ મુશ્કેલ હતુ.

ખરી હકીકત એ હતી, કે મુખીના ભાગ્યને જ યોગ્ય એને **ચન્દુ** જેવડો છોકરો હતો છેક ઠોઠ ને નઠોર. ખાવાની દાઢ ખૂબ. લ્હેર મારવા જોઇએ. રોફ રાજાના સાળા જેટલો રાખે. ઉગતો હતો હમણા, છતા પાક હતો અઢાર મહિનાની પેદાશનો. જુઠ, ચોરી, ઉચ્છૃંખલતા, વ્યસન, જુગાર ને લોફર-વેડા વગેરેમા પૂરી પહોચેલ બુટ્ટી! મુખીને ત્યા **ચન્દુ**ની વસ્તિ વધી, ત્યારથી હીરાની ટકશાળ ઉઘડી. હવે એના ખિસ્સા તર રહેતા. ઇચ્છે તે છન્દ આદરી શકતો. એનુ કારણ હતું. હીરાને **ચન્દુ**વડે મોટી સગવડ એ મળી કે ઘરમાં વારવાર ચોરી પોતે કરે ને પડે **ચન્દુ**ને માથે : અને હલકુ લોહી હવા-લદારનું જ હોય ને ?

ચન્દુ સસ્કારી માતાનો પુત્ર હતો વારસામા માલ મેલ્કત તો ન્હોતી મળી, પણ ધનિક પિતાની ખાનદાની એને વરેલી હતી તે મજબૂત ને બેવડીઆ બાધાનો હતો. ફૂટડો ને દેખાને દુશ્મનને ય વ્હાલ ઉપજે એવો સોજીલો હતો. બે ટકના રોટલા સાટે નાસ્તિકપરાના નિર્દય મુખીને આવો 'વૈતરો' બીજે ક્યાથી મળે ? **ચન્દુ** પરચુરણ ઘરકામ કરે, વાસણ માજે, પથારીઓ કરી આપે, સીમમા જાય, મુખીનાં ઢોરની બરદાસ પણ એ જ કરે.

એ ખરૂં, કે **ચન્દુ**ને બે ટંકનુ ભાણુ જ મળતું. છતાં સીમની સ્વચ્છ ને ખુલ્લી હવા અને કામની કસરતથી એ એવો પોષાતો કે વધ્યુ ઘટ્યુ કે ઠડુ ખાવાનું મળવા છતાં શરીરે

સુદઢ રહેતો. બીચારો મુખી! ચન્દુ કુદરતના ઉછેરે ઉછરતો, તેનુ મુખીને શાનુ ભાન હોય! ઘરમા પૈસાની વારવાર ચોરી થાય, ત્યારે એ તો એમ જ વ્હેમાતો, કે ચોરી કરીને ચન્દુ. બહારથી છાનુછપનું લઇ ખાતો હોવો જોઇએ—નહિ તો શરીરે આટલો ફાલે જ નહિ! મુખી એને ધમકાવે, કાનમાથી કીડા ખરે એવી ગાળો ભાડે, હાથ દુખી જાય એટલુ મારતા પણ પાછો ન પડે નમાયા ચન્દુએ ચોરી તો કરી જ ન હોય, જવાબમા એ બીજુ શુ બોલે! માર ન વેઠાય ત્યારે માબાપને સભારી બેઠો બેઠો રડયા કરે

આજ સુધી તો ન્હાની રકમની ચોરી થતી એક દિવસ પચાસ રૂપિયા જેટલી રકમે પગ કર્યા હીરાને ખખડાવ્યો, પણ એ ખાઇબદેલ કુવર કાઇ ગાઠે? ઉલટુ એણે તો આબાદ એમ જ ઠસાવ્યુ, કે ચન્દુ સિવાય બીજાનુ કામ હોય જ નહિ!

ચન્દુ તે દિવસે સીમમાથી સમીસાજ સુધી પાછો નહતો આવ્યો. વાળુ વખત થયો, ન આવ્યો બધાએ જમી લીધુ; ન આવ્યો. સુવા વખત થયો; ચન્દુ દેખાયો જ ના પચાસની ચોરીનો, એનાપરનો આરોપ દઢ કરવાને, હીરાને આ એક જબ્બર કારણ મળ્યુ. મુખી ચન્દુની રાહ જોતો ચોરે બેસી રહ્યો—રાહ શા માટે? ચન્દુનુ શુ થયુ હશે તેની ચિતાથી નહિ, તે આવે કે તરત એ "ચોર"ને સજાના ઘટતા ફેંજે પહોચાડવા!

***

મ ણિ સ મ્બ ન્ધી કરુણ કિસ્સો બન્યા પછી, નિશાળમા મ્હેતીની જગ્યા કોઇ મ્હેતાજીએ લીધી હતી તે, શાળા છૂટે કે ગામને પાદર ફરવા નીકળી પડે, એકલો ને એકલો દૂર દૂર સીમને સીમાડે પહોચે ને પ્રહરના પ્રહર સુધી હરિયાળા ઘાસમા આડા પડી અગમ્ય વિચારણામા લીન થાય. આજ એની

નજરે ચન્દુ ચડયો ચન્દુ, ઘાસની ભારેટી લઇને ઘર તરફ વળવાની તૈયારીમા હતો ભારેટી જરા ભારે બન્ધાઇ હતી. ને એનાથી ઉપાડી શકાતી ન્હોતી. બે ત્રણ વાર મથ્યો, ન ફાવ્યો. પેલો મ્હેતાજી વિચારતદ્રામાથી જાગ્યો, ઉઠયો. માથે ભારો ચડાવવા મથતા ચન્દુ પાસે ગયો એને જોઇને ચન્દુએ આજીજી કરી.

" કાકા, લગીર ટેકો કરશો ?"

મ્હેતાજી ઊભો જ રહ્યો. ચન્દુને ઉત્તર ન મળ્યો તે ચન્દુ સામે અનિમિષ આખે જોઇ જ રહ્યો. ચન્દુ ચીડાઇ ગયો હતો. ભારાને પડતો મૂકી, ભગનાશ વદને તેણે જમીનપર પડતુ મૂક્યુ. મ્હેતાજીએ, આડો હાથ દઇ એને ઝીલી લીધો. ચન્દુથી સહસા રોઈ પડાયુ

—અને મ્હેતાજીનુ દિલ દ્રવી ઉઠયુ તેણે રોતા ચન્દુનાં આસુ લૂછ્યા. માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસન આપ્યુ :—

" આટલો મોટો ભારો તારાથી ઉચકાય ?"

" ન ઉચકાય તોય ઉચકવો પડે · હજુ તો આખી જીદગાનો ભાર ઉપાડવો નહિ પડે ' " સાભળીને મ્હેતાજી શકાશીલ બન્યો, તેણે પૂછ્યુ .—

" કેમ એમ બોલે છે ? માબાપ તો હશે ને ?"

" ગામનો મુખી મારો બાપ ગણો કે શેઠ " ચન્દુએ ઉંડી આહ નાખી.

" ને મા ?"

"પણ મારે મોડુ થાય છે મુખી આજ તો જરૂર લઢવાના મને વાતો કરાવો મા. ભારો ચડાવો ને ?" ચન્દુ ગળગળો થઇ ગયો.

" મુખી નહિ લઢે ચાલ, હુ તારી સાથે આવીશ." મ્હેતાજીએ ચન્દુને બરડે હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

"પણ આ ભારો?"

"તે અહીંજ ભલે રહ્યો. હુ તને મારે ત્યાં તેડી જાઉ છું. છોકરા, તારૂં નામ ના કહે?"

"ચન્દુ." નત મસ્તકે ચન્દુ બોલ્યો

"ચન્દુ, ચાલ ત્યારે જો, અન્ધારૂં થઇ ગયું છે." મ્હેતાજીએ એની આંગળી પકડી ચાલવા માંડ્યુ.

'પણ મ્હારે મોડુ થાય તે ?" ચન્દુ ચિન્તાતુર થયો.

"છો થાય, ત્હારે મુખીથી ડરવાની જરૂર નથી, ચન્દુ!"

"ના ડરૂ તો શુ કરૂ' એ તો એવા મારે છે..."

"મારે છે? કોણ મુખી?" મ્હેતાજીની આંખ વિકરાળ થઇ.

"હા, કાકા, મને જવા દ્યો ને?" ચન્દુ છૂટવા મથતો હતો.

"ગાંડો ન થા, અને બીતો પણ ના. જોઉં છુ કે વાળ સરખો કોણ વાંકો કરે છે!"

"તે કાકા, તમે મને ઓળખો છો? મારૂ આજ કેમ ઉપરાણુ લઇ રહ્યા છો–ક્યારનો પૂછું પૂછું કરતો'તો"

"જો, ચન્દુ! તને તો તુ ઓળખાવે ત્યારે ઓળખું. પણ તારો ચ્હેરો કાંઇક પરિચિત લાગે છે તેથી જ તને મારે ત્યા તેડી જાઉ છુ ચાલ, ઘેર આપણે નિરાતે વાતો કરીશુ"

"ને તમે માનતા હો તે હુ ન નીકળું તો?"

"તો પણ શું? તને જોઇને મારૂં હૃદય જે પ્રેમાળ લાગણી અનુભવી રહ્યું છે, તે તને મારાથી જુદો નહિ જ કરે."

***

વાચનારે મ્હેતાજીને ન ઓળખ્યો હોય તો ઓળખી લે, કે તે પેલો શિલ્પી અથવા મણિને પવિત્ર પ્રેમથી પહેલો

ચાહનાર બકુલ હતો. તે પત્થર ઘડીને જેમતેમ પેટિયુ કહાડતો ને મણિ માટેની એની એકની એક આશા કરમાઇ ગઇ, ત્યારથી ફાવે ત્યા ફરતો ને રખડતો એને કાને વાત આવી, કે પુત્રવતી મણિ વિધવા થઇને નાસ્તિકપરામા મ્હેતી થઇ છે, ત્યારે નિર્મળ પ્રેમનો જૂનો અગ્નિતણખો તેના જીગરમાં તાજો થયો અને વિધવાને, વિશુદ્ધ ભગિની ભાવે મળવા સારૂ તે મોકો શોધતો. આખરે નાસ્તિકપરામા તે આવ્યો તો ખરો, પણ મણિના મિલનકાળ માટે મોડો પડયો ગામલોક જાણતા હતા તે રીતે જ તેણે પણ ખબર સાભળી, કે હૃદય બન્ધ પડી જવાથી પુત્રને એકલવાયો છોડી તે ગત થઇ હતી. પછી તે જ નિશાળમા, પોતે શિલ્પી મટીને મ્હેતાજી તરીકે રહ્યો, અને આજ અનાયાસે ચન્દુ મળી ગયો. ચન્દુને જોતા જ કોઇ અજબ આકર્ષણથી એનું દિલ તેના તરફ ખેચાયુ હતુ. ચન્દુના સ્વરમા મણિના મધુર કંઠની મીઠાશ તેણે અનુભવી હતી અને એની વદનાકૃતિ, મુકૂલને આબાદ મળતી આવતી એણે જોઇ હતી.

ચન્દુને ઘેર તેડી ગયા પછી એને બધી વાતની જોઇની માહિતી મળી. બન્ને રોયા. ચન્દુને, હેતાળ હૈયે ચાંપ્યો અતરના ઉમળકાથી એને ચૂમ્યો. એ ચૂમી અને ચન્દુના હૈયાની હૂંફ! સાથે જ ચન્દુના આતરને બકુલની સ્નેહવત્સલતાનો થતો અનુભવ! એ અનનુભૂત અનુભવ સગા–સાચ્ચા પુત્ર–પિતાના વાત્સલ્યથી લવ પણ ઉતરતો ન્હોતો.

બકૂલે, મણિના લગ્નપ્રસગે, મણિની જ પ્રતિકૃતિની તેને જે આરમલેટ દીધી હતી, તેમાંની એક મૂર્તિ સદૈવ પોતે પોતાની પાસે રાખતો સુખડની પેટીમાથી, આજ વર્ષો પછી તે બહાર કહાડી જે જોતા ચન્દુએ હાથમા ઝડપી લીધી.

‘ જાણે મારી મણિ, આ તો ’

'હા, ચન્દ્રકાન્ત,' બકુલે બ્હાલભર્યા સ્વરે કહ્યું ' તે મણિની જ નાનકડી પ્રતિકૃતિ છે, અને ભારો ઉપડાવવા તે મને ' કાકા ' કહીને સબોધ્યો હતો, તેય ખોટું નથી. તારો પિતા, મુકુલ, મારો મિત્ર હતો-ભાઇ કરતા વિશેષ સગાઇ ધગાવનાર મિત્ર કહું, હુ તારો કાકો કહેવાઉ કે નહિ '

' મને આ મૂર્તિ ન આપો ?' મૂર્તિને છાતીએ દબાવતા ચન્દુ બોલ્યો

' મૂર્તિ જ શા માટે ? આ જીવ ને જીવન સુદ્ધા તારૂ જ છે ને, બેટા !' બકુલે ચન્દુના વાળના ઝુલફા ઠીક કરતા અને એના મસ્તકપર મમતાળુ હાથ ફેરવતા કહ્યું.

' ત્યારે હવે આપણે ભેગા રહેવાના ? એમ ! મુખીને કહી આવુ ત્યારે ? '

' હું જ તેને ખબર કહાવીશ. તારે શા માટે જવુ જોઇએ ?

' કયારે કહી આવશો ?' ઉલ્લાસમા આવતા ચન્દુએ પૂછ્યુ.

'કહેતો હોય તો અત્યારે જ પણ તુ ભૂખ્યો થયો હોઈશ. કપડાં કહાડ, ચાલ, પ્રથમ જમી લઇએ. હુ ભાણા તૈયાર કરૂ છુ ' કહીને બકુલ અન્દરના ખડમા ગયો અને ચન્દુ કપડા કહાડવાનુ ભૂલી જઇ, મણિની મનોહર કાતગાયલી મૂર્તિને ધારી ધારીને જોવામા ગુથાયો.

થોડી જ વાર થઇ હશે અને બહારથી કોઇનો પગરવ સભળાયો ચન્દુએ આવનાર તરફ નજર કરી અન્દરથી બકૂલે, જમવા માટે ચન્દુને બૂમ પાડી, બહારથી, હાથમાં ચાબૂક સાથે આવતા મુખીએ ઘરમાં પગ મૂકયો તેને જોઇ, ચન્દુએ કારમી ચીસ પાડી. તેના હાથમાથી મૂર્તિ હેઠળ પડી ગઇ. મૂર્તિ જોઇને જ મુખીએ કલ્પી લીધુ, કે મ્હેતાજી મૂર્તિઓ

ઘડે છે એમ એકવાર કહેલું, તે પ્રમાણે પચાસ રૂપિયા ચોરી લાવી, ચન્દુએ એ મૂર્તિ ખરીદી હોવી જોઇએ. ઘણુ મોડુ થવા છતા ચન્દુ ઘેર પાછો ન ફર્યો. તેથી મુખીના દિલમા ઓર ચટપટી લાગી રહી હતી તેણે અનુમાનથી જ, શોધ માટે મ્હેતાજીનો સાથ મળશે એમ માનીને અહી આવવાનો રસ્તો લીધો હતો મુખીએ આવતાં જ ચન્દુને જોયો અને જોતા જ, કશો પણ વિચાર કર્યા વગર સણસણતો ચાબૂક તેના અંગપર ફટકાર્યો ફરી લગાવવા જતો હતો અને બફૂલ, ચન્દુનુ આક્રન્દ સાંભળી બહાર આવ્યો. તે મજબૂત કાડાં બાવડાવાળા શિલ્પીએ, એક જ ઝાટકે મુખીના હાથમાંથી ચાબૂક ઝૂંટવી લીધો ને બોલ્યો .—

" સુવ્વર ! ન્હોતો જાણતો કે આટલો બધો નિર્દય હોઇશ."

" અને હું ન્હોતો જાણતો કે ન્હાના છોકરાને ચોરીઓ કરાવવાનુ શીખવી, મ્હેતાજીના લેબાશમાં શિલ્પીનો ધીકતો ધન્ધો ચલાવનારો, તુ બદમાશ હોઇશ "

" શુ બકે છે બેવકુફ ! કંઇ ભાન છે કે..."

પણ હવે અહીની લડાઇ ઝાઝી ન લબાઇ. મુખીનો રાવણીઓ દોડતો આવી પહોંચ્યો અને હાંફભર્યા દિલે માઠા સમાચાર સભળાવ્યા .—

" બાપુ, બાપુ ! ઘેર તો આગ લાગી છે; દોડો ! કેમે કરી કાબુમાં નથી આવતી !"

" હેં ! આગ ? આગ શાથી લાગી ?"

કારણ ગમે તે હોય. અત્યારે તો આગ હોલવવાની જ સોઇ કરવાની હોય ને ? મુખીને, મણિના અંતિમ ઉદ્‌ગારો કેમ યાદ આવે !

તે હડકાયા કુતરા પેઠ દોડયો પણ રસ્તામાં જ રોકાઇ ગયો. મહીસાગરમા ભારે તોફાન જામ્યુ હતુ. એકાએક એના પૂર ચડયા હતા કે સમુદ્રની પ્રચન્ડ ભરતી કરતાય ભારે એના જળ ઉછાળાથી ગામના ગામ ડૂબી જાય–ત્યા નાસ્તિકપરા જેવાનુ શું ગજુ? ઘેર પહોચતાં પહેલા, રસ્તામા જ મુખી તણાયો. એક ડૂબકી ખાઇ જળસપાટીપર આવ્યો ને વળી પાછો ડૂબ્યો. ડૂબતા ડૂબતા તેણે છેલ્લુ અટ્ટહાસ્ય સાંભળ્યુ. તે તણાઇ આવતી ગાડી મણિનુ હતુ. "કહ્યુ હતુ એમ જ થયુ ને!" એમ કહીને મુખીનુ ધ્યાન ખેચી, જાણે છેલ્લો શ્વાસ છોડતી હોય તેમ, તેણે પણ જળદેવીને અ કે અ તિમ સમાધિ લીધી.

—નદીનાં પૂર બકુલના ઘર સુધી પહોચવાને શક્તિમાન નહતા પૂરમાથી જે બચ્યા, તે એમ કહેતા, કે એ પુણ્યવાનનો વાત્સલ્ય પ્રેમ જ એવો પ્રતાપી હતો. પૂર આવ્યુ ત્યારે ઘરની અગાસીપર ચડીને, ચન્દ્રકાન્ત અને બકૂલ ઊભા હતા. તે પ્રચન્ડ જળપૂરની અકાડ તાડવલીલાને, ડૂબતા મુખીને, ભસ્મિભુત થતા મુખીના ઘરની આસ્માન માર્ગે ઊડતી લ્હાય–જ્વાળાને અને છેલ્લી એકવાર ભયંકર અટ્ટહાસ્ય સાથે ડૂબતી દિવાની મણિને બન્ને જોઇ રહ્યા ચન્દ્રકાન્તના હાથમા, મણિની તૂટેલી મૂર્તિના કકડા હતા. બકૂલના જીવનમા, તૂટેલી આશાના ટુકડાના અ તિમ દર્શન જ ન હતા; આશાના એ ટુકડાને સાધનાર અથવા અમર આશાના ઉર્જ્વળ ફળરૂપ એની આખનો સિતારો–એના આત્માની જ આબાદ પ્રતિકૃતિ રૂપ ચન્દ્રકાન્ત–પોતાના જીવનમા ઓતપ્રોત થતો ઊભો હતો.

❦

કીકીનાં કામણ

૩

ઉગતી સન્ધ્યા જેવો ઇતિહાસ, અને સન્ધ્યાના ચલિત છતા મનમોહક રંગો જેવાં, ઇસ્લામશાસનના સભારણાં; ઉભયને અવાક્‌પણે તાજા કરાવતો શાહઆલમનો રોજો, રાજનગરની પડખે ઊભો છે. પાછળ સુન્દર સરોવર છે—એનુ નામ ચડોળા. ત્યા ચંડોળ પક્ષી વિહરતાં હશે કે નહિ, તે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકાય· પણ એનાં છલકાતાં કાચનિર્મળ જળમાં, જ્યારે કમળોની કુંજઘટા પૂરબ્હારમાં ફાલે છે, ત્યારે નયનને ઑાર આનન્દ થાય છેઃ એ મનોહર સૌન્દર્યને જોતાં જગત્‌ની ધડમથલો ક્ષણભર ભૂલી જવાય છે અને ત્યાની લીલી હરિયાળીપર, શાન્તએકાન્ત સેવતાં, પ્રહરના પ્રહર પડી રહેવાનુ મન થાય છે.

એવા એક 'સાહેબ' હતા, જેમના ભાગ્યમા, આ શાન્ત સુન્દર સ્થળનો લાભ લેવાનુ સર્જાયુ હતુ. પોતે ઉગતા પ્હેરો-ડિયે 'હવા ખાવા' નીકળી પડે, ચડોળા તળાવપર આવે; સંસ્કાર પ્રમાણેની પ્રેરણા ઝીલે ને બાલસૂર્યની સોનેરી કિરણા-વલિથી 'સાહેબ'ની સુકોમળ કાયા જરા 'તપવા માડે ત્યારે, ત્યાંથી પોતે પાછા ફરે.

ગોરા અમલદારોને જ 'સાહેબ' કહેવાય—એવું હવે ક્યાં રહ્યું છે? 'દાસ', 'ભગત્', 'રામ', 'દરબાર', 'સરકાર', વગેરે 'અટકો' જેવી એ પણ જાણે એક અટક! 'સાહેબ' ઠીક ઠીક ભણેલા હતા અને નાટકોએ એમને ખુબ ખ્યાતિ આપેલી.

'સાહેબ' કાંઇ મૂળથી જ ગર્ભશ્રીમત નહતા. કાળબળે, 'નસીબે' એમને 'યારી' આપી અને પોતે નાટકો લખતા થયા. તેમાં તેમને સારો તડાકો પડયો પાંચ જ વર્ષમાં

આર્થિક દશાએ પલટો ખાધો. એમને આંગણે લક્ષ્મીદેવીએ લીલા-લ્હેર કરી. ન દીઠેલું દીઠું, ન ભોગવેલું ભોગવાવનારૂં ભાગ્ય ખુલ્યુ અને ત્યારથી એમને 'સાહેબ'ની ઑાનરરી ' પદવી વરી.

નાટકોના વાવેતરે નગદ નાણાનો પાક ઉતર્યો, એટલે જૂના જમાનાના ઘરના રંગરૂપ ફરી.ગયા—માત્ર ઘરના નહિ, આર્ય-સંસ્કૃતિ ઓસરી ગઇ ને જીવનમા, દરિયાપારના દેશોની ભભક-ભરી વિકૃતિએ ઘર કર્યું. જે રાચરચ્ચીલાવડે પૂર્વજ ગૌરવ ધરાવતા, તેને હવે રૂખસદ મળી અને ઠાઠમાઠના ઑાર ડંદેરાથી, માળિયામાથી બનેલી મ્હોલાતમા સાહેબશાઇ 'ફરનિચર' ખડકાયુ

—અને સાહેબશાહી ઠાઠમાઠ એટલે, ધીમા હલકે હીંચવા હીચકો નહિ, પણ ' રોકિંગ ચેર ', દાતણ માટે વજ્રદન્તી, વડ કે લીમડો નહિ, પણ પાઉડર ને બ્રશ; પીણામા દૂધ નહિ પણ ચ્હા; નાસ્તામા મગજ—મેવો નહિ, પણ હન્ટલિ પામરનાં બિસ્કીટ; મ્હોલાતમા આટા ફેરા મારતી વખતે પગમા પાવ-ડીઓ નહિ, પણ ચમ્પલ, ન્હાવણ માટે તાબાકુંડી નહિ, પણ ' ટબ ' ભોજનભાણા વખતે પાટલો નહિ, પણ ખુરસીટેબલ. સિવાય સિઝર્સ, સોનેરી ફ્રેઇમના ચશ્મા, સાથે સ્ટિક, સ્ટોકિંગ ને હેટ—પેન્ટ ઇત્યાદિથી એમના અંગપોષાક ને ઢબછબનો ખ્યાલ વાચકને નહિ આવે ? પોતે આ રીતના ' સાહેબ ' હતા.

સાહેબ સખાવત કરતા; મોભો જાળવવા· દાન કરતા; કીર્તિની કિતાબમાથી એમનુ નામ નીકળી જવુ ન જોઇએ તે માટેઃ લોકલાગણી કે પ્રજામાગણીને માન દેતા; રખેને ' સાહેબ ' ફીટીને આ ' જંગલી ' દેશના ' ગૃહસ્થ ' બની જવાય એ ભયથીઃ આવા જાહેરપુરૂષને, ગરીબડી જનતાનાં, રાંકડાં હૃદયનાં, અસહાય જીવનનાં, છાના આસુ જોવાની જ ફૂરસદ ન હોય તો તે લ્હોવાની તો હોય જ કયાથી? અલબત,

'મોટા' માણસોને મન, એ માટે, 'સાહેબ'નો વાંક નહતો જ વસતો

***

સાહેબનું મૂળ નામ **અનુપરાય** અને ટુંકું–સુધરેલું–નામ **અન્નાસાહેબ. અન્નાસાહેબ** આજે ફરીને વેળાસર પાછા ફરતા હતા પાછા ફરતાં પહેલા એકવાર ચડોળા તળાવમા ખીલેલાં કમળદળપર નજર નાખી. એ જ પળે, કમળને કોમળ પાદડે ઠરેલું ઝાકળનુ બિન્દુ, લગીર વાયુની લહરી વાતાં, સહજ કંપીને, સરોવરના વિશાળ જળમા ભળી–સમાઇ ગયુ. જાણે અનાથ કોઈ હૃદયકમળનું જ અશ્રુબિન્દુ ! પણ એવાં તો દિવસ ઉગ્યે કેટલાય અણદીઠ બિન્દુ, આ વિશાળ સંસારસિન્ધુમાં ગળી જતા હશે **અન્નાસાહેબે** આ દશ્ય જોયુ ખરૂં; પણ હમણાં જ કહેવાયું તેમ, કમળ–ઝાકળના જીવનને જાણવાની એમને ફુરસદ કે દરકાર ન્હોતી.

આજ તો એમને મુખ્ય દરકાર હતી ટપાલની. મુંબઇની એક નાટકમંડળીએ મહિનાઓ થયાં વડોદરામાં અડ્ડો જમાવ્યો હતો. તે કંપનીને જે નવો ખેલ ભજવવા સારૂ **અન્નાસાહેબ** આપી આવ્યા હતા, તેની છેલ્લી રિહિયર્સલની પોતે રાહ જોઇ રહ્યા હતા. રિહિયર્સલ આજે જ હતી અને એ રિહિયર્સલ નાટક લખનારના–**અન્નાસાહેબના**–નેતૃત્વ હેઠળ જ થાય એવી ગોઠવણુ હતી:

મકાનપર પહોંચતા જ ટપાલીએ 'સાહેબ'ના હાથમાં ટપાલ મૂકી: થોડાક છાપા હતાં અને કાગળ; કાગળ એક નહિ પણ બે હતા. દિવાનખાનામા દાખલ થઇ, ટપાલને ટેબલપર મૂકી. હેટ–કોટ ઉતાર્યા. 'સાહેબ' રેકિંગચેરપર બેઠા એમને મન, છાપા, એ તો નિરાંતને વખત વીતાવવાનાં રેમકડા હતા, તેથી જે પરબિડિયાપર વડોદરાની છાપ હતી, તે **પ્રથમ** ફોડ્યું. એ

પત્ર નાટકમંડળીના મેનેજરનો નીકળ્યો. અન્દર લખ્યુ હતું : “આજ સમીસાંજના છેલ્લી રિહિયર્સલ છે : જરૂર પધારશો. નાટકવેચાણના બાકીના નાણા પણ રૂબરૂમાં જ આપી દઇશું ”

વડોદરા જવાની ગાડી અમદાવાદથી સાડાદસે ઉપડતી હતી. વચ્ચે બે કલાક જેટલો જૂજ વખત હતો. હા, જૂજ વખત · કેમ કે ‘સાહેબ’ના પરવારમા જ દોઢેક કલાક જતો એ હિસાબે અડધો જ કલાક ફાજલ ગણાય. તેમણે નોકર–રસોયાને તાકીદ આપી, અને ‘સાહેબ’ પોતાના નવીન નાટકની ભજવણીના તાલમાં તન્મય થયા.

લગભગ પ્રહરેક પછી, ચૂસાતી સિગારનું ઠુંઠુ ઠેઠ હોઠ દાઝે એટલુ ટૂંકુ થઇ ગયુ ત્યારે, ‘સાહેબ’ની નજર, બાકીના બીજા કાગળપર પડી. ઠુંઠુ રાખ ખંખેરવાની તાસકમા નાખ્યુ અને બીલકુલ બેપરવા દાખવતાં પેલો બીજો પત્ર ફોડયો

તે ઉમરેઠથી લખાયલો હતો. એમાં લખ્યુ હતું · “ પત્ર વાચી, બેઠા હો ત્યાંથી ઉઠીને તરત, ઉમરેઠ આવવા પહેલી જ ગાડી પકડો. તમારા ભોજાઇ મરવા પડયા છે થોડીક નોટો લેતા આવશો ”

પત્ર તળે દાક્તરની સહી હતી. દાક્તરનું નામ દિનબન્ધુ. દાક્તર, ‘સાહેબ’ના વિદ્યાર્થીજીવનના સાહાધ્યાયી હતા; બન્ને લગોટિયા દોસ્ત. અનુપ ભલે ‘અન્નાસાહેબ’ થાય કે–‘મહેરબાન સાહેબ’ બને, પણ દાક્તરને મન તો પોતાનો જૂનો દોસ્ત ‘અનુપ’! અનુપને ‘અનુપ’ જેવા ટુંકા કે ‘ તોછડા’ નામથી બોલાવવા જેટલો દાક્તરને હક્ક હતો. અન્નાસાહેબથી એ અધિકાર છિનવી શકાતો પણ નહિ

* * *

અજાસાહેબે વચાયલો પત્ર ટેબલપર પછાડતા વિચાર્યું: "હુ ? જનતાના ચાહને જીતી લેનારો નાટ્યલેખક: પૂરો પ્રતિષ્ઠિત. વેવલી વિધવા ભોજાઇનો સહકાર મને શોભે નહિ ને ગોઠે ય નહિ."

દૃષ્ટિના દૂર્બિનને ભૂતકાળના પડદાપર નાખતા વળી વિચાર્યું. "એ ભોજાઇ કઇ આલ્હાદની પુતળી ? મનુ-મારો મરી પરવારેલો મોટો ભાઇ-ને એ 'બાલવિધવા,' બન્ને સાથે કૉલેજમા ભણેલાં. સાથે ભણ્યા એ તો ઠીક, પણ સમાજ જે રિવાજની વિરૂદ્ધ હોય, તેનો વિરોધ વ્હોરીને તેનાથી, એ બાલ-વિધવા વેરે પુનર્લગ્ન થાય જ કેમ ? છતા તે એની જ સાથે પરણ્યો. બન્ને પરણ્યા ને કુટુમ્બોમા કલેશ પેઠો' જ્ઞાતિથી બન્ને તરછોડાયા સારાય હિન્દુસમાજમા હડધૂત થયાં. મનુ ટુંકુ આયુષ્ય લઇને આવેલો, તે પૂર્વભવનું મારૂ લ્હેણુ પતાવી-એનો વારસાઇ હક્ક આ ભાઇ-સાહેબ-ને સ્વાધીન કરી પરણ્યા પછી દોઢેક વર્ષે જ દેવલોક થયો ભોજાઇ કરણીનાં ફળ ભોગવતી પઠી પડી સડી જાય, એનુ ફાવે તેમ થાય તેમાં કોઇ શું કરે ? નહિ, બસ્સ, બીલકૂલ નહિ. એ પુનર્લગ્નનીઆ બાલવિધવાને મરતી અટકાવવાના પાપમા કદ્દી નથી પડવાનો ભાઇ મરી ગયો ત્યારથી જ મે તો ભોજાઇના નામનુ નાહી નાખ્યુ છે."

દાનવીર, સખાવતી ને પ્રતિષ્ઠિત 'સાહેબ' આવી વિલક્ષણ મનોદશા ધરાવતા. ભોજાઇ પણ નાકલીટી તાણીને પેટ ભરવા કરતા મરવા તૈયાર થાય-એટલી ટેકીલી હતી. એનું હૈયુ ને હાથ ચાલ્યા ત્યા સુધી તો દુખેસુખે નિર્વાહ ચલાવ્યો પણ મનુ પોતાની પછવાડે કેવળ વિધવા વધૂ અને નાનકડી કીકીને જ ન્હોતો મૂકતો ગયો, વિધવાના જીવનમાં ઝીણો ક્ષય પણ ઉશેટતો ગયો હતો પરિણામે વિદૂષિ સરોજ-'સાહેબ'ની

ભોજાઇ-શિક્ષિકા કે નર્સ કે બીજી કોઇપણ સેવા સ્વીકારવાને હાલ અશક્ત થઇ પડી હતી.

—પણ ઇશ્વિર અનાથનો બેલી છે. કુટુમ્બ, જ્ઞાતિ અને સમાજથી તરછોડાયલી સરોજને સાથ દેવા, દયાળુ દેવે પોતાના એક પ્રાણને પ્રેરણા કરી અને એ જ દાકતર દિનબન્ધુ. દિન-બન્ધુ 'અનુપ'નો જૂનો મિત્ર હતો. તેમણે જ્યારથી જાણ્યુ, કે અન્નાસાહેબ ઉમરાના પૂજારી મટી ડુંગરાના દેવ થયા છે, એમની બુદ્ધિએ પલટો ખાધો છે અને ભોજાઇને તેણે તરછોડી છે, ત્યારથી જનહૃદયના નૈસર્ગિક ગુણબળે સરોજને તેણે પોતાની પાખમા લીધી. પોતાને સૂને પિયર-ઉમરેઠ જઇ રહેલી સરો-જને, ઉમરેઠમા જ દવાખાનું ખોલી બેઠેલો દિનબન્ધુ, બન્ધુ-ભાવે એને યોગ્ય રાહત આપતો , એના દવાદારૂ કરતો અને સંતતિવિહોણો દાક્તર, કીકીને હુલાવી ફુલાવી પિતૃવાત્સલ્યનો નિર્દોષ લ્હાવ લેતો.

પરન્તુ સ્થિતિચુસ્ત સમાજ? સગી આખે ન જોવાય એવા અનાચાર સાખી શકે, અત્યાચાર સામે આખમિચામણા કરે, થતા ગર્ભપાત મૂગે મ્હોડે જીરવી જાણે, સ્નેહસંદિગ્ધ કાળજાના કકળાટથી જેનુ રૂવાડુ ય ન ફરકે અને સીતમચક્કીથી છૂદાઇ જતા અન્તરના ઉકળાટની જરાય 'અરે' ન થાય, તે હિન્દુ-સમાજ, દાક્તર દિનબન્ધુનુ, "ધર્મની બ્હેન" સમી સરોજ પ્રત્યેનુ ઓથઆશ્વાસન સાખી શકયો નહિ. દિનબન્ધુ વ્યભિચારી ઠર્યો, વ્યભિચારી દાક્તરના દવાખાનામાથી ઘરાકી છેક ઘટી ગઇ! દિનબન્ધુને ડબલ માર પડયો. અન્ધસમાજનુ આળ અને કમાણીપર પાણી: છતા એના હૃદયમાથી ભગિનીભાવ તલપૂર ન ઘટયો. સરોજરૂપ કરમાતી વેલને કરમાઇ જવા દેવી ન્હોતી-એને નવપલ્લવિત કરી, શુદ્ધ સેવિકારૂપે, સમાજ સમક્ષ ધરવાના દાક્તરને ઉંડા અભિલાષ હતા.

—પણ એ અભિલાષને સરોજે જ છેદી નાખવા જેવું કર્યું. પોતાના પવિત્ર 'ભાઇ' વિષે વિચિત્ર લોકાપવાદ સાભળતા જ તે સ્તબ્ધ થઇ–ત્યારથી જ તેણે છેડે ગાઠ વાળી, કે આજથી દિનબન્ધુની વ્હાર મારે ન જોઇએ : હુ જ મોઇ' નઠારા પગલાની કે દેવ જેવા દિનબન્ધુને ખોટું આળ વેઠવું પડયું, વધારામાં વળી એની કમાણીપર કાપ મૂકાયો !

એક અન્ધારી રાતે, કીકીના પોપચાં મીચાયા પછી, સરોજને ખાસી ચડી તે પથારીમાથી ઉઠી. અડધા કલાક સુધી કળ ન વળી ક્ષયનું દર્દ વધતુ જતુ લાગ્યુ. જીર્ણ જ્વરે વધારે જોર કર્યું હતુ તે પથારીમા બેસી રહી બેઠાં બેઠા એને કૈં કૈં તરગ થયા. "બબ્બે લગ્ને" એ 'કુંવારી" સરોજ, પરણેતરના જે સોનેરી સ્વપ્ન સેવતી, તે એની પાપણને પડદે તરવરવા લાગ્યાં. એના હૈયાની જ્વાળા હોઠબહાર ભભૂકી ઉઠી. એના સુક્કા હોઠ ફફડયા : " 'પુનર્લગ્ન'ને નામે ભડકનાર ઓ હિન્દુસમાજ, લગ્નની સાચી કિંમત છે તને ? ગુણ, સ્વભાવ, હૃદય ને પ્રેમઐક્યે મનુ સાથે સમજણી વયે પરણી એ જ મારો અપરાધ ? ખરા અપરાધી કોણ ? ખરા લગ્ન કયા ? લગ્નોને નામે, સમાજમાં આજ શાની વેદીઓ રચાય છે ? પરણનાર કેટલા જોડા પવિત્ર લગ્નદપતી નીવડયાં છે ? ભલા ભગવાન ! કોઇ 'કારમી' રાજ્યસત્તા કદિ એમ જાહેર કરે, કે જે કોઇને પોતાના લગ્ન ફોક કરીને મનગમતા પરણેતર નવેસર માડવા હોય, તેને તેમ કરવાની અમુક મિતિએ છૂટ છે, તો ભર્યા સમાજમાંથી ભાગ્યે કોઇ એવુ ઘર નીકળે, જે આ તકનો લાભ લેવા ચૂકે ! આજકાલના નવાણુ ટકાનાં આ જાતના કજોડિયા લગ્નોને મુકાબલે અમારી જીવનજોડ કેવી બ્હેતર ને સુન્દર હતી ! છતા તે વરવી લાગી ને સમાજ મારો વેરી થયો...! "

સરોજથી છુટ્ટે મ્હોંડે રોઇ પડાયું અને એ કરુણ આક્રન્દના કર્કશ અવાજથી, કીકી જાગી ગઇ. માતાને રોતી જોઇ કીકી પણ રોવા લાગી સરોજનો સસાર નધણીઆતો થયો, ત્યારથી એના જીવનનો વિસામો, એના સુખનુ રહ્યુંસહ્યું સ્વપ્ન કે એના હૈયાની હુંફમા હતી માત્ર કીકી કીકીની ખાતર એણે દુમો સમાવ્યો માથે બળ્યો જળ્યો હાથ ફેરવી, પપાળી, થાબડી, કીકીને પાછી સુવાડી–એને ગોદમા લઇ, સરોજ સૂતી.

બીજે દિવસે દિનબન્ધુ દવા લઇને આવ્યો. સરોજની ઉડી ઉતરી ગએલી આંખો એને વિકરાળ લાગી. તે બોલ્યો :—

"બ્હેન !"

સરોજને, એના દર્દે કે સમાજના સીતમે હવે ચીડીયણ બનાવી દીધી હોય તેમ તે બોલી :—

"ભાઇ, મારા એકનાએક પવિત્ર આધારસ્થભ, તમે શું કામ આવ્યા ? ફરીથી આ બેનસીબને આગણે ફરકો, તો તમને મારી કીકીના સોગન્દ."

દિનબન્ધુ બોલવા જતો હતો, તેને અટકાવીને સરોજે દિલનો ઉભરો ઠાલવી નાખ્યો . "મારે કશું નથી સાભળવુ. મારી ખાતર તમે વગોવાઓ, એવુ જોવા જીવતી રહું, તે કરતાં મરી જવાનું વધારે પસન્દ કરીશ. દાકતરસાહેબ, આજસૂધી જે આ પામર જીવને તમે પોષ્યો છે, તે આશીર્વાદ વગર આપી શકે એવુ એની પાસે બીજુ કશુ જ નથી. ભગવાન તમારૂ કલ્યાણ કરો. તમે જાઓ, મારે દવા હવે શિવનિર્માલ્ય છે. આ જીવ જીવે ત્હોય શું ને ખપી જાય ત્હોય શુ ?

"અને કીકી?" કીકીને જોઇ, દાક્તરથી બોલ્યા સિવાય ન રહેવાયુ.

"કીકી? કીકી એનુ કિસ્મત લઇને જ અવતરી હશે ને? એક કગાલ-બેહાલ કુટુમ્બની ખાતર તમે લોકબત્રિસીએ ન ચડો જાવ, જાણુ છુ કે કીકી તમને પેટની દીકરી કરતાં વ્હાલી છે, ને એના મેં સોગન્દ દીધા છે-નહિ માનો?"

તે દિવસથી દાક્તરે સરોજ-બ્હેનનું ખોરડું છોડયું. સરોજના ઓથ-આધારમા, ઉપર આભ ને હેઠળ ધરતી જોતો દિનબન્ધુ, દ્રવતા દિલે, ભીની આંખે, સમાજને શાપતો અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે કે એની દયાળુતા વિષે શકા કરતો દિનબન્ધુ ગયો

—પણ ઘેર જઇને એને ચેન ન પડયુ. પુષ્કળ વિચાર કર્યા પછી, તેણે અન્નાસાહેબને પત્ર લખ્યો. અન્નાસાહેબને, વડોદરાના કિંમતી કાગળ આગળ આવુ રોતડ ફોતરૂં કેમ રૂચે? ન જ રૂચ્યું

* * *

હુ જામો વાપરતા થયા છે, એવી નાનકડી હેન્ડબેગ સાથે, 'સાહેબ'ની સ્વારી, સમયસર સ્ટેશને ઉપડી. ગાડી ઉપડવાની બ્હીસલ વાગતા જ પોતે વડોદરા જવા, ફર્સ્ટક્લાસની ટીકીટ કઢાવીને ઝાપામા દાખલ થયા, પણ જણાવવુ જોઇએ, કે ગાડીમા બેસવા જતા પહેલાં સ્ટોલ પરથી તાજું 'ટાઇમ્સ' લેવાનુ ચૂકયા ન્હોતા. અન્નાસાહેબ ઇંગ્લિશ બારાખડીમા નિષ્ણાત ન ગણાય, છતા 'સાહેબ' થયા પછી એમને એવો શોખ વળગેલો, કે બહારગામ જાય ત્યારે હરકોઇ ઇંગ્લિશ છાપું -અને ત્યા સુધી ટાઇમ્સ-ખરીદ્યા વગર એમના જીવને જપ જ ન વળે

એકક લીધી અને ગાડી ઉપડી. 'સાહેબે' ટાઇમ્સના પાનાં

મ્હોળા કરી અન્દર આંખો ફેરવવા માંડી; પણ નજર 'ટાઇમ્સ'માં અને મગજ વડોદરે.

ગાડીના પ્રત્યેક ખટકે સાહેબના હૃદયના ધબકારા વધતા હતા. તેમનુ મગજ વડોદરાનો કાર્યક્રમ ગોઠવવા ખાતે ખર્ચાઇ જતુ હતું "સ્ટેશનપર કંપનીવાળાએ ટેક્સી મોકલી હશે, કદાચ મેનેજર કે માલિક જ તેડવા આવશે કંપનીનું કામ પત્યા પછી, વડોદરાના अ સાક્ષરને મળવુ; क સાક્ષર સાથે આધુનિક નાટકો વિષે ચર્ચા ત્યાની સાહિત્યસભા પોતાના ભાષણનો લાભ લેવા ઇચ્છતી હોય તો ભલે એટલા ઉદાર થવુ વડોદરાના પ્રો. માણેકરાવના અખાડાની, કન્યા ગુરુકુળની વગેરે કેટલીક સાર્વજનિક સસ્થાઓની મુલાકાત અને સખાવતઃ..."

'સાહેબે' લખેલા નાટકનું નામ હતુ "સમાજના બન્ધન." એ પોલાદી બન્ધનવડે–ખાસ કરીને–સુન્દર ને શકિતસંપન્ન વિધવાજીવન કેવું નિર્બળ કે નિસત્વ બની જાય છે એ બતાવવા સારૂ 'સાહેબે' બુદ્ધિને ખૂબ કસી હતી, પણ એ તો 'પીટકલાસ' 'આફ્રિન' પોકારે ને ખાતર સંભવ છે, કે પ્રસ્તુત દૃશ્ય જોઇને પ્રેક્ષકવર્ગનુ હૈયુ ભરાઇ આવે અને એને સત્તા મળે તો કદાચ સીતમગાર સમાજને ફાસી દેવા પણ તે તત્પર થાય તથાપિ એ બધો તો નાટકનો Show! નાટકનો લખનાર જો સહૃદયી હોય, અને તે એવી અસરો ઝીલતો રહે, તો એનુ હૈયુ ભાગી ન જાય! પછી એનાથી કશુ લખાય જ કેમ? નાટક લખવુ એ એક વાત, એને જીવનમા ઉતારવું એ જુદી વાત છે દેવમૂર્તિને વાઘા સજવા, અવનવા ભોગ ધરાવવા, એ બધો વિધિ, દેવના સેવકને મન સામાન્ય અથવા યંત્રવત્ જ જોવાય છે ને? અલબત, દર્શનવાચ્છુ ભાવિકોના ભાવનો પ્રશ્ન નિરાળો છે. અન્નાસાહેબ, આમ યંત્રવત્ લખતા

અને પ્રેક્ષકવર્ગમાં કેમ વાહવાહ પોકારાય એ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખતા.

ઠેઠ આણુન્દ આવતા સુધી નાટયપ્રયોગની સફળતાના અને વડોદરાની વિધવિધ મુલાકાત–સખાવતના વિચારોમા જ **અન્નાસાહેબ** તદાકાર હતા. આણુન્દ સ્ટેશને ગાડી અટકી અને તેમની તરંગમાળા તૂટી અહીં ગાડીઓ બદલાતી સરિતાઓના સંગમસ્થાન પેઠે, ગોધરા, ખંભાત, વડોદરા ને અમદાવાદ–એમ ચાર ગાડીઓનુ સંગમસ્થાન, તે આણુન્દ. સાહેબ આણુન્દ સ્ટેશને જરાક ઉતર્યા અને ખંભાતની ગાડી આવીને ખડી રહી **અન્નાસાહેબ** પોતાના ડબામાથી હેઠળ ઉતરી અમથી નજર ફેરવતા હતા, ત્યા સામેથી જ એમને ખંભાતના એક ઉતારૂનો અણચિન્ત્યો ભેટો થઇ ગયો.

'કોણ મિ. અનુપરાય ? !' પ્રશ્ન સાથે, પૂછનારને આશ્ચર્યની લાગણી ઉદ્ભવી.

'અને તમે ? અહીં ! દાક્તર !' વિજળીનો આચકો લાગતાં થંભી જવાય એમ **અન્નાસાહેબ** એકાએક થભી ગયા.

'હા, ખંભાત ગયો હતો ઠીક થયુ કે આપણે અહીં જ મળી ગયા ચાલો, ઉમરેઠની ગાડી તૈયાર છે.' કહીને દાક્તર દિનબન્ધુએ અન્નાસાહેબના હાથમાં હાથ મેળવી, ઉમરેઠવાળી ગાડીના પ્લેટફોર્મ ભણી ચાલવા માડયુ. એ વખતે 'સાહેબ'ની સ્થિતિ જોવા જેવી થઇ ગઈ હતી· ક્યાં વડોદરા ને કયા ઉમરેઠ !

'ધારતો જ હતો, કે પત્ર વાચીને તમે આવ્યા સિવાય નહિ રહો **સરોજ** બાપડી મરવા પડી છે ને એની **કીકી** ! દેખીને દુશ્મનનેય વ્હાલ ઉપજે !'

દિનબન્ધુએ ચાલતા ચાલતાં વાત ચલાવી અને હીમથી હીમાયલા કમળ પેઠે, 'સાહેબ'નુ વદનકમળ વીલું પડી ગયુ. એમની આખોમા ચમકતુ વડોદરાની રિહિયર્સલનુ સ્વપ્ન-પખેરૂ ઉડી જવા પાખો ફફડાવી રહ્યું હોય, એમ તેમને લાગવા માડયુ.

દિનબન્ધુએ વાત આગળ ચલાવી. 'અત્યારથી જ નિરાશ થશો તો સરોજને અને એની સોજીલી કીકીને ધીરજ કેમ આપી શકશો? હોય, મર્દ થઇને આમ લેવાઇ શુ જાઓ છો! ચાલો, જઇને ગાડીમાં બેસો તમે, હુ ચ્હાવાળાને બોલાવુ છુ.'

'દાક્તર', અન્નાસાહેબે એનો હાથ પકડીને કહ્યું 'ચ્હા તો ઠીક, પણ મારે એક બીજી વાત કહેવાની છે' દાક્તર વાત સાભળવા ઊભો રહ્યો; અન્નાસાહેબે વાત કહી નાખી. તારો કાગળ વાચીને એવો ગભરાઇ ગયો, કે ગભરામણમા ને ગભરામણમા ગાડી પણ ચૂકી જાત. આખરે ઉપડતી ગાડીએ ચઢી બેઠો, પણ ટીકીટ કરાવવા જેટલો વખત...'

'ફીકર નહિ લેતો આવુ છુ.' કહીને દિનબન્ધુ ઉપડયો જઇને તેણે ઉમરેઠની ટીકીટ કઢાવી ચ્હાવાળો આવ્યો બન્નેએ ચ્હા પીધો. પાન આવ્યુ અન્નાસાહેબની ડબ્બીમાની ચીરૂટ ફૂંકાઇ અને, વડોદરાને બદલે, અન્નાસાહેબને લઇને ઉમરેઠની ગાડી ઉપડી.

એ જ ડબ્બામા બેઠેલો કલાપીનો કોઇ લ્હેરીલાલ લલકારતો હતોઃ–

"ન તું ઈચ્છે તેવુ, કુદરત નકી કાર્ય કરશે,
"ન તુ ચાહે તોયે, કુદરત તને તો ઘસડશે :"

આણંદથી ઉમરેઠ પહોચ્યતા સુધીમા બહુ મહત્વની વાતો

ન્હોતી થઇ. અન્નાસાહેબનો એક જ પ્રશ્ન નોંધવાયોગ્ય ખરો તેમણે પૂછેલું "ઉમરેઠથી વડોદરે જવાની ગાડી ક્યારે મળે ?"

"સાંજના સાતે; વડોદરે અગિયાર વાગે પહોંચાય. તાકીદનું કામ છે ?"

"કાંઇ નહિ, બનશે તો જવા ધારૂં છું." સાહેબે મન મારીને કહ્યું

"સરોજની સ્થિતિ જોયા પછી નક્કી કરાશે શી ઉતાવળ છે!" દિનબન્ધુનો બોલેબોલ 'સાહેબ'ને વજ્ર જેવો લાગતો: પણ કોણ જાણે કેમ, એમનું મ્હો બીડાઇ ગયું હતું !

***

સ રો જ ને મળવાની, 'સાહેબ'ને તીવ્ર ઇંતેજારી હોય, એમ દિનબન્ધુ કલ્પી શકે એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે ઉમરેઠ સ્ટેશનેથી ઉતરીને બન્ને સિદ્ધા સરોજને ત્યાં ગયા.

સરોજ પથારીમાં સૂતી હતી, અને કીકી એની પડખે બેઠી બેઠી, સરોજને માથે બરફ ઘસતી'તી. કીકીની કાળી ચળકતી આંખો, મન્દ લહરીમાં રમતી અલક લટો, નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાના સુરેખ ભાવમાં તરતી વિષાદપૂર્ણ છાયા : એ જોઇને અન્નાસાહેબની નજર આગળ નવીનતર રિહિયર્સલ શરૂ થવા માંડી. પોતાને કેવા સંજોગોમાં, દાક્તરે અહીં તેડાવ્યો છે એની કાંઇક અસર 'સાહેબ'ના જડ હૃદયને થતી જણાઇ. દાક્તર સાથે અન્ના-સાહેબને આવતા જોઇ, કીકી કિલકિલાટ કરતી ટહૂકી :

"બા, દાક્તરસાહેબ કાકાને તેડી લાવ્યા! ઉઠ, જો તો ખરી! મને કેવા વ્હાલા લાગે છે! કાકા, મારે સારૂ શું લેતા આવ્યા ?" કહીને કીકી, કાકાને વહાલભર્યા નાજુક હાથે

વળગી પડી. હિનબન્ધુ દર્દીની પથારી પાસે ગયો. અન્નાસાહેબે કીકીને માથે શુષ્ક વિવેકનો હાથ ફેરવ્યો. સરોજ પથારીમાંથી ઉઠી અને તકીએ અઢેલીને બેઠી. તેણે અન્નાસાહેબ સામે, આશાના ઝાંખા ઉજેશભરી મીટ નાખી.

“ મટી જશે, હો.” અન્નાસાહેબના મુખમાંથી લુખ્ખું આશ્વાસન નીકળ્યું. આ તરફ કીકી, ‘સાહેબ’ની બેગ ઉઘાડવા ક્યારની મથતી હતી; પણ એ ગભરૂ બાળકે ચાપ વાળી બેગ ક્યારે ઉઘાડી હોય! વડોદરે જતા, રસ્તામાં નાસ્તા માટે થોડોક લીલો મેવો, ‘સાહેબે’ સાથે રાખેલો તે તેમને યાદ આવ્યો. તેમણે બેગ ખોલતા ખોલતા દાક્તરને કહ્યું. “ મેવો લેતો આવ્યો છુ; એમાથી જે આપી શકાતો હોય તે દર્દીને આપો. બીજો કીકીને ચાલશે”

ઉત્તરમાં દાક્તરે સરોજ સામે જોયુ.

સરોજનુ હૈયું ભરાઇ આવ્યુ. વર્ષો પછી આજ તેણે જેઠના મુખમાં મીઠાશ ને આખમાં અમી જોઇ! રેતીના વેરાન રણમાં અમૃતની લીલી વલ્લરી જોતાં ભૂલા પડેલા મુસાફરના મનને શો અનુભવ થાય? સરોજ એવા અનનુભૂત અનુભવે જેઠની ઓશિંગણુ બની ભોળી સરોજ! સંજોગે ભરાઇ પડેલો જેઠ લુખ્ખો વિવેક દાખવે છે એમ તે શાની સમજે! સરોજે કુંઠિત થતા કંઠે કહ્યુ

“ મેવો કીકી ખાશે, અને મુરબ્બી, કીકી આપની કોટે, હું તો હવે ઘડી–બેઘડીની મે’માન છુ ” સરોજની આખો આસુભીની થઈ, ને દુઃખના ઘેને એના પોપચા મીચાયાં.

“ અમથી અકળાય છે!” અન્નાસાહેબે દિલાસો દેવા માંડયો. “ હિનબન્ધુ જેવા દાક્તરની દેખરેખ છે; પછી ફીકર શી છે? મટી જશે.”

—અને 'માથે જેઠ જેવો જેઠ બેઠો છે' એમ 'સાહેબ'થી ન કહેવાયું ! વાત ચાલતી હતી, ને મોસમ્બી ચૂસીને કીકી પાછી ઘરમા આવી. આવતેકને વ્હાલસોયા ઉમળકે કાકાને ગળે વળગી પડી, તે બોલી :

' મોસમ્બી તો એવી મિઠ્ઠી—એવી મિઠ્ઠી ! કાકા, તમે ય મારી બા જેવા મિઠ્ઠા છો ને ? મૂકીને જતા નહિ રહો ને ? જવા જ ન દઉં ને !'

કીકી, કાકાની ગુચ્છીના વાળ સાથે ગેલ કરવા લાગી, પણ અન્નાસાહેબ ! જેની વડોદરાની 'એપોઇન્ટમેન્ટ' ધૂળધાણી થઇ ગઇ હતી—જેને લીધે થઇ હતી, તે વાત પાછી સાભરી આવી 'સાહેબ'ના મગજનો તુમાખી કીડો સળીવળી ઉઠયો. નવા નાટયપ્રયોગની રિહિયર્સલ અને નાણા: બન્ને આખે એ બે જ વસ્તુ રમવા લાગી. 'સાહેબ' પાછો શયતાન બન્યો, તેણે, છાતીએ વળગેલી કીકીને એક જ તરછોડે છૂટી કરી. એના રો'મેરો'મમા ક્રોધના તણખા તતડવા લાગ્યા. એની આંખોમા લ્હાયની રાતી છાટ છંટાઇ ગઇ. કાકાને એકાએક આવા દૈત્યના દેદારમા દેખતા જ કીકી થથરી ગઇ, એનું મ્હો સિયાવિયા થઇ ગયું ઝેરી દવાના સ્પર્શમાત્રથી ગુલાબની કળી કેવી ચીમળાઇ જાય છે ! કીકી એમ લેવાઇ ગઇ અને એની આખમાથી અશ્રુના બે બિન્દુ ખરી, તેના મુલાયમ ગાલપર પડયા. એ બધુ એવી ક્ષણે બની ગયું કે સરોજની સ્થિતિના જ વિચારમા નિમગ્ન બનેલી દાક્તરની આખોને કાઇ માલમ ન પડયું.

—અને કીકીના એ માત્ર બે જ—અશ્રુબિન્દુ હતા તેજાપનું' ટપકું નહતુ, કે કુન્દનના કાટ-કચરાને ધોઈ નાખવા જેટલાં તે જલદ હોય કોઇ સન્તજનની માયાળુ મિટ નહતી, કે પ્રાણીનો પ્રાણ પાવન થઇ જાય અમૃતનો એ છાટો નહતો, કે અવતાર

પુનર્જીવન પામે. છતાં, કીકીના બે અશ્રુબિન્દુએ એને ભીંજ-વ્યો–નહિ, નરાતાર ન્હવાડી નાખ્યો. અનુપરાયનું મગજ, જાદુઇ વિદ્યાની અસર પેઠ સ્વસ્થ થઇ 'શુદ્ધિ'મા આવ્યું. દીવો દીવાને પ્રકટાવે તેમ, કીકીનાં બે અશ્રુબિન્દુએ કાકાની આંખમા અશ્રુ આણ્યા એમના હોઠ ધ્રૂજ્યા; હૃદયમાથી વત્સલતાનો શુદ્ધ શિલાજિત ઝરવા લાગ્યો. તે વડોદરા ભૂલ્યા, નાટક ભૂલ્યા, ભોજાઇ પ્રત્યેની અવગણના ભૂલ્યા : અતરના નૈસર્ગિક ને નિર્મળ ઉમળકાથી, વાલાતી ફૂલકળી જેવી કીકીને અંકમા લીધી અને મીઠા એક ચુમ્બન સાથે તેમણે કહ્યું

'બેટા, મારી આખની કીકી . તુ તો મારા કુળનો દીવો '

—અને એ જ અવસરે, ઉમરેઠના સન્તરામમન્દિરમાં અમૃતપ્રહરના ચોઘડિયાં બજ્યા. અનુપરાયના હૃદયપલટાવાળો એ દિવસ માણેકઠારીનો હતો, અને સ્વાતિનક્ષત્ર હતુ કાકાએ, વત્સલતાના વર્ષતા ભાવથી, કીકીને ગોદમા લીધી, તે જ વખતે, સ્વાતિનક્ષત્રના શુભ ચોઘડિયે, ઝરમરિયો વર્ષાદ છંટાતો હતો; રત્નાકરમાની ખુલ્લી છીપોમા મુક્તાફળ ફળતા હશે કે નહિ, તેની ખબર નથી, પરતુ અશ્રુપારખુ દાક્તર, સ્વાતિનક્ષત્રનાં પેલાં જળબિન્દુ કરતા, કીકીના બે અશ્રુબિન્દુની કિંમત અણ-મૂલ આંકતો.

❦

પેટને ખાતર

૪

મ કા ન તો એ મજૂરનું; પણ ભવ્ય ને મનોહર આંખણીનું હતું એને મોભારિયે ઘુવડ બેઠો'તો અને 'ઘુ...ઘુ...ઘૂ' એવા અપશુકનીઆળ શબ્દો બોલતો હતો. તે સાંભળીને એક અંધારી રાતે, આકાશપટે ટંકાયેલા અસંખ્ય તારકગણ ઘુવડને હસી રહ્યા'તા અને તગતગતા એ તારકગણપર મ્હોરૂ ખુટાની આવેલો એક ચોર, પોતાની જ્ઞાતિક ટીખીનાં શેઠ ઘર ફોડી રહ્યો હતો; કેમકે ઘુવડની પેઠે ચોરોને પણ અજ-વાળા સાથે આડવેર હોય છે.

કીડી સંચરતી હોય એવી ચાલે બહુ સંભાળપૂર્વક—જરાપણ ખડખડાટ ન થાય તેમ—ચોર બારીમાં થઇ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. ત્યા એને રોકનાર કે ટોકનાર કોઇ નહતું. હવે એક પણ ક્ષણ ગુમાવવી એ તેને વાસ્તે ખોટનો જ નહિ, પણ જોખમ વહોરવાનો સોદો કરવા જેવુ હતું ભગવાન જાણે કેટલાય દિવસના કડાકાથી તેનું પેટ છેક બેસી ગયું હતુ, છતા આજ ઘણે દિવસે મનની મુરાદ બર આવશે એવી અટકળથી સહસા જ એનાથી ફિક્કુ હસી જવાયું. તેની દૃષ્ટિ દક્ષિણ દિશામા ગોઠવાયલી તીજોરીપર પડી. અન્દર પૂરાઇ રહીને ગુલામી દશા સેવતી લક્ષ્મી, પોતાને બહાર કહાડવા સારૂ લલચાવી રહી હોય એમ ચોરને ક્ષણેક લાગ્યું, પણ તે ચળ્યો નહિ. એ લક્ષ્મીને ખાતર નહિ, પણ લક્ષ્મીના ગુલામને ખાતર આજ ભયંકર સાહસ ખેડતો જણાયો. ઘરના માલિકને શોધતો તે આગળ વધ્યો. પણ એટલામા જ ચોકડીમાં મૂકેલી ડોલ તેની અડફટમા આવવાથી થએલો ખડખડાટ સાંભળીને બીજા ખડમાથી કોઇ આવતુ હોય તેવો પગરવ તેણે સાભળ્યો. ચોર સાવધ થયો અને આવનારનો સામનો કરવા તૈયાર પણ થયો. ગજવામાં હાથ નાખી રિવોલ્વરને બહાર કાઢી—ન કાઢીને સામેથી એક તરૂણ સ્ત્રીને તેણે આવતી દીઠી. તરત જ પ્રહાર કરવાનો ભય સૂચવતો રિવોલ્વરવાળો હાથ આવનાર સ્ત્રી સામે લંબાવ્યો અને સત્તાભર્યા અવાજે—છતા ધીમેથી બોલ્યોઃ 'ત્યાં જ થોભ, નહિ તો મોત...'

પણ સ્ત્રી અબળા નહતી—સબળા હતી; છતાંય સ્ત્રીહૃદય કોમળ તે કોમળ· એની છાતીના ધબકારા લગીર વધ્યા; તથાપિ ગભરાટનો અંશમાત્ર બતાવ્યા સિવાય તે બોલીઃ

"બીજા ખંડમાંથી કોઈ આવતું હોય, એવો પગરવ તેણે સાંભળ્યો"
('ગુણસુન્દરી'ના બન્ધુકૃત્યથી) [પૃષ્ઠ ૬૮]

'વાહ! એ બળ તે તારું, કે હાથમાંની રિવોલ્વરનું! જુએ છે કે મારા હાથ ખાલી છેઃ હું તને શું કરી શકવાની હતી?'

'તો મને સહિસલામત નીકળી જવા દે.'

'જઇ શકે છે.'

'અને પછવાડે પોલિસને દોડાવશો, કેમ?'

'કેદી કરવાથી માણસ સુધરી શકે છે, એમ હું માનતી જ નથી.'

ક્ષણેક બન્ને અવાક્ રહ્યાં અને શાંતિ પ્રસરી. પછી તે ભલી સ્ત્રીએ કહ્યુંઃ 'પૂછું? સાચું કહીશ?'

'શું પૂછવું છે?'

'તને આવું કેમ સૂઝયું?

ચોરે પેટ તરફ આંગળી કરી.

'ખબર છે? તું મૃત્યુ સાથે ખેલ ખેલે છે?'

'તે સિવાય છૂટકો જ નથી.' ચોરનો અવાજ જરા કરુણ થતો જણાયો.

'પેટિયું નીકળે એવો સારો ધંધો જ ન જડયો?'

'હશે કદાચ' ચોર વધારે નરમ પડતો લાગ્યો.

'મને લાગે છે, તું જનમનો ચોર નથી. કોણ જાણે કેમ, મને તારા પ્રત્યે તીરસ્કારને બદલે દયા ઉત્પન્ન થાય છે. બનશે તો હું તને કાંઇક રાહત આપીશ જાતનો કોણ છે ને મૃત્યુને હાથમા લઇને કેમ રઝળે છે તે કહીશ?'

સ્ત્રીને કૌતુક ભાવે ચોર જોઈ રહ્યો.

'ઠીક છે, એ તો કહે; કેટલા વખતથી આ ધંધો વ્હોર્યો છે?'

'આજથી જ.' ચોરે આવેશભર્યો ઉત્તર વાળ્યો.

'એમ ?'

'હા.'

સ્ત્રી ક્ષણેક વિચારમા પડી, પછી પૂછ્યુ:

'વારૂ, શાથી ? વાત તો કર.'

'એ વાતો બહુ લાંબી છે, અને આ તે કંઇ વાતો કરવાનો વખત છે ?' ચોરે ભય અને શંકાની નજરે જોતા કહ્યુ.

'બીક લાગે છે ? ફસાવવાની રમત ગમું છું એવુ નહિ માનતો. ભરૂંસો રાખ. વચન આપુ છુ કે તું નિર્ભય છે.'

'ભરૂસો !' ચોર નાસ્તિક ભાવથી હસ્યો: 'ભરૂંસે જ કુટાયો છુ, બાઇ ! આ જીંદગીમા હવે ભરૂસા જોડે મેળ ના મળે. અને ખરૂ કહું ? આ ધધો જ એવો છે કે તેની સાથે ભરૂંસાને કે ભગવાનને ઝાઝી સગાઈ હોતી નથી.'

'એમ માને તો એમ, તો પછી, હુ છેતરૂ છું એમ જ લાગે તો તારી પાસે રિવોલ્વર કયા નથી ?' ચોરને સ્ત્રીના શબ્દો ઠીક લાગ્યા હોય એમ જણાયુ તે મીઠાશથી બોલી· 'માટે નિરાતે મને કહે, તુ આ ધધે કેમ વળગ્યો ?'

'તે જાણવાથી શો લાભ છે ?'

'નુકસાન પણ શુ છે ?'

'ઠીક ત્યારે સાભળો, ધધા વગર...'

'ધંધો ? જગત્મા ધધાનો તોટો છે ?'

'હા, મારે માટે.'

ચોરને નિઃશ્વાસ નાખતો જોઇ સ્ત્રીએ પ્રશ્નને પલટાવ્યો; ' એકલો છે ?'

' પરણ્યો હતો. '

' હતો એમ કેમ ?,'

' બૈરી હવે મરી ગઇ છે. '

' વસ્તાર ખરો કે ? '

' બે છોકરાં હતાં...તે પણ ગયાં...' તમે ચમકો છો ? બાઇ, મારૂં ભાગવત કોઈ મઝાની વાત નથી, એ તો એક પામર જીવની દર્દકથા છે. '

' હું તે રજેરજ સાંભળીશ '

' સાંભળો ત્યારે, ' ચોરે હવે કઢાપો કહાડવા માંડયો : 'એક આવા આદમીને ય સાંભળનાર તમે છો, તેથી મારી વૃત્તિઓ બદલાઇ જાય છે; બાઇ, સાભળવું જ છે, તો લ્યો કહું : આજથી એકાદ વર્ષ પર અહીંની એક મિલનો કામદાર હતો; શેઠને સખત મજુરી આપતો. મળસ્કે ઉઠીને મિલમા જાઉ, તે સાંજ પડયે ઘરભેગો થાઉ : અવતાર એમ નચ્યે જતો.

' કઇ મીલમાં હતો ? '

ચોરે મિલનુ નામ કહ્યુ સાંભળીને સ્ત્રીની આંખો ચમકી: તે વિચારમા પડી. સ્થિતિ સમજતો ચોર બોલતો થંભ્યો.

' વારૂં, પછી ? ' સ્ત્રીએ સ્વસ્થ થતા પૂછ્યું.

' મિલનું વૈતરૂ ! એ કાઇ બાળખેલ છે ? જોષીઓનાં ટીપણામાંથી શોધ્યાય ન જડે એટલા અકસ્માતો ત્યાં થયા જ કરે ! અપંગ પણ થવાય અને અપગ થવાથી જીવતરની

ખાનાખરાબી થયાના દાખલા પણ બને. કેટલાક તો તમારા માન્યામાં જ ન આવે; પણ તે ખરેખાત ખરા જ હોય છે. બાઇ, તમને શું કહુ ? મિલના એક કામદારની આંગળી કારખાનામા આવી જવાથી તે મરતા સુધી બેકાર બની રહ્યો. પણ મિલના માલિકો ! એ મોટી ફાંદવાળાના નામ પણ ના લેવાય તો સારૂં : દેખીતા દેવ જેવા, પણ દિલના જાણે દૈત્ય !'

' એટલા નિર્દય હોય છે ! ' સ્ત્રીહૃદયને આઘાત થયો.

'તમે કારખાનાના માલિક નહિ, એટલે શું જાણો ? તેમના દિલ તો એવા રીઢા હોય છે, કે નિર્દયતાનુ નામમાત્ર ભૂલી જાય છે. ત્રાસ ને જુલમના ઘા ખમીખમીને આ રાંક જીવની ખાલ પણ બ્હેરી ઠુંઠ બની ગઇ છે.'

' તારે ય વેઠવું પડેલુ, એમ ? '

'આંખે આ પાટો જોયો ? મિલની લુહારકોડમાં કામ કરતો. અંગારની ભઠ્ઠીમા તપીને લાલચોળ થએલા લોઢાના પાટાને બહાર કાઢી તેને ટીપવા જતાં એક કકડો ઉડીને આખે એવો ચોંટયો કે માંસનો લોચો લઇને જ તે વછૂટયો. એ બધું તો બે દિવસ પછી જ્યારે ભાનમા આવ્યો ત્યારે જ મે જાણ્યું ત્યારે તો હું દવાખાનાને બિછાને પડયો હતો, અરે બાઇ, મને મારી આખની પડી હતી ને હું કયારે ભાનમાં આવુ તેની રાહ જોતો કોઇ વકીલ મારી આગળ હાથમા કલમ ને કાગળ લઇને ખડો રહ્યો હતો ! કાળો કોટ, કાળુ પાટલુન, માથે સાહેબલોક પહેરે છે એવી—છાબડા જેવી—ટોપી; વકીલ કેવોય કાળમુખો લાગતો.

' વકીલ ? ' સ્ત્રીના આશ્ચર્ય અને ઉત્કંઠા વધ્યાં.

' હા, વકીલ...મિલનો ભાડુતી આદમી, તે કાગળમાં કેવાં

ય ખીલાડાં ચીતરી લાવેલો. મારે તેની તળે મતુ મારી આપવાનું હતુ. આખે અંધારા આવતા. હુ એમાનુ કંઇ જ વાચી શકું તેમ નહતુ. એ તો વાચી સભળાવે જ શાનો ? દુઃખે હુ પીડાતો હતો તેની સાથે વાત કરવા જેટલીય તાકાત નહિ. તેણે કહ્યુ ત્યા મેં મારી સહી કરી આપી ને તે ચાલ્યો ગયો.'

'પછી ?'

'પછી જ હું વ્હેમાયો કે કાગળમાં તે ભળતી બાબતો લખી લાવ્યો હતો. કેમકે દવાખાનાના બીલ મારે જ માથે પડયાં, ગેરહાજર રહ્યો, એટલા દા'ડાનો પગાર પણુ હવામા ! જીદગીના રતન જેવી એક આખ ખોઇ એ નફામા'

સ્ત્રી સ્તબ્ધતાથી સાભળી રહી હતી

'હજુ તો હરીફરી શકું એવોય ન્હોતો થયો ને નોકરીએ ગયો; એક આંખનો નોકર મિલને ના ખપ્યો ખડતૂસ મળ્યું. ઘરભાડું કેટલાય મહિનાનું ચઢયુ હશે, કયાથી લાવીને આપું ? ધણીનો કોઇ ધણી છે ? ઘર ખાલી કરાવ્યુ જઇને કઇ રહીએ ? સુસવતો શિયાળો; બૈરીને શરદી લાગુ પડી; તેમાંથી ન્યુમોનીઆ થયો અને તે જીવ લઇને જ ગયો આટલું મરનારી માટે' ચોરે જરાવાર થંભીને અધૂરી વાત આગળ ચલાવી. તે સાંભળતા સ્રી એવી થઇ ગઇ હતી કે સ્થિર જાણે પારસપ્રતિમા !

'વખત કટોકટીનો આવ્યો. દવાખાને પડયો હતો ત્યારે વકીલે તો મને ગળા સુધી ભરૂસો રાખવા કહેલું કે સાજો થયા પછી શેઠ મારફત સારી નોકરીએ ચઢાવીશ, પણુ લોક કહે છે તેમ વકીલ અને વેશ્યાનો તે વિશ્વાસ ! પછી જ મારી આખ ઉઘડી, કે એ છેતરપીડી તો પેલા કાગળમા મારી સહી લેવા પૂરતી જ હતી.'

'તું વકીલને ફરીથી મળવા ગએલો ?'

'ગએલો, પણ ઓફિસમા પેસવા જ ન દીધો—જમાદારનો ધંપો ખાઇને પાછો આવ્યો.'

'પછી ? સ્ત્રીની આખમાં આવેશ અને હૃદયમાં દીનતા ઉભરાવા લાગ્યા.

'પછી મે કામ માટે ફાફા માર્યા. નજર આગળ નમાયા બે બાળક ટળવળતા હતા અને એક ભગવાન જાણે છે કે મને તેમનાપર કેટલુ વ્હાલ હતુ. પણ છોકરીનો બાંધો છેક જ નબળો—તમે ગરીબ હોત તો સમજાત કે જોઇતા ખોરાક વગરઃ શી વલે થાય છે છોકરી છેવટ મરી ગઇ ને હુ ને છોકરો, એમ બે જણ રહ્યા

'કામના વલખાં મારતો ગલીએ ગલીએ ઘૂમતો પણ પૂરૂ પેટિયુય નીકળતું નહિ હુ તે છોકરાની ચિન્તા કરીને બેસી રહુ કે રોજી મેળવવા મથુ ? છોકરો કેવો ફૂટડો ! એના વિખરાયલા વાળના ઝૂલફા ને એનો બેવડીઓ બાંધો હજુય આખ આગળથી ખસતાં નથી, પણ તે ગરીબ ઘેર જન્મ્યો હતો—

'એને શુ થયુ ?'

'મોટરની અડફટમાં આવ્યો !' સાભળીને સ્ત્રીને અગે કપારી છૂટી.

'છાતીપર મોટરનુ પૈડું ફરીવળ્યુ, એ ખબર તો વૈતરૂ કૂટીને રાતે ઘેર ગયો ત્યારે જ મે સાભળી. મને શું થયું હશે ? બાઇ, ખબર કહેનારે એના છુંદાઇ ગયલા દેહનુ કરેલુ વર્ણન જ શ્વાસ રૂંધી નાખે એવુ હતુ. ફાટી ગએલી આખો, માસના બહાર નીકળી ગયલા લોચા, દદડતા લોહીવાળો દેદાર !'

'બન્ધ કર ! દુ:ખી પુરુષ, મારાથી વધારે નહિ સાંભળી શકાય.' સ્ત્રીને કમકમાં આવતા હતા.

'મેં ન્હોતું કહ્યું કે તમને મઝા નથી પડવાની ! આ તો મેં વાત જ કહી છે; પણ નજરોનજર આવા બનાવો જોતાં હો, તો ખાવાનુ ય ન ભાવે પછી તે દિવસનો રોજી માટે રખડતો, પણ હુવે મને જીવવાની ઝાઝી દરકાર નથી. હા, દરકાર છે એ વકીલની. એની છેલ્લી મુલાકાતે આવ્યો છું—એનું જ આ ઘરને ?'

સ્ત્રીએ ચોરની રાતી આંખોમા કાળ જોયો; છતાં તે ઠંડા શ્વાસે બોલી:

'હા; મરણીઆ જીવ, તુ વકીલના જ ઘરમાં છે...'

'તે ઘરમાં નથી ?' ચોરે રિવોલ્વરથી સજ્જ થતા પૂછયું. અને સ્ત્રી તરફથી ઉત્તર મળે તે પહેલા, નાટકમાથી પાછો ફરેલો એ જ વકીલ, જેણે છેવટના શબ્દો બરાબર સાભળ્યા હતા, તે તમંચા સાથે ત્યા ઉઘાડો પડયો. તેણે ગુસ્સાવેશમા ધમકીભર્યા અવાજે કહ્યું:—

'આ રહ્યો, શું કહેવા માગે છે તુ ?'

ચોર પણ તેને માટે તૈયાર જ હતો. તે સિંહ પેઠે ઉછળ્યો ને પોતાના રિવોલ્વરનો ઘોડો દબાવવા જતો હતો, ત્યા વકીલની પત્ની—એ ભલી બાઇ—વચમા પડી તેણે વકીલનો તમચાવાળો હાથ પકડી લીધો ને કહ્યું—'સબુર !'

'એટલે ?' વકીલનો મિજાજ માતો ન્હોતો.

'એટલે કાંઇ નહિ, નાટક જોઇને આવો છો ને ? નાટકના કોઇ ખૂની રાજા થવાનું ભૂલી જાઓ.'

'ચોર બેપરવા ઉભો હતો.

'પણ છે શું?' વકીલ ગુચવાતો હતો.

'મે એને વચન આપ્યુ છે. મને વિશ્વાસઘાતિની ન બનાવો'

'સરલા...' વકીલ સમજાવવા મથ્યો.

'તમચો મને આપી દો, પછી જે કહેવુ હોય તે કહો.' કહીને વકીલના હાથમાથી સ્ત્રીએ રિવોલ્વર છીનવી લીધી, ને જરા શ્વાસ લઇને કહ્યું–

બેસો હવે, ને પૂછો–જે પૂછવુ હોય તે.'

એ જ વકીલ! ઓ ભગવાન!' ચોર ત્રાડ પાડી ઉઠયો.

'ને એમની હુ પત્ની થાઉં!' સ્ત્રીએ સંરક્ષણના–ગર્ભિત ભાવસૂચક ઉદ્ગાર કહાડયો

'પણ આ બધો શો મામલો છે!' વકીલ બોલ્યો

'ચોરને ઓળખો જોઉ.' સ્ત્રીએ વકીલને કરડાકીમાં કહ્યું.

'કેમ?'

'તમે એને ઓળખશો–કદાચ' એમ કહીને સ્ત્રીએ ચોરનું મો જોવાય એ રીતે લેમ્પ ધર્યું ને પુન વકીલને પૂછયુઃ–

'એને કોઇ દહાડો જોયો હતો?'

'યાદ આવતુ નથી, જોયો પણ હોય. શુ નામ છે એનુ?' હવે વકીલને આવેશ ઓસરવા માડતો હતો.

'નામ તો મને ય ખબર નથી'

'નાથિયો' મારૂ નામ નાથો ને વકીલસાહેબ, તમે બોલાવતા હતા તે રીતે કહુ તો નાથિયો' મરણીઓ ચોર તદ્દન નિડર લાગતો.

'મીલમા એ નામનો કોઇ કામદાર હતો ખરો.' વકીલ વિચારમાં પડતો બોલ્યો.

'તે જ હુ, અને તમે જ એવા હાલહવાલ કરી નાખ્યા, કે હવે હુ ઓળખાતો પણ નથી !'

'શુ બકે છે આ લબાડી !' વકીલે તેની સ્ત્રી સામે ફરીને જરા જુસ્સાથી પૂછ્યું.

'લબાડી તો ખરો ! પણ વકીલસાહેબ, પેલો ઇસ્પિતાલના દર્દીને યાદ કરો ! જેણે કારખાનાના અકસ્માતથી આંખ ગૂમાવી હતી ને તમે પેટના કે શેઠના ગુલામ બનીને છેતરીને તેની સહી લઇ ગયા'તા.'

'ખરૂ કહે છે એ ?' સ્ત્રીએ વકીલની ઝડતી લેવા માંડી

'પણ તેમાં થઈ શું ગયું !' વકીલે, જરા રૂઆબથી વાત કરી.

'સહી લેતા પહેલાં તેને જણાવ્યું હતુ કે કાગળમાં શું લખ્યું છે ?'

'કેમ ?' વકીલ હવે ચમકતો હતો.

'પૂછું એનો ઉત્તર આપો.'

'વ્હાલી...'

પણ પત્નીને અત્યારે લાડ ન્હોતાં ગમતાં. તે સખ્ત થઇ :

'બોલોને, તમે એને કરારપત્ર વંચાવ્યો હતો ?'

'વાચીને સહી કરવાની તેની ફરજ હતી.' વકીલની દલીલ નીકળી.

'વાચી શકે એવી એની સ્થિતિ હતી વારૂ ?'

'નકામી ઝક કરે છે; તું એ વાતમા શુ સમજે ?'

'સમજુ છું તે લ્યો ને હું જ કહુ, કે કરાર વાચવાની મને તક જ આપવામા આવી નહતી !' ચોરે ખુલાસો કર્યો. વકીલ રોષમાં કંઇ બોલવા જતો હતો, તેને બોલતો અટકાવીને સ્ત્રીએ ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું:—

'આવા ઘોર અન્યાય તો તમારે હાથે કેટલાય થયા હશે; ને **ભ**ગવાન જાણે હજુ કેટલા થશે !'

'ગાડી છે તુ તો.'

એ રીતે રળવુ, ને સાથે મને ય પાપની ભાગીદાર બનાવવી, કેમ ?

'તારૂ મગજ તો ઠેકાણે છે ને ?'

'આવી જ બહાદૂરીથી તમે શેઠનાં મે'રબાની અને મુડી મેળવતા હશો, નહિ ?' સ્ત્રી બોલ્યા જ કરતી. 'આવા પૈસા ! લોહીથી ખરડાયલા, નિઃશ્વાસના આંસુથી પલળેલા, કકળતી આંતરડીમાં ઉકળેલા, મજુરોના જીવન ચૂસી લઇને ઉત્પન્ન કરાવાયલા પૈસાનો જ આ બધો વૈભવ !'

'સાભળ ..' કહીને વકીલ તેની સ્ત્રી પાસે જઈ નરમાશથી વાત કરવા જતો હતો, સ્ત્રી વેગળી ખસી ગઇ ને બોલી–

'મારે કશુ નથી સાભળવુ. ચોરને સમજણુ પાડો–એના જ મનનુ સમાધાન કરો.'

'કાંઇ વિચાર છે ?' આપણી વચ્ચે કોણુ છે, અને તેની હાજરીમા પોઝીશન કેવી ખરાબ...'

'બળી એવી પોઝીશન ! એય માણુસ છે, કાંઇ ઢોર તો નથી ?

'અલ્યા નાથા !' વકીલને હવે નાથાભણી નજર નાખવી પડી.

'જી.' નાથો નિસ્પૃહ જણાતો.

'મિલ તરફથી તને કાંઇ જ બદલો નહિ મળેલો ?'

'બદલાની લેવડદેવડના કરતાકારવતા તો પોતે જ હતા; નથી જાણતા ?'

'ફરી નોકરી પણ ન મળી ?'

'નહિ રાજા.'

'બૈરાં છોકરાં ?'

'બધું સાફ થઈ ગયું.' ચોરનો અવાજ સહજ ખોખરો થયો.

વકીલના મુખારવિંદપર ગમગિનીની આછી રેખાઓ તરવરવા લાગી થોડીવાર પછી તે બોલ્યો.—

'તારે વાસ્તે કાઇ ગોઠવણ થવી જોઇએ.'

'ગોઠવણ શી કરવાના છો ? બૈરી છોકરા ગયાં તે હવે પાછાં મળવાનાં છે ।' દુઃખની ઉંડી અસરની આછી છાયા ઝીલતાં વકીલનાં ચક્ષુ, ચોરની કંગાલ મુખમુદ્રા નિહાળી રહ્યાં. પછી તે બોલ્યો:—

'મરી પરવાર્યાં તે માટે તો હવે શું બની શકે ? તું જોઇ શકશે કે મારી સ્ત્રીની મનોદશા કેવી વિલક્ષણ થઇ ગઇ છે. નાથા ! તારા જેવી તો મારી સ્થિતિ નથી કરવા ધારીને ?'

'રામરામ, કરોઃ ઇચ્છા તો કિન્નો લેવાની હતી; પણ આ ભલી બાઇને ખાતર હવે મારા હાથ હેઠા પડે છે.'

'ડાહ્યો થા. બધુ ભૂલી જા—જાણે કંઇ બન્યુ જ નથી, એમ મન વાળીને હવે સીધો માર્ગ લે. ખાતરી આપુ છુ કે કોઇ સારી નોકરીની તજવીજ કરી બેચાર દિવસમાં તને ઠેકાણે પાડી આપીશ. ને લે, હાલમાં કામચલાઉ થોડાક

રૂપિયા—' કહીને વકીલે ગજવામાંથી નોટ કાઢવા માંડ્યો. ચોરે કહ્યું.—

'ગરીબોની રાંક આતરડી કકળાવી, શેઠની ગુલામી સેવીને પેદા કરેલા પૈસા મને ન ખપે.'

તીર જેવા શબ્દોથી, વકીલ અને તેની પત્નીના હ્રદયને વીંધીને ચોર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પછી, કોઇ સારી નોકરીએ ચઢાવી આપવા તેની ઘણી તપાસ થઇ અને એ રીતે બેકાર બનેલાની" હાય 'માંથી બચવા વકીલે ઘણાં ફાંફા માર્યા; પણ ચોરનો પત્તો પુન: લાગ્યો જ નહિ.

—છતા હવે, એ વકીલના મકાનને મોભારિયે ઘુવડ જણાતો નહતો; ઝરૂખે, કોઇ કોઇવાર પોપટ બેસતો, વકીલ એને પકડવા મથે, પણ હાથમા આવે જ નહિ; વકીલની સ્ત્રી ઇચ્છે, ત્યારે ઉડીને એના હાથમા જઇ બેસે ને પેલા ચોરના આત્માનો કરુણટહૂકો સંભળાવી પાછો ઉડી જાય.

❦

તંત્રીનો લેખ !

મુસાફર અજાણ્યો છે. સાથે ભોમિયો લીધો નથી. ઉગમણી ને આથમણી–એમ બન્ને દિશાએ દોરતા બે રસ્તા પાધર પડયા છે; કયે રસ્તે ક્યાં જવાય એનુ કશુ નિશાન નથી, વાટ નિર્જન છે–અથવા શિયાળ સીમભણી ખેંચે ને કૂતરૂં ગામ તરફ તાણે એવી સ્થિતિમાં મુસાફર ભરાઇ પડયો છે. એની મનોવેદના માપી શકો છો ?

અસહકારી વાયુ વાયા પછી, કેટલાય કૉલેજીયનો એમ મૂઝાતા; કોઇ દેશખાતર તો કોઇ દેહખાતર.

રવીન્દ્રબાબુએ ' પોપટ 'નું રૂપક લઇને એક વાત લખી છે. તેનુ સુવર્ણપિંજર, તે માલેતુજાર મ્હેલાત જેવી લખખોને ખર્ચે બન્ધાતી કૉલેજો; અને પોપટ તે કૉલેજિયનઃ એનુ ખર્ચાળ જીવન અને જીવનને બહલાવનાર નહિ, પણ બોજારૂપ 'લાગતું ભણતર અને ભણતર ભણી ઉતર્યા પછી પાછા ' કયા ? તો હતા ત્યા ના ત્યા–' એવુ ચારિત્ર્ય–ઘડતર ! ભરતકુમાર, ' કેળવાયલા ગુલામો તૈયાર કરનારા કારખાના'રૂપ ગવર્મેન્ટ–યુનિવર્સિટીમાંથી ત્રણ ત્રણ વર્ષેય ઉત્તીર્ણ ન થાય તેથી 'સમજુ' વર્ગ એને દોષ ન્હોતો દેતો–યુનિવર્સિટીની જ ' લોહીચૂસ નીતિ 'ને વગોવતો. ભરતકુમાર પણ, એ સ્થિતિમાથી મુક્તિને આરે નીકળવાની રાહ જોતો.

પછી વાજતેગાજતે અસહકારી યુગ ઉગ્યોઃ દિગન્તમાં હાકલ બજી : ' વકીલો અદાલત છોડે, અધિકારીઓ હોદ્દા છોડે, ઇલ્કાબધારીઓ ઇલ્કાબ છોડે, વિદેશી વાઘાની હોળીઓ ધિકે, અભ્યાસકો સરકારી શાળા–કૉલેજો છોડે. અને પછી? પછી સૌ સૂતરને તાતણે સ્વરાજ્ય પામવા રેંટિયે બેસે; ' કેમકે હથેળીના

ચાંદ પેઠે એક વર્ષમાં મુક્તિને મન્દિર સ્વરાજ્યદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થનાર હતો.

લક્ષ્મી ચોલ્લો કરવા આવે, ત્યારે ભરતકુમાર મ્હો ધોવા જાય એવો મૂર્ખ નહતો તેણે હાકલ ઝીલી. કૉલેજ સામે કરડી નજર ફેંકતો તે બહાર પડયો, સાથે બીજાય સાથીઓને મૂકયા, અને વિદ્યાપીઠનુ કેવુ સુન્દર, આદર્શ ને ઉત્તમ છતાં સહેલુ ભણતર ! જે ભરતકુમારે ઇન્ટરકલાસ પાછળ ત્રણ ત્રણ વર્ષ બગાડયા હતાં, તેને વિદ્યાપીઠના વિશુદ્ધ અને સ્વતંત્ર વાયરે, બીજે જ વર્ષે 'સ્નાતક'ની પદવી વરી !

સ્નાતક થયા પછી, નવ-જીવન દેતા શુદ્ધ સ્વદેશી રવિવારિયા છાપામા તેને જે મુખ્ય ઉણપ જણાઇ, તે જાહેરખબરોની. તે રોજરોજના તાજાં ટાઇમ્સ ફેંદી વાળે, પણ એમા તો યુનિવર્સિટીને કાટલે છપાયલાઓની જ માગણી વંચાય ! ભરતકુમાર બી. એ. ન્હોતો, સ્નાતક હતો. ' નવજીવન પત્રે જાહેરખબરની કડિકા ખુલ્લી રાખી હત, તો સ્નાતકોનુ બારૂ બન્ધ થાત ? ' ભરતકુમાર ઘણીવાર બબડતો કેમકે કેળવાયલા ગુલામો તૈયાર કરનારા કારખાનામાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠમા પલોટાયા છતા, ભરતકુમારની દૃષ્ટિ સામે નિર્વાહનો કાળમુખો પ્રશ્ન એને થથરાવી મૂકતો ' કરવું શુ ? ' બુદ્ધિને, કસોટિને પથરે તેણે બહુ બહુ કસી જોઇ. તેમાથી જે કાઇ કસ નીકળ્યો, તે આટલો—પેટે પાટા બાધીને લોકમત કેળવવા ગામડે ગામડે ઘૂસવુ, પતુજી થવુ કે ડોસીમાને રેંટિયે બેસી, એમાથી સરતા સગીતમા એકતાર થવુ અને રૂના તાર કઢાડયા કરવા ત્રણે ય ચીજ સ્વરાજ્યનો અને સ્વરાજ્યનો નહિ તો ભગવાનનો ભેટો કરાવનારી ન્હોતી, એમ કયો અસહકારી કહેશે ? ભરતકુમાર તર તારવતોઃ ' ગામડે ગામડે ઘૂસવામાં

દરિદ્રનારાયણોની દેવસેવા હતી, પંતુજી થવામાં પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓની મગરૂરી હતી અને 'રૂડો મારો રેંટિયો' એ તો પરસત્તાને છેદી નાખનાર સુદર્શન ચક્ર!'

ભરતકુમારનું જ ચલણ હત તો તે ત્રણેય સેવાઓને અપનાવી લેત; પણ કમબખ્ત પેટ! બિલ્કૂલ બેશરમ! તે પોતાને પરિતૃપ્ત કર્યા સિવાય મચક આપે એમ નહતુ.

ભરતકુમારને ત્રણેય સેવાઓનો , અલભ્ય લાભ ગુમાવવો પડયો. પોતે કદિ કદિ વિચારતો 'હુ સ્નાતક છુ, સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં શુદ્ધ સ્વદેશી કેળવણી પામીને બહાર પડયો છું. છતા નથી હુન્નરી થઇ શકતો કે નથી ઉદ્યોગ ધન્ધો આદરી શકતો! ત્યારે વિદ્યાપીઠની વિદ્યામા વિશિષ્ટતા શી?' પણ સ્વન્દેશી શિક્ષણ વિષે આવી શકા કરવામા એને શિષ્ટતા નહતી લાગતી—શકા જ કેમ થાય? તે મક્કમપણે પાછો મન વાળતો: 'સશયાત્મા વિનશ્યતિ!'

ત્યારપછી છેલ્લો પાસો ફેંકાયો તે પત્રકારના નામનો. કલમને કપાળે અડકાડી, નર્મદકવિએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો હતોઃ આજ એથી ઉલટી જ રીતે ભરઉલ્લાસમા આવી જઇ 'ભારતવિજય' નામના સાપ્તાહિકના શ્રી ગણેશ માંડી ભરત-કુમાર ઉચ્ચારતો: 'સ્વદેશ, તારે ખાતર!'

***

ભારતવિજય પત્રમા, સમાજના 'બળતા પ્રશ્નો' ચર્ચાતા. મૂડીવાદના મૃત્યુઘટનો રણકાર થતો. 'શયતાની' કે 'જાલિમ' સરદારને મારી કે મિટાવી દેનારી કલમ દોડતી. મિત્રોમાં મનાતું અને મિત્રો માર્ફત લોકમાય બોલાતુ, કે 'ભરતકુમાર તલ્વારની ધારપર ચાલે છે—માથું વેગળુ મૂકીને પત્રનું તંત્ર ચલાવે છે, કેવો નિડર! બડો બાહોશ!' તથાપિ, જનતા

વર્ષો થયાં પરાધીનતાની જજીરથી જકડાયલી ખરી ને? તે ભરતકુમારનુ ભારતવિજય પત્ર જીરવી શકતી ન હોય, કે અટપટુ ઇતર કારણુ હોય; ગ્રાહકોના રજીસ્ટરનાં નર્યાં પાન નામો વગરનાં–કેવળ કોરા રહેતા! અલ્બત છાપુ વંચાતું ખરૂ, પણુ મફતિયા! સરવાળે ખર્ચના ઝરણુ વહ્યા કરતા અને આવકના ફૂવારાનુ પોત પ્રતિદિન પાતળુ પડતું છતા હરકોઇ સાહસ ખેડયા પછી તરત જ તેનાં ઉજ્જવળ પરિણામની આશા કેમ રખાય? ભરતકુમાર સિદ્ધાન્તને સભારતોઃ ' આજ આંબો વાવીને આવતી જ કાલે તેના ફળની આશા રાખવી ફોકટ છે.' તત્રીનુ તત્રનાવ, આમ હેલિયાં લેવુ હકારાતુ.

દૈવ એટલો અનુકૂળ, કે એને ઝાઝું સંસારખર્ચ નહતુ. કુટુમ્બમા વિધવા માતા હતી અને પોતે. લગ્ન સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી કરવુ હોય, નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારી રહેવુ હોય કે કન્યાની અછત હોય, ભરતકુમાર પરણેલો નહતો.

સંસારખર્ચ ઝાઝું નહતુ, પણુ 'સ્ટાફ'ના કારકુનો, તત્રી જેવુ સાધુહૃદય ધરાવતા થાય એવો, એમને તત્રીનો ચેપ ન સ્પર્શે ત્યા સુધી ઑફિસના ટટ્ટુને તો નભાવવુ જ રહ્યુ! તેને પહોચી વળવાની ગડમથલમા ઘૂમતા અતિ મન્થનને અતે, સત્યના આગ્રહી એવા પેલા આશ્રમના બન્ધનને સ્નાતક તત્રીએ ઢીલુ કર્યું–પોતાનો દાખલો બીજા ન લઇ શકે એવા ઢાંકપિછોડાની પૂરી કાળજીપૂર્વક, ભરતકુમારે ' દિલાવર ' દેશીરાજ્યો તરફ દૃષ્ટિ દોડાવી અને એની સોગઠી કહ્યાગરી નીવડી! ચોક્કસ દેશીરાજ્યોવડે ભરતકુમારનો સસાર પોષાય, સ્ટાફ પોષાય, ' ભારતવિજય ' પત્ર પોષાય; એવી વેતરણુ ઉતરવા માંડી. કોઇ સુહૃદ એને મસ્કાદાસ કહીને કોઇવાર ટાણો મારે, ત્યારે ભરતકુમાર ડાહી વાત કરતો : ' પ્રજાનુ જ લોહી

ચૂસીને માતબર બનતા દેશીરાજ્યના રાજવાપર કાતર મૂકી, એ પૈસાને વિલાસભોગ ખાતે ખર્ચાતા અટકાવી, એક પ્રજાપ્રિય પત્રને નભાવવામાં વાપરવા, તેમાં પાપ નથી, પુણ્ય છે!' આવો ઉત્તર સાંભળીને સુહૃદ મનમાં જ બબડતો: 'તે મંતવ્ય, 'અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં" શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધ જેવું છે!' પણ, ભરતકુમાર પોતાના મંતવ્યના ઉત્તરાર્દ્ધની ઉત્તરક્રિયા કરી બેઠા પછી, પાપના વૃક્ષે ચઢળનાનું ફળ પાકતું એની આંખો દેખતી હતી: ને લોકનિન્દાથી નીડર હતો. પોતે એવડંક હસા-વતો: 'કૂતરાને મોઢે ક્યાં ઢાંકણ દેવા જવું? લોકને મોઢે કાંઈ લગામ છે? ભલે તેમ બોલે—નિન્દન્તુ નીતિ નિપુણા...'

'ઝૂ ક ને વા ળા' હોય તો દુનિયા ઝૂકતી જ જોઈએ—એ વિષે ભરતકુમારને લવ પણ સંશય નહતો. હવે તો પોતે જાહેરસંસ્થાનો નિજમનથી આત્મા માનતો. એની હાજરી સિવાય સૂનું લાગે—ન લાગે એ જુદી વાત; પણ સ્વદેશને ખાતર 'શહીદ' થવાનું બીડું ઝડપનાર 'જાહેર હિલચાલ'માં ગેર-હાજરીનું 'પાપ' કેમ જ વ્હોરે? તે હાજરી ભરતો, તક મળ્યે ભાષણ કરતો. એને હાથે ઠરાવ પણ પેશ થતા: 'પા જંગની પેદાશ નહિ' ત્યાં ભરતકુમારને 'ઘડીવારની નવરાશ' ન મળે! ને કોઈ કોઈવાર સર્જનહારપર પણ ચીડાઈ જતો—તેણે દિવસનો કટકો કરીને રાત બનાવી છે તે માટે! ત્યાં રાતે ય પોતે જંપતો નહિ; કુંઅર લઈને ગગનની અન્ધારપિછોડી ઓઢાડે; દીપકોએ ક્યાં દેવાળું કહાડ્યું છે! તે 'ઉજીના તેજે' લખતો, વાચતો, વિચારતો; આરામુંય ભૂલતો: ભરતકુ-માર કેટલીયેવાર ઘડા—ચોવટથી બગાસી લેતો. કોઈ ટોકે ત્યારે સુણાવી દેતો: 'જનની જન્મભૂમિ ખાતર ઘણા—મમતા ફાડીનેય

સેવા કરવી સુન્દર છે. ગરીબ ભારતવર્ષમાં જ્યાં એક ટંકના વાળુના સાંસા હોય, ત્યા બબ્બે ટંક ભર્યે ભાણે જમવુ એ ભયંકર પાપ છે.'

પણ એના પાપ અને પુણ્યની ભાવનાનો સોદો, એની ઑફિસના સ્ટાફને વાયડો પડતો. ભીખના હાલાં સીકે ચડયાં સાંભળ્યા છે? ભરતકુમાર કોઇ બબુચક જેવા દેશીરાજ્યને જ તુમ્બડે તરવા સદૈવ મથતો હતો, પણ દેશીરાજ્યો હમેશાં સુંવાળી ચામડી ધરાવતાં હોય એમ જવલ્લે બનતું ભસતા શ્વાનને ટૂકડે રોટલે રાજી રાખવા એ તેમને ગળથુથીમાંથી મળેલી આદત! 'ભારતવિજય' બહુ વાચાળ બને, ત્યારે વળી લાંચને લાડવે તેને મ્હોડે ડૂચો દેવાય, પછી પાછા સૌ સૌના રાહે! આથી તેની આર્થિક તંગ હાલત સુધરતી નહિ, બલ્કે વધારે બગડતી. સ્થિતિ એ થઇ, કે કામદારોની વકીલાત કરવામાં પરોપકાર, ઔદાર્ય અને સામ્યવાદના જે ગહન તત્વો પત્રમા મૂડીવાદ સામે રજું થતા, તે જ તત્વોનુ પાલન પોતે કરી શકતો નહિ ઑફિસકારકુનોના ત્રણ ત્રણ માસના દરમાયા ચડયે જતા, છાપખાનાના અને કાગળ-સ્ટેશનરીવાળાના બીલનેય ટોલ્લે ચડાવવા પડતાં અને ઑફિસ ભાડું, 'સગવડની ખાતર' અથવા 'વારવાર ચોપડા ચીતરવા ન પડે તે માટે' વર્ષના ત્રણ હપ્તે-એટલે દર ચાતુર્માસે ચૂકવવાનુ ઠરાવવુ પડે.

કરપ, દેખાવ અને સ્વદેશસેવાનો ભાવ એવો, કે ભરતકુમારને અગવડ કે મૂઝવણુમા નાખવા જતા સૌ શરમમાં લેવાય.

***

શરમ એક ન અડે ગ્રહદશાને અથવા પ્રતિકૂળ સંજોગોને! વાત વિષમ હતી પેલા હુર્ક્યુલિસની આસપાસ ઉભીને, નીતિ-અનીતિ નામની બે દેવીઓ, એને પોતપોતાના ભણી ખેંચતી, તેમ **ભરત**કુમાર બે જણ વચ્ચે ઝોલા ખાવા લાગ્યો હતો. એક તો એની મા. "માતૃદેવો ભવ"ના પવિત્ર સૂત્રવાળો એ શાશ્વત્ શબ્દ! એ શબ્દે તંત્રીને આજ ગભરાવી નાખ્યો હતો. જેના ઉદરમા પોતે નવ માસ રહ્યો હતો, તે–એની જનેતા–મરણશૈય્યા સેવતી લવરીએ ચડી હતી એને હૈયે **ભરત**, રમતો, એને હોઠે **ભરત** ઉચ્ચારાતો, એની આખે માત્ર ભરત દેખાતો; પણ **ભરત**કુમારના પ્રત્યક્ષ દર્શન? દેવદર્શન કરતા ય દુર્લભ! નરશ્રેષ્ટ **નારાયણ**ના નહિ, પણ પોતાના જ પુત્ર નારાયણના નામોચ્ચારે એક પતિત જીવ પાવન થયાની પુરાણકથા વાચી છે ને? દર્દી જનેતાને જોવા અવનારાઓમાથી, **ભરત**–દીકરા માટેનો વલોપાત સાભળીને કોઇ ડહાપણની વાત કહે, કે **ભર**તને ભુલી જઇ **ભારત**ની ઝંખના કરો ત્હોય સારૂ" ત્યારે પણ એ વૃદ્ધ જનની, આખ ત્રાસી કરી, ધ્રૂજતા હોઠે ને ખોખરા અવાજે એને કહેતી " છોકરા વગરની હટ્ટરા, બાઇ! તુ પુત્રવત્સલતામા શુ સમજે?"

"**બાઇ** કે બીજાં ન સમજે તો ખેર; **ભરત** જ સમજતો હત, તો મરતી માતાને આમ ટળવળાવત?" લોકવાયકા આવી હતી! **ભરત**કુમાર માતાના મંદવાડથી અજાણ્યો ન હતો, બેદરકાર પણ કેમ કહેવાય? તે ચિઠ્ઠીપત્રીયી ને પોતાના માણુસો માર્ફત માતૃસેવા સાધતો તે દવા મગાવી, આપતો, દાક્તરની સલાહ મળે તે રીતે બિમાર જીવની માવજત કરાવતો, કામની સગવડ સારૂ એક નોકર પણ નહોતો રાકયો એમ નહિ. અખંડ ઉદ્યોગી દેશસેવક, ફૂરસદને

અભાવે આથી વિશેષ શું કરી શકે? વળી તે જોતો, કે આજ-કાલ જુવાનોને જ જમ વધારે ઝડપી લે છે, એટલે ભાગ્યમાં લખ્યા હશે એટલા વરસ ભોગવીને મા સાજી થશે, દેહ છે, સાજામાંદા રહેવાય, એ બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી—અને તેય વળી સ્વદેશસેવાના કટોકટીના મામલા વખતે?

—અને આ મતવ્ય ગામડાના કોઈ અભણ કે અનઘડ ગામડીઆનું નહતું કે તેને હસી કઢાય: ભરતકુમાર સ્નાતક હતો, શુદ્ધ ખાદીધારી હતો; સરકારી હતો અને વળી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ સાપ્તાહિક પત્રનો તંત્રી હતો. નવરા લોક નિન્દે, ત્યારે ભરત ગોખતો. "કાર્યમ્ સાધયામિ વા.." અને આમ "સ્વદેશસેવા"ની ગાલ્લી હાંકયે રાખતો.

જનનીની સેવા કરતા જન્મભૂમિની સેવા તો હજાર દરજ્જે ચડીઆતી પછી એ સેવા કે એની કિંમત ભલે ગમે તેવી અંકાતી હોય સેવાભોગીને મન કિંમતનો પ્રશ્ન હોય જ નહિ! સેવાની ધગશમાથી ભરતકુમારના દિલમા અનુભવનો પ્રથમ જે ફણગો ફૂટયો, તે એ, કે જાહેર હિલચાલમા સ્ત્રીઓના સાથ સિવાય સગીનતા નથી આવવાની, ત્યારથી તેણે પ્રવૃત્તિઓનો દૃષ્ટિકોણ બદલ્યો અને મહિલામંડળમા પડકાર કર્યો. કહેવું જોઈએ, કે પત્રવાદિંત્રનો અવાજ અરણ્યરૂદન જેવો નહિ નીવડતા એને ઠીક ઠીક જવાબ મળ્યો, એટલે ભરતકુમારના જીવનમા ઓર જુસ્સો રેડાયો તેમાય વળી એક કુમારિકા તો ભરતકુમારની પ્રવૃત્તિઓને અજબ પલટો આપનાર નીકળી! તેનુ નામ મિસ મંજુલા. મંજુલાએ પહેલવહેલી જે કવિતા છાપવા મોકલેલી, તે વાચીને ભરતકુમાર એમા—એટલે એ કવિતામા કે મિસ મંજુલામાં, તે સવાલ સંદિગ્ધ છે—એવો મુગ્ધ થયો, કે તેના ચેનચાળા જોઈને

આખો સ્ટાફ સ્તબ્ધ ! કવિતા ભાવવાહી હતી. ભાવાર્થ વાચીએ:

'સુવર્ણ સરખા મર્દ શૂરવીરો !
'ભારતને ખાતર ભસ્મ થાઓ;
'ન ભૂલો, કે સુવર્ણ કરતા સુવર્ણભસ્મ કિમતી છે.
'ભાગ્યવિધાયક ભારત-રમણીઓ !
'દેશને નામે શપથ લ્યો,
'કે પરણવું, તો સુવર્ણભસ્મ જેવા ભડવીરને;
'નહિ તો કૌમારજીવન સેવવું-સરસ્વતી જેવું.'

વાચીને કયો 'ભગતકુમાર' મુગ્ધ ન થાય ? 'સુવર્ણ-ભસ્મ'ની ભાવના આબાદ પોતાને જ લાગુ પડે છે, એમ માનતા એ તંત્રીને અગમ્ય રીતે હવે નવું બળ મળ્યુ. તેણે જોયું, કે 'સેવા' એ કાંઈ હાલતીચાલતી કે જીવતીજાગતી વ્યક્તિ નહતી, મિસ મંજુલા જેવી વ્યક્તિની શક્તિ મેળવાય, તો જનતાને કેવી સ-રસ કેળવાય ?

તે દિવસથી સ્વદેશસેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એક નવી પ્રવૃત્તિનો પ્રવેશ થયો. 'મંજુલા ! કેવું મનોહર નામ ! એની ઉદાત્ત ભાવના; જાણે અમૃતનો જામ !' ભરતકુમાર કેટલીકવાર તો એના જ વિચારમા તલ્લિન થઇ જતો કદાચ એમ પણ કહી શકાય, કે તેની સામે એકબાજુ 'અષ્ટ સિદ્ધિ ને નવે નિધિ' મૂકયા હોય, ને બીજી બાજુ માત્ર મંજુલા હોય, તો પેલી સિદ્ધિ-સમૃદ્ધિઓ સામે મીટ સરખી માંડવા તે તૈયાર ન થાય.

'સ્વદેશ ખાતર 'સર ફરોશી'ની જેને તમન્ના લાગી હતી, તેવા તંત્રીની એક બાજુ છેલ્લા શ્વાસ ખેંચતી જનેતા હતી; બીજી

બાજુ ઉષ્માજન્ય શ્વાસ ખેંચાવતી મંજુલા હતી–મિસ મંજુલા હતી; મંજુલાએ, ભરતકુમારની તરેહવાર પ્રવૃત્તિઓમાં એકનું ઉમેરણ કરાવ્યું હતું. ભરતકુમાર માતાની ગંભીર માંદગીને દહાડે, મિસ મંજુલાને ત્યાં બહુ મહત્વના કામમાં ગુંથાયલો હતો.

***

મિસ મંજુલા વકીલની લાડકી પુત્રી હતી અને વિદેશી કેળવણીએ, પરપુરુષ સાથે વિનાસંકોચે હળવા–મળવા જેટલી એને સ્વતંત્રતા આપી હતી. સરકારી અથવા શિક્ષિત વકીલ પણ એ નીતિના વિરોધી નહતા.

ભરતકુમાર મિસ મંજુલાને ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે વકીલ વ્હાણાની હવા ખાવા નીકળી પડેલા, તે હજુ ઘેર પાછા ફર્યા નહતા અને મિસ મંજુલા, તરતની જ નાહીને ચ્હા પીતી બેઠી હતી પાસે એક પત્ર અને મેલના તાજા આવેલાં બે છાપાં પડયા હતા. વા–સૂકવણી સારૂ મિસ મંજુલાના માથાના ભીના વાળ, સાડીબહાર છૂટા–વિખરાયલા હતા, તે તરફ તંત્રીની નજર પહેલી જ પડે ને? ભરતકુમારને આજ અણધાર્યો આવતો જોઇ મંજુલાએ સ્મિત સાથે સ્વાગત કર્યું.

'તંત્રીસાહેબ! કાંઇ અત્યારે?' બેસવા બેઠક બતાવી. ભરતકુમાર હસતે મુખડે બેઠો અને મંજુલાએ રામાને ચ્હાનો કપ લાવવા કહ્યું.

'વિલાયતી ખાંડવાળી ચ્હા નથી પીતો.' ભરતે ખુલાસો કર્યો.

'અમે તો ચ્હા જ નથી પીતા! આ તો શેકેલા ઘઉનો–ગાંધીજીએ બતાવેલો ચ્હા છે! અને એવી ચ્હા પીનારને ત્યાં વિદેશી ખાંડ તે હોય?'

મંજુલાના બુલન્દ રણકાથી ભરત મ્હાત થયો. તે બોલ્યો : 'ત્યારે તો સ્વદેશીમાં મારા કરતાં તમે ચડ્યાં !' ભરતની આંખ મંજુલાના ચન્દ્રવદનપરથી ખસતી નહતી.

ભરત માટે ચ્હા આવ્યો. મંજુલા પી રહી હતી. તેણે પાન બનાવતા પૂછ્યુ :

'કહો, અત્યારમાં ક્યાંથી નવરા પડ્યા ?' મંજુલાની કીકીમાં ભરતને ઓર ચમક લાગી. તેણે ખાલી થયલો કપ નીચે મૂકતાં કહ્યું :

'મન્દસુગન્ધી વાયુ અત્યારમા જ વાય છે : બાલસૂર્યની સોનેરી ને સુકોમળ કિરણાવલિ અત્યારે જ વેરાય છે ; ખુશનુમા પ્રહર, મિસ મંજુલા, અત્યારનો જ : અહીં અત્યારે આવવામાં સમયની પસન્દગી ખોટી નથી હો.' ભરતનાં લોચન હસી રહ્યાં.

પાનની તાસક ભરત ભણી ઠેલતાં મિસ મંજુલાએ કહ્યું: 'તમારી કવિતાની ભાષામા હું તો કંઈએ ન સમજી...'

'બનાવતાં લાગો છો ! કવિતા લખી શકો અને એની ભાષા ન સમજો એ તે બને ?' ભરત બહુ મઝાથી વાત કરતો.

'જુઓ ભરતભાઇ !' મંજુલાનો અવાજ જરા બદલાયો : 'પત્રકારના વખતની કિંમત હું સમજી શકું છું. મારે નિમિત્તે તમે નાહક ખોટી થાઓ, એ મને જરાય ન ગમે. કહો, શું કામ પડ્યું ?'

'મિસ મંજુલા !' ભરતને હવે મુદ્દાની વાતપર આવવાની ફરજ પડી : 'હુ એક વિનતિ કરવા આવ્યો છું.'

'હજુય તમે કામ નહિ કહો ? આ તો ઉપોદ્‌ઘાત માંડો છો !' ભરતના આવતા પહેલાં, ટપાલનો પત્ર વાચીને મંજુ-

લાનો ચ્હેરો ગમગીન થએલો હતો; તેમાં વળી ભરતની હાજરી! તેણે સહજ રોષથી, છતાં કૃત્રિમ સદ્‌ભાવ દર્શાવતાં કહ્યું.

'વિવેકને ઉપોદ્‌ઘાત લેખો, એ તમારૂ ઔદાર્ય બતાવે છે; હું કાઇક વાત કરવા આવ્યો છુ' ભરતે દીનતાભાવ દાખવ્યો.

'કહી નાખો.' મંજુલાએ ટુકામા પતાવવા માંડયુ.

'સ્વદેશીવ્રતની ઘોષણા, સ્ત્રીઓ માટે, કોઈ બાજુ તરફથી થાય એમ ઇચ્છતાં જ હશો.'

'ઇન્ટરવ્યુ લેવા આવ્યા છો?' મંજુલા ચમકી.

'નહિ, નક્કી કરવા.' ભરતે મંજુલાના સ્વભાવની તોછ-ડાઇને ગળી જતા કહ્યુ.

'નક્કી શું કરવાનું છે? ભરતભાઇ, તમે તો મને મૂઝવી રહ્યા છો!' મંજુલાએ ક્ષણભર થોભીને કહ્યુ: 'હા, જો સ્ત્રીઓ દ્વારા જ એ હિલચાલ ચાલે, તો તેની અસર વધારે સારી થાય' કહીને તાજુ આવેલું છાપું ઉકેલવા માડયુ.

'ત્યારે તક આપુ તો શરૂઆત કરશો?'

સાંભળીને મંજુલાએ હાથમાના છાપાને હેઠળ મૂકી દીધું. તેણે વક્ર દૃષ્ટિથી ભરત સામે જોયુ અને પૂછ્યું:

'લેખ જોઇએ છે?'

'નહિ; મનની સેવા તો આપો છો જ. આજ તનસેવા માટે આવ્યો છું'

'એટલે સભા થાય, તો મારે હાજર રહેવુ, એમ ને?'

'મિસ મંજુલા!' ભરતે ઓગળી જતી મીણબત્તી જેવા નરમ ભાવે કહ્યું. 'હાજરી જ નથી ઇચ્છતો; બોલવુ પડશે.'

'પ્રમુખ કોણ છે?' મંજુલાએ મુખ્ય ભાવ છૂપાવતાં પૂછ્યું.

'મિસ મંજુલા સિવાય...'

'માફ કરોઃ ભરતભાઇ, ખરૂ પૂછો તો તમારા લાંબા સવાદને હવે જ સમજી! તમે અત્યારે આવવામાં સમયની પસંદગી બરાબર કરી હશે, પણ પ્રમુખની પસન્દગીમાં નિષ્ફળ છો.'

ભરતને આ હઠ મિઠ્ઠી લાગી–અમૃતથી પણ વધારે! તે લગીર પાસે આવીને બોલ્યોઃ 'નેપોલિયનના શબ્દકોશમાં નિષ્ફળ શબ્દ જ નહતો· પ્રમુખ થવું, તમારે માટે અશક્ય નથી.

'મારામા શી લાયકાત છે ને હું જ સમજુ પ્રમુખની જવાબદારી અને ફરજ!! ભરતભાઇ, કોઇને પણ ગજા ઉપરાંતનું કામ સોપવું કે માન આપવું, મને મુદ્દલ ગમતું નથી તમને ગમે છે, એ જાણીને મને ખેદ થાય છે.'

—પણ ભરતકુમારને ખેદ નહતો થતો· મજુલાના નન્ના સામે એનો આગ્રહ ચાલુ જ રહ્યો મંજુલા ચીડાઈ ગઇ. તેણે વક્રોક્તિનુ તીર છોડયુઃ 'નવાઇ તો એ લાગે છે કે તમારે પ્રમુખ શોધવા અહી લગણ આવવું પડયું! ભરતભાઇ, તમે તો પ્રજાઅવાજના પ્રતિનિધિ! ઘરના ય કા નહિ? તંત્રીના પત્ની પ્રમુખ કાં ન થાય?'

'મૂલં નાસ્તિ, કુતઃ શાખા?' ભરતનાં લોચન નાચી રહ્યાં. તે ઇચ્છતો હતો એ જ વાત અનાયાસે મંજુલાના મુખમાથી નીકળી! તેણે મનથી પ્રભુનો પા'ડ માન્યો. 'દૈવ કેવો અનુકૂળ!'

'વિધૂર છો?' શ્લોકસૂત્ર સાભળીને મંજુલાએ પૂછ્યું.

'નહિ, મિસ મંજુલા!' 'સુવર્ણભસ્મ' થનારી સુવર્ણાની શોધમા છુ–તમારી પેઠે.' ભરતે હૈયાની વાત આખરે હોઠ-બહાર કહાડી નાખી

'મારી પેઠે ? ભૂલો છો, ભરતકુમાર !' મંજુલાનો જુસ્સો ને આવેશ હવે જોવા જેવાં હતા. 'ખબર છે મને, મારી પેલી કવિતા તમારા પત્રમાં છપાયા પછી કેટલા ય પતંગિયાં આ 'મિસ' ની જ્વાળામાં શેકાઇ જવા ભમવા લાગ્યા છે; પણ એ હિજડાઓ જેવી મને રખે માનતા. બ્રહ્માએ સરસ્વતીની જોડ નહિ સર્જવામાં ભયંકર ભૂલ કરી છે, તેમ મારે માટે પણ મને લાગે છે–મંજુલાનો હાથ ઝાલનાર જવાંમર્દ, હજુ તો પાક્યો જાણ્યો નથી: બોલો, શુ કહો છો તમે ?'

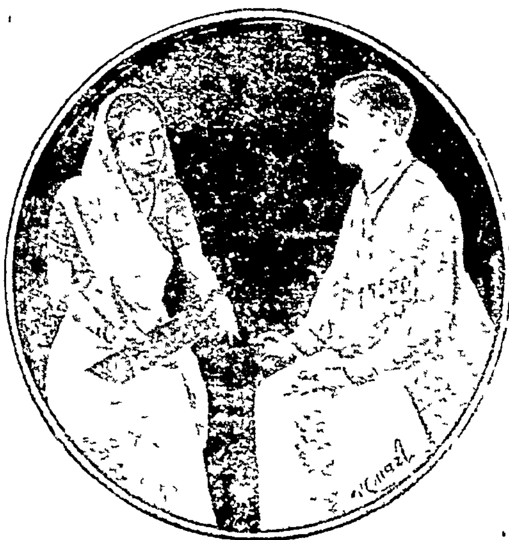
ભરત શુ બોલે ? મંજુલાનુ મનોહર દિવાનખાનું, હવે એને વિકરાળ ભાસ્યું. દ્રાક્ષના શીતળ માડવાની ભીતર ભયંકર જ્વાળામુખી ધૂમાતો લાગ્યો એને રો'મેરો'મ વિનાશ નામનો દૈત્ય થનગન થનગન નાચતો જણાયો–પાપની પ્રચન્ડ મૂર્તિ કિલકિલાટ હસતી લાગી. પાળ તૂટતાં જ પાણી વહી જાય, તેમ મનોમન સેવેલી એક સ્નેહમૂર્તિ માટેની આશા વહી જતી લાગી. જેની પાછળ તે 'પાગલ' થયો હતો, તે આશા, અંકુરમાંથી જ છેદાઇ જતી જણાઇ મ્લાન થતા મુખડે ઠંડો દમ ખેંચી તંત્રીજીએ વિષય પલટાવ્યો·

'આપણે બીજી જ વાતપર ચડી ગયા ! મિસ-મંજુલા, વધારે પડતી છૂટ લેવાઇ હોય તો...'

'વિવેકની જરૂર નથી તસ્દી તો તમને પડી છે; મારે જ એમ કહેવુ જોઇએ.' મંજુલાએ હવે સ્રીસહજ મીઠાશથી કહ્યુ

'ત્યારે પ્રમુખને બદલે તમે મુખ્ય ભાષણ કરવાનુ તો કબૂલ કરશો ને ?'

'એ પણ નહિ બને.'

"જોયો!" મંજુલાએ ટપાલનો પત્ર બતાવતા કહ્યું [પૃષ્ઠ ૯૭]

('ગુણસુન્દરી'ના બન્ધુકૃત્યથી)

'એ પણ નહિ?' સાંભળીને ભરતનો આગ્રહ હવે પાતળો પડતો જતો હતો. તેણે પૂછ્યું: 'વારું, ખાસ કારણ છે?'

'જોયો?' મંજુલાએ ટપાલનો પત્ર બતાવતાં કહ્યું: 'દાદીના મંદવાડની ખબર આવી છે—વાંચીને એવી ફિકરમાં પડી ગઇ હતી કે તમે ન આવ્યા હત તો એકલી એકલી...' મંજુલાની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં.

'લાગણીવશ થાઓ છો કે? સ્વદેશસેવાનાં ભેખધારીએ તો 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' માનવું રહ્યું; અને સ્વદેશસેવાની તક, હરકોઇ ભોગે—'

'હવે મને એકલી પડવા દેશો? ભરતભાઇ, તમે માનતા હો, તેવી હું ભેખધારી નથી અને મારૂં ગજુ બિમાર દાદીનો જ આશીર્વાદ લેવા પૂરતુ લાગે છે—સમસ્ત દેશનો નહિ: મારે જવું જ પડશે.'

ભરતકુમાર આશાભર્યો આવ્યો હતો અને નિરાશાના બોજાથી લદાઇને પાછો ફર્યો.

જે શિક્ષણ વિદ્યાપીઠની 'સ્નાતક' પદવીમાંથી નહતું મળ્યું, તે મિસ મંજુલાની ટુંકી મુલાકાતમાંથી મેળવીને ભરત પાછો ભર્યો. ઑફિસમાં? નહિ; સિદ્ધો ઘેર. ઘેર એની માતા મરવા પડી હતી તેની સારવાર કરવા, તેની ક્ષમા લેવા.

તે ઘેર પહોચ્યો, ત્યારે ઘીના દીવાની ઝાંખી જ્યોત મરણોન્મુખ માતાની સામે બળતી હતી અને આસપાસ થોડાંક સગાં ને પાડોશીઓ વીંટાઇને બેઠાં બેઠાં 'શ્રી...રા...મ'ના

નામનો ધીમો ઉચ્ચાર કરતાં હતાં. ઘરમા પેસતાં જ તે દોડયો; ત્યારે માતાના પ્રાણ કંઠે આવીને અટકયા હતા અને **ભરતે** જોયું, કે એની ફાટેલી આંખો પોતાના પુત્રને માટે નિષ્ફળ શોધ કરવા મથી રહી હતી : છેલ્લો શ્વાસ લેતી માતાના અંતરમાં, હજારો વીંછીના ડંખ જેવી વેદના થતી હોય એમ એના ચેનચાળા-પરથી સ્પષ્ટ લાગતુ હતું: 'બા, હું આવ્યો છું–' કહીને **ભરત** રોઇ પડયો.

એ રડવુ હવે કસમયનું હતુ: 'બા' શબ્દના ઉચ્ચારણ વખતે જ વહાલા વત્સના વલોપાતને અંતે માતાનો અંતિમ શ્વાસ, પંચતત્વો ભેગો ભળી ગયો હતો.

લોક કહેતા, કે ત્યારથી **ભરતે** 'સેવા'નો આ રીતનો છન્દ તો છોડયો, પણ માતૃસેવાથી વંચિત થયલો **ભરત**, જનનીના આશીર્વાદ સિવાય, જડભરતનું જ જીવન જીવ્યો.

ભલો ભીખારી

હ.

34110

નદીને જે કિનારે ઠાકોરની મ્હોલાત હતી અને મ્હોલાતને પડખે નાનકડો ચબુતરો હતો. એની બાજુમાં, જટાજૂથ એક ઘટાદાર વડ ખીલ્યો'તો—જાણે મ્હોલાતની કે સમસ્ત ગામની અહોનિરન્તર, ખડે પગે ચોકી કરનાર રખેવાળ ન હોય !

વડની શીળી છાંયાતળે એક જણનો વાસ હતો; જાતનો ભીખારી અને એનું નામ **ભ**લો. તે વડલા જેટલો વયોવૃદ્ધ હતો અને વનવિખૂટા એ વડલા જેવો જ અટૂલો હતો. વડના જ શીળા શેરડા જેવી એની મુખમુદ્રા સદૈવ શાંત લાગતી અને વડની જ પેઠે, પોતે શીયાળાની કકડતી ઠંડીને, પ્રખર ગ્રીષ્મના ઘોમ ધખતા તાપને ને મૂસળધાર ઝડીઓ વર્ષાવતી વર્ષાને ઝીલતો અખંડ અહીં જ પડ્યો રહેતો. નદીઘાટે એને એક શિલા આપી હતી; તે એનું મુલાયમ (!) આસન.

બહુ બારીક રીતે જોનારને જ જણાય, કે એની વૃદ્ધ પાંપણોમાં છાનાં આંસુ છલકાતાં હતાં અને એના બેસી ગયલા ગાલપર દુઃખની આછી રેષા તરતી હતી, છતાં, પ્હેરોડના ઝાકળને વાયુની લહરી જેમ સૂકવી નાખે છે, તેમ અગમ્ય આનન્દની અથવા સ્થિતિને વશવર્તી સંતોષથી રહેવારૂપ ભાવનાની વિલક્ષણ લહરીઓ એના દિલમા વાતી અને પેલાં છાનાં આંસુ અલોપ થતાં, અને દુઃખમાત્રને પોતે ભૂલી જતો.

વડને વાચા નથી, છતા કવિઓ કહે છે, કે વિરલ—કોઈ બ્રહ્મયોગી જેવો મૂગો બોધ એની પાસેથી મળે છે. ભીખારી પણ, અવાક્પણે, ઘણાય તવંગરોને, અધિકારીઓને તથા આમ-વર્ગને લઘુતામાં પ્રભુતાના અને પ્રભુના દર્શન કદિ કદિ કરાવતો.. ધૂનમા ચડે, ત્યારે પોતે પોતાને ભૂલી જતો; છાનાં **આંસુ**

અને છૂપા દુ ખડાંને ભૂલી જતો, લોકવસ્તિને પણ ભૂલી જતો: અને ભીખારી જ્યારે બધુ ને બધાને ભૂલી જતો, ત્યારે લોકના હૃદયમા એ વધારે રમતો–છતા લોક એના આત્માને કે જીવનને અદ્દલ પિછાનતા નહિ એ ઓળખાતો 'ભલો' ભીખારીને નામે.

આમવર્ગે ' ભલો ' શબ્દનો, ભીખારીને ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. ગામનો તવ ગર ને અધિકારીવર્ગ સરકારી માન–અકરામની કિમત જાહેરમાં ઝાઝી આકતો, પણ મનથી તો પ્રજાકીય ઇલ્કાબ–અને તેય વળી ' ભલો '! –એની કિમત બરાબર સમજતો અને તેથી, ભીખારીના એ નામ માટે વિચિત્ર શકા ઉદ્દ્ભવતી· " પોતે ભલો હશે તેથી જ એનુ નામ એવું પડયુ હશે, કે તે એની ખીજ કે નામ હશે ? "

—અને એ શકામા કાંઇક વજૂદ પણ ખરૂ, ભલો, પ્રાતઃકાળે ગામમા ટ્હેલ નાખવા નીકળી પડતો, અને ગાતો:

" આદમકુ ખુદા મત કહો, આદમ ખુદા નહિ,
" લેકીન ખુદાકે નૂરસે, આદમ જુદા નહિ. "

અને પછી બોલતો–એક જ બોલ·–"ભલા કર, ભલા હો જાયગા."

ચકલે ચકલે આવી ટ્હેલ નાખતો ને એમ, સમસ્ત ગામના વાતાવરણમા પવિત્ર ભાવના ભરતો. આવા એના નિત્યક્રમથી લોકને મ્હોડે પેલુ' વાકય રમી રહેતુ. " ભલા કર, ભલા હો જાયગા " ટ્હેલ નાખી, એક ચકલુ વટાવી, બીજા લતામા જાય, કે ન ખાયલી ટ્હેલવાળી ગલીમા બુલન્દ રણકાર રણકતો· ' ભલા કર, ભલા હો જાયગા. ' તવ'ગરો તેથી જ વિચારતા, કે આપરથી તો એનુ નામ ભલો નહિ પડયું હોય !

ભી·ખ મા ગ વા ની યે જુદી જુદી રીતો હોય છે; બીજા

શબ્દોમાં, એ પણ એક જાતનો ધંધો છે. પૃથ્વીના ગર્ભમાં એવા ઘણાય ભીખારી પાક્યા છે ને પાકે છે, જેની બે આંખો મીંચાયા પછી જ જનતાને માલૂમ પડે છે, કે એની પાસે કેવો ને કેટલો પૈસો હતો ' ભીખારી પણ જુદી જુદી જાતના હોય છે. ભલો ભીખારી એ જાતનો હતો, કે રાજશાહી ઠાઠ ભોગવતા વૈષ્ણવી મહારાજોને પોતે ભીખારી માનતો, મૂડીદારોને લૂટારૂ માનતો ને રાજા–મહારાજાઓને ધરાર ધાડપાડુ માનતો: સૌને સમ્બોધીને તે બોલતો: ' ભલા કર, ભલા હો જાયગા. '

ભલો, પેટનો ખાડો પૂરવા સારૂ ભીખની જુદી જુદી રીતો અજમાવવાની લપમાં પડતો જ નહિ. એ માનતો :

" જનમ દિયા, જબ દાત ન થે;
" દાત દિયા, તબ અન્ન ભિ દેગે : "

—અને એ ટકનો કણિકો એને ગમને નામે મળી રહેતો: 'કીડીને કણ અને હાથીને મણ ' પંખી પશુ કે મનુષ્યપ્રાણી; સર્જનહાર સૌને ભૂખ્યાં ઉઠાડતો; પણ સુવાડતો ભર્યાપેટે. ભલો કેમ ભૂખ્યો રહે ?

ભીખારીની રાવટીથી થોડેક છેટે, ચ્હા, ચેવડો ને પાન–બીડી વેચનારની નાનકડી દુકાન હતી. દુકાનદાર દિલનો દાનો ને દયાળુ હતો. તેને ચ્હા–ચેવડો ને પાન–બીડીનો ધંધો કરતાં કરતાં, એ જ ધન્ધામાં માથે કાળાં ફીટીને ધોળાં ઉગ્યાં હતાં; છતા એ જ રજસ્પ્રધાન ધન્ધામાંથી, માની પણ ન શકાય, એવી શ્રદ્ધા ને સાત્વિકવૃત્તિ નામનું નગદ વિત્ત તે કમાયો હતો. કોઇ અમૃતચોઘડિયે એના દિલમા એમ જ ઉગેલું, કે પોતે આવા ધન્ધામાંથી બે પૈસા કમાઇને લીલો થયો, તે ભલા ભીખારીને જ પ્રતાપે ! કોઇ માને ?

લોક માને કે ન માને તેની તેને પરવા જ નહતી.

વ્હાણું વાય, તે દુકાન ઉઘાડે, ચ્હા માટે સઘડીમાં અંગાર ધીકે, ચ્હા તૈયાર થાય ને તરત, સૌથી પહેલા શુકનાં ભીખારીની રાવટીમા ચ્હા ને ચવાણું મોકલીને કરતો અને સવાર, બપોર ને સાજ, દિવસમાં ત્રણવાર તે ભીખારીનો આશીર્વાદ મેળવતો ને મોજથી વકરો લાભતો. કેટલીકવાર કોઇ કોઇ ઘરાકનું ધ્યાન, દુકાનદારના આ નિયમક્રમ તરફ જતુ ને એને ભીખારી વિષે પૂછવામાં આવતુ, ત્યારે તે એટલું જ કહેતો. કે દુકાન કરી, ત્યારનો ભીખારીને અહીં જોઉં છું. એ સિવાય વિશેષ કશી જ માહિતી પોતે આપી શકતો નહિ.

* * *

માઘ માસની શરીરને ઠારી દે એવી ઠંડીવાળી મોસમ બેઠી હતીઃ લોક કહેતા, કે લક્કડહીમ પડયુ છે. ઘેરઘેર ઘૂમી વળો; આખો દહાડો સઘડી ધીકતી જ હોય. વાયરો એવો વાય, કે આખું અંગ જકડાઇ જાય, હોઠ ફાટી જાય, ત્વચા તતડી ઉઠે, બહાર નીકળવાનુ મન ન થાય. ગરમ કપડાંમાં લપેટાઇને પડી રહેવાનું જ રૂચે.

રંક પેલો ભિક્ષુક! એ કોને સાભરે? તે ટુટિયું વાળીને વડના ઝાડતળે, તેના થડને વળગી ઠરી રહ્યો હતો. અંગપર ફાટયુતૂટયુ એક જ પહેરણ, ને સાથળ ઢકાય એટલી લંગોટી! ઓઢવામાં, આભ સિવાય બીજુ એની પાસે કશુ જ નહિ હોય? ઠંડીથી જકડાઇ ગયલો ભીખારી, પહેરણુ વડે ઢીચણને ઢાંકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો, અને સથરવથર દેહે, પોતાની શુષ્ક આંખો આકાશગમ ફેંકતો. તે થડીઆને વળગીને બેફામ પડયો હતો. વિશાળ જગતમા અને જગતની ભરવસ્તિમા બીજે કયાય એને સ્થાન નહતુ

હજુ તો રાતેય ન્હોતી પડી; સાયંકાળ થયો હશે; છતાં

લોકની આવ–જા બિલકૂલ બન્ધ! ચકલુ ય ના ફરકે. ગોરમ્ભાયેલા ગગને ચડેલી આંધિથી સર્વત્ર અન્ધકાર, સુનકાર ને વર્ષતી તોફાની પવન લહરીઓનો કર્કશ અવાજ : એટલી જ હિલચાલ હતી. ન્હાની દુકાનવાળો પણ કયારનો ઘેર જઇને જંપ્યો હતો

***

બ રા બ ર મધરાતે હીમાચળના વાયુનું જોર નરમ પડયું. હીમથી નેવા નીતરતાં હતાં અને એનો ટમ્ ટમ્ અવાજ થતો હતો. હવે જરાતરા કુતરાંના ભસવાનો અવાજ પણ સભળાવા લાગ્યો. ભીખારી લોથપોથ થઇને, હતો ત્યા જ પડી રહ્યો હતો. તે વખતે, લથડીઆં ખાતી કોઇ કંગાલ ને ચિંથરેહાલ બાઇ ભલાની રાવટી તરફ વળતી હતી, પણ ઠેઠ સૂધી તે ન આવી શકી. અધવચ્ચે જ લથડિયું ખાધુ અને ખાડાટેકરાવાળી જમીનપર તે ફસડાઇ પડી. પડતાં જ તેણે કારમી ચીસ પાડી. ચીસ સાંભળીને ભલો ભાનમાં આવ્યો– તેનામાં ચેતન આવ્યું તે સફાળો ઉઠયો અને પેલી ભીખારણ જયા પડી હતી ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. તેને બેઠી કરી અને પૂછ્યુ :

'કયાં જવુ છે ?'

'મરી જવું છે!' બાઇ મહાપ્રયત્ને બોલી. એનો દેહ પવનથી કંપતા પીપળાના પાન પેઠે ઠંડીથી ધ્રૂજી રહ્યો હતો. ભુખના દુ:ખથી, એનુ પેટ ચોટી ગયુ હતુ આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ હતી બોલવાની કે ચાલવાની જરાય તાકાદ ન મળે! ભીખારી, ભીખારી હતો–ઢોર તો નહતો જ. તે બાઇના બેહાલ કળી શકયો એને આશ્વાસન આપતો રાવટીમા તેડી ગયો.

ભલા પાસે ફાટલી કામળ પડી'તી તે શીલાપર જ નાખી મૂકતો. જાતે ઓઢવાનુ તેને જે ન સાંભર્યુ તે હવે સાંભર્યું. ભીખારણને ટંડી ચડી ગઇ હતી. તેના શરીરપર પેલી કામળ

લપેટી. પણ ભીખારણના શરીરનો ધ્રૂજારો કમી થતો નહતો. ભીખારીના અંગપર હજુ એક ફાટયુ તૂટયું પહેરણુ રહ્યું હતુ. તેય બાઇને શરીરે ચડયુ.

પતરાના ટમલરમાં વાસી ચવાણાનો ભૂકો પડયો હતો, તે બાઇને ખાવા ધર્યો. બાઇની પામર આંખો, ભીખારી સામે આભારના ભારથી સહજ નમી, હસી અને મીચાઈ ગઇ.

નદીનાં પાણીના છબછબીઆ અવાજ સાથે વ્હાણું વાયું. હવે આકાશે ચોકખો ઉઘાડ કહાડયો હતો, ઠડીથી ઠુંઠવાતા દેહે, ચ્હાના દુકાનદારે દુકાન ઉઘાડી. આજ ગરમ મશાલાવાળી ચ્હાની ઘરાકી, દુકાન ઉઘાડતા જ જામવા માંડી હતી; પણ વકરાને લોભે શુકન વ્હોરવાનુ ભૂલે એવો તે ભૂલકણો ન્હોતો. તેણે સૌથી પ્રથમ ચ્હા ને ચવાણું પેલા ભિક્ષુકની રાવટીમાં નોકર સાથે મોકલી આપ્યું, પણ નોકર વીલે મ્હોડે પાછો ફર્યો ! તેણે, દુકાનદાર ભડકી ઉઠે એવી ખેદજનક ખબર સંભળાવી સાંભરીને ખુદ દુકાનદાર રાવટીએ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે જોયુ :

ભલાનાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયલી ભીખારણ છતાપાટ પડી હતી અને વડના થડને વળગીને-એ થડની જ હુંફ લેતો ભલો, ચૂડ ભરવીને પડેલા વાસુકી નાગ પેઠ પડયો હતો. એનું માથું લચી પડયું હતું. તેને દુકાનદારે જોરથી ઢંઢોળ્યો, પણ ભલાનુ અકડાઇ ગયલું અગ બરફ કરતા વધારે શીતળ હતું ને પત્થર જેવું જડ!

"મારૂ વહન ચોમાસાનાં નીરનું નથી; પણ અનાથનાં આંસુથી અને એ આંસુને ચૂમનારાં હૈયાના હીરનુ છે."

. પડખે વ્હેતી નદીમાંથી નીકળતો મર્મરધ્વનિ, કિનારાપરની ઠાકોરની મ્હેલાતમાં અને સમસ્ત ગામમાં ઘણીયેવાર ગુંજી રહેતો. એને ઝીલતા હતા-ભલા પેલા ભીખારી જેવા વિરલ મરજીવા.

❧

શાપિત અપ્સરા

૭

તે ચન્દ્રિકા ના અમૃતસરોવરે ઉભી હતી: આરસની પ્રતિમા જેટલી સ્થિર અને ચેતનહીન ચિત્ર જેવા જડ સ્વરૂપે.

વાયુ વાતા, વૃક્ષપાંદડેથી ઝાકળકણ વેરાય, તેમ એનાં નીલ લોચનમાંથી ટપકતાં અશ્રુમોતી, ગુલફૂલરંગી મંજુલ ને મુલાયમ ગાલપર જરાક ઝીલાઇ, ચળકી, સરી જતાં હતાં. પ્રખર ગ્રીશ્મના ખરા મધ્યાહ્ને ચપાતી ઉષ્ણ લહરી જેવા શ્વાસોચ્છ્વાસે, એનુ આખું ય વક્ષ:સ્થળ ધડકી રહ્યું'તુ. કોઇ શોખીન છતા નિર્દય શિકારીના શરથી સારસ વીંધાઇ જતાં, સારસી કેવી ફફડી ઉઠે? એમ, ટળવળતું એનું હતાશ હૈયું ફફડી રહ્યું'તું મલયાનિલની સુગન્ધવાહી મન્દ લહરી એની અલકલટોને રમાડે કે રજતસાડીને ચૂમે, ત્યારે રોજ તો એ રમણકેલિ એને બહુ વ્હાલી લાગતી—આજ એ હુંફાળ હુંફથી જાણે દાઝતી ન હોય, એમ જળતા જિગરે એની આંખો ને પાંખો નરાતાર નિસ્તેજ લાગતી એવી તે અપ્સરા, ચન્દ્રિકાને અમૃતઆરે ઉભી હતી: આરસની પ્રતિમા જેટલી સ્થિર અને ચેતનહીન ચિત્ર જેવા જડદિદારે.

તે નન્દનવનના નાકની નથની હતી. અમરગણ ઉચ્ચારતો: "એ તો અમૃતપુરના માનસનું અણવીંધ્યું મોતી!" એનાં નૃત્ય-સંગીત ન હોય, ત્યારે સારૂંયે સુરસદન સૂનું-સૂનું લાગે! એના જ નૃત્ય-સંગીતને ચારુ ચોઘડિયે, આખો ઇન્દ્રદરબાર ચિકાર હોય! પણ આજ એનું નૂર નન્દવાયુ હતું. કોઇ કાળચોઘડિયે થએલા અક્ષન્તવ્ય અપરાધસર એ કિન્નરકંઠીપર ઇન્દ્રરાજા રૂઠયા હતા અને એને શાપ દઇ, અમરાપુરીમાંથી હડસેલી મૂકી હતી: શાપિત અપ્સરાને ભોગે, ભર્યું ગાન્ધર્વનગર ગમગિન ભાસતુ—દિશાઓ થંભી ભાસતી: પ્રકૃતિસૌન્દર્ય થંભ્યું

ભાસતું : બ્રહ્માન્ડનાં વિકાસક્રમવાળાં બધાં જ તત્વો જાણે થંભ્યાં ભાસતાં ! એકલી ને અટૂલી, મ્લાન મુખ ને નિસ્તેજ લોચને, તે ચન્દ્રિકાના સૂના સરોવરે ઊભી હતી: આરસપ્રતિમા જેટલી સ્થિર અને ચેતનહીન ચિત્ર જેવા જડ જિગરે.

તે અક્ષયપાત્ર ઇચ્છતી–શાપના ઉતારની ક્ષુધા ટાળવા, તે એવું અમૃત વાંચ્છતી, જે વડે શાપના ઉતારની તૃષા છીપાય; તે એવો જ્વલંત જ્યોતિ ઝંખતી, જે વડે એના શુન્ય હૃદયનો અન્ધકાર ભેદાય; તેનાં આશાતુર નયણાં એવી જડીબુટ્ટી શોધી રહ્યાં'તાં, જે વડે મૂળ સ્થાન અને માનને પોતે પામે : પણ હવે સ્વર્ગવિહારથી વંચિત થએલી એ અપ્સરા વાસ્તે, આજ એવું સુકોમળ સવાર ન્હોતું ઉઘડ્યું, જ્યારે આશાની અમરવેલ અંકૂરિત થાય છે. તે રાત્રિકાળ હતો, જ્યારે પ્રફુલ્લ સૂર્યમુખી વીલાઇ જાય છે ! અત્યારે એને મન, બ્રહ્માન્ડમાત્ર મહાનળમાં સળગી જતું જણાતું.

—છતાં, સળગતા વડવાનળવાળા સમુદ્રના જળપ્રદેશપરથી જ હુંફાળ ને શીતળ સમીરણ વાય છે ને ! અંગના ઝખ્મી અવયવ-પર વ્હાલા આશકની ફૂંક, માશુકને કેવી મિઠ્ઠી લાગે ! દાઝેલા દિદારપર, ઉડતાં પરિન્દાંની પાંખોનો વિંજનવાયુ કેવો વ્હાલો લાગે ! દશે દિશાએ સૂનકાર અનુભવતી નિરાધાર એ શાપિત અપ્સરાએ, એવો મિઠ્ઠો ને વ્હાલો શબ્દ પડ્યો : સાંભળ્યો–ઉભી હતી તે અમૃતસરોવરના જ ઉદરમાંથી : બોલનાર જળદેવીને અંકે લ્હેરિયાં લેતો, એના સૌભાગ્યચન્દ્રશો કોઇ ગાન્ધર્વકુમાર હતો. તેણે કહ્યું : " શાપના ઉતારનો એક જ ઇલાજ અવશિષ્ટ છે; ઇન્દ્રનાય ઇન્દ્રને, વ્હાલામાં વ્હાલી લાગે : એવી વસ્તુ, મહીતળમાંથી મેળવીને મહારાજને ચરણે નઝર કર "

પડેલા નક્ષત્ર સમી, વાદળાંથી વિખૂટી પડેલી વિજળી પેઠે,' સ્વર્ગલોકમાંથી ઉતરીને, આલોકના ભવસાગરમાં ખૂડી અને ઇન્દ્રનાથ ઇન્દ્રને વ્હાલી લાગે એવી વસ્તુ વાસ્તે વલખાં મારતી ભવાટવિમાં ભમવા લાગી.

૧.

શહીદનું શોણિતબિન્દુ

તે જઈ પડી–સૌન્દર્ય અને ભોગવિલાસની પ્રાચીન ભોમકા–ગ્રીસ–રોમમાં. એ કાળે, ત્યાં શોખને ખાતર કરપીણ કુસ્તી ખેલાતી: સાદી મલ્લકુસ્તી નહીં, મદઝરતા માતંગોની સાઠમારીએ નહિ, સ્પેનમાં ખેલાય છે એવી, મર્દ અને સાંઢ વચ્ચેનાં દ્વંદ્વ પણ નહિ–તે હતા ગ્લેડીએટર્સને નામે ખેલાતાં માનવમેધનાં અકાડતાંડવ. કૃષિકારને દાતરડા વડે ઘાસ કાપતાં જેવો આનન્દ થાય, તેથી વધારે વિનોદ, ત્યાંના પ્રેક્ષકોને, માનવી–માનવી વચ્ચેની કાળકુસ્તીને અંને એકબીજાના પ્રાણને પરલોક પહોંચતાં જોવામાં મળતો!

શું રંક કે શું રાય; અમીર ને ફકીર–એ તાંડવલીલા જોવામાં સૌ તન્મય થાય! માતબર કુટુમ્બો પણ, દીપજ્યોતિમાં હોમાઇ જતાં પતંગીઆં પેઠે નરમેધની હરિફાઇમાં ઉતરીને હોમાઇ જાય જીવનની, એ મહામોજ મનાય! પ્રેક્ષકો તરફથી તેમને પૂરતું પ્રોત્સાહન મળે અને આ આસુરી યુદ્ધ–કુસ્તીનાં દર્શન–ખેલનની સગવડ સારૂ ખુદ રાજા એમ્ફિથિએટર્સ બન્ધાવી આપી જનતાની વાહવાહ ઝીલે. આમ, માનવપ્રાણીનો સંહાર થાય!

—અને એ કત્લખાનાં ક્યારે ક્યારે મંડાય? કોઇ મહાપુરુષના મૃત્યુ નિમિત્તે મંડાય, માન–હોદ્દાની ખુશાલીમાં મંડાય, ધન્ધાની

જાહિરાત ખાતર મંડાય, સામાજિક વાર તહેવાર કે ઉત્સવ પર્વે મંડાય; અને માનવપ્રાણીનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય!

તૂટતાં કે હવા ખૂટતાં, હવાઇ વિમાન અજાણ્યે સ્થળે ઉતરી પડે. તેમ સ્વર્ગની શાપિત અપ્સરા અહીં એવે સ્થળે ઉતરી પડી હતી, જ્યાં ગન્ધાતા શોણિતથી "સૌન્દર્ય ભોમકા" દૂષિત બની હતી. જેના દૃશ્યને જોતાં જ એનાં નયનકમળ બીડાઇ જતા: એનું હૃદયકમળ ધ્રૂજી ઉઠતુ. એના મુખ-કમળમાંથી ક્રારમી 'આહ!' નીકળી જતી. તે જોતી, કે આ અઘોર કત્લ, કોઇ સતીના શિયળ સંરક્ષણ માટે ન્હોતી થતી, તે કોઇ પ્રેમીયુગલના આત્મતર્પણ ન્હોતા; ન્હોતાં એ વિશેષ સત્તા જમાવવા શાસકે આદરેલાં લશ્કરી યુદ્ધ કે ન્હોતી એ મહીતળના મુલ્ક જીતવા થતી ખૂનખાર લડાઇ: માનવી–માનવીના રૂધીર ખેલનની, એ રસલ્હાણ હતી કેવળ આપવડાઇના દાનવી આનન્દને પરિતોષતો સ્વચ્છન્દ!

અપ્સરા થથરી ગઇ, એના પુલક પુલકે ધ્રૂજારી છૂટી: અન્યને અગોચર એવી તે અપ્સરા નાઠી, કશા પણ નિશ્ચિત સંકેતસ્થાનનો વિચાર કર્યા વગર, એના પદ્મપોયણા જે પન્થે લઇ જાય તે દિશાએ ચાલી. તે ગ્રીસ દેશના છેક છેડે પહોચી, જ્યા ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તના એક અનન્ય ભક્તનો નિવાસ હતો. અપ્સરાનો સૂક્ષ્મદેહ એ સાધુની કુટીરમા જઇ ભરાયો–છિદ્રવાટે પ્રવેશતા સૂર્યકિરણ પેઠે:

સાધુના જીવનની, તે એક વિરલ ક્ષણ હતી: જેણે એની દૃષ્ટિને આબાદ ઉઘડાવી હતી. ઉગતા સન્ધ્યાકાળે આકાશગમ દૃષ્ટિપાત કરતા જ તેણે જોયું, કે પૃથ્વીના ગર્ભમાથી ધિકતા જ્વાળામુખીનો જાણે લાવા રસ ન ઉછળી રહ્યો હોય, એમ જગત્ રૂધીર વર્ણે રંગાઇ જાય છે! સાધુની આખે અન્ધારાં

આવ્યાં. એની નજર આગળથી તરેહવાર દશ્યો પસાર થયાં–આસુરી શોખ ખાતર મહાર–કરપીણ કત્લ–ખૂનામરકી–શોણિતની નીકોમાં નાચતાં મર્ત્ય માનવીનાં શબ–નાવડા! સાધુના રોમે રોમે ગેબી શબ્દારવ ગુંજી રહ્યો–"રોમનું પતન થાય છે; જતી, એનું જતન કરવા શહીદ થા."

તે ઇશ્વરી આદેશ હતો. સાધુ ઉઠયો, સજ્જ થયો. આથમતા સૂર્યની દિશામા મો ફેરવી ચાલ્યો–ખીણ કોતરો ને ભેખડ–ખાઇ વટાવતો સાધુ ચાલ્યો, આગળ ને આગળ · સો–સો સૂર્યોદય પછી તે રોમપ્રદેશમાં પહોચ્યો . સૂક્ષ્મદેહે પેલી શાપિત અપ્સરા એની પછવાડે જ હતી–પડછાયા પેઠે.

તે એવા સ્થાનપર જઇ પહોંચ્યો, જે નરમેધ માટેનું સંગ્રામક્ષેત્ર હતું યુદ્ધ માટે ગ્લેડીએટર્સ ધસ્યા જતા હતા અને એશી હજાર ખ્રિસ્તિઓ, માણુસ–માણુસનુ ખૂન કરે તે જોવા સારૂ પ્રસન્ન વદને બેઠા હતા!

હરિફોની શોણિતતરસી તલ્વારો ઉછળી, પરસ્પર ટીચાઇ અને તે જ ક્ષણે, 'ખામોશ' શબ્દનો પ્રચન્ડ નાદ પાડતો સાધુ કૂદીને એમની વચ્ચે જઇ પડયો. આશીર્વાદ દેવા જ સર્જાયલા એના હસ્ત ઊંચા થયા અને સમુદ્રની ધીર ગંભીરતાથી તેણે પડકાર કર્યો: "થોભો, માનવજીવનના કલ્યાણ ખાતર જેણે પોતાના જાનની કુરબાની કીધી છે, તે ભગવાન ઇશુખ્રિસ્તને નામે કહું છું કે ખામોશ!"

સાંભળીને ક્ષણેક તો શાંતિ પથરાઇ; પણ તરત જ પાછો વિકૃત ને મલિન વાયુ વાયો સર્પોનું અરણ્ય ફૂંફાડા મારતું હોય તેમ, આ જંગ જોનાર જંગી માનવમેદનીએ સાધુને

અવગણ્યો—નહિ, પોતાના આનન્દની વચ્ચે આવનાર સાધુ સામે, મર્યાદા મૂકતા સાગર જેવી ઘોર ગર્જના થઇ; માત્ર ગર્જના નહિ, તેનાપર પત્થરનો વર્ષાદ વર્ષ્યો, કાતિલ હથિયારોના પ્રહાર પડયા. વૃદ્ધ સાધુ, અવિચળ મેરૂ પેઠે અડોલ ઊભો રહી, નજરને નીચી ઢાળી, પડતા માર–પ્રહારને ઝીલતો, ત્યાં જ શહીદ થયો...

અપ્સરાનો આત્મા ગુંજી ઉઠયો : સાધુનુ આ મોત ન કહેવાય; ત્યારે આપઘાત ? નહિ. પાગલપણાનુ પરિણામ ? નહિ. સકામ ભાવના ખાતરનો ભોગ ? એ પણ નહિ. સમસ્ત જનતાના કલ્યાણ કાજે કુરબાની–સ્વાર્પણ–દેહોત્સર્ગ..." અને પછી, અપ્સરા, શહીદ સાધુનુ અંતિમ શોણિતબિન્દુ લઇને સ્વર્ગવાટે સંચરી.

" પ્રભો, મર્ત્યભોમના એક શહીદ સાધુના શોણિતનું અંતિમ બિન્દુ સ્વીકારશો ? આપને આ ભેટ, વ્હાલામા વ્હાલી લાગશે એમ માનીને લાવી છું." કહીને, અપ્સરા અપરાધની મુક્તિ વાચ્છતી નત્ મસ્તકે ઊભી રહી.

વાયુની મન્દ લહરી સાથે, ઉઘડતા સૂર્યના પ્રભાતરશ્મિથી, બીડાયલા કમળની પાંખડી આસ્તેથી ઉઘડવા માંડે, તેમ અપ્સરાના અણમોલ નઝરાણાને જોઇ ઇન્દ્રના પોપચાં ઉઘડયાં. નજર ત્યાં જ ઠરી રહી, મુખ લગીર મલકયું. તે એ શોણિતબિન્દુ હતાં, જેના શહીદ થયા પછી રોમન પ્રજામાં માનવ–સહારિણી મલ્લકુસ્તી નરદમ નાબુદ થઇ હતી—બોધના મહાબોધ ન કરી શકે એવી જાદુઇ અસરથી સમસ્ત રોમન પ્રજાના જીવનને તેણે જીવવાયોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. એ શોણિતબિન્દુને ઇન્દ્રભવનમાં સન્માનપૂર્વક સ્થાન મળ્યુ, છતાં

શાપિત અપ્સરાને મુક્તિ તો ન જ મળી ! એનો જીવાત્મા, પાછો પૃથ્વીપટે પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો.

૨

આશકનાં અશ્રુબિન્દુ

અ પ્સ રા, હવે મિસરની રણવાટ વીંધીને તેની મનોહર હરિયાળીમાં વિહરતી હતી–નીલ નદીને આરે. કદિક પરમ આહ્લાદક પ્રકૃતિસૌન્દર્યને પીતી, કદિક વૃક્ષરાજિની કમનીય કુંજમાં લપ્પાઇ જતી; કદિક મધુરમંજુલ ફૂલપુંજમાં દટાઈ જઇ, પેલી "વ્હાલામા વ્હાલી વસ્તુ"ને શોધતી; કદિક વનલીલામા મંત્રમુગ્ધ થતી, કદિક નીલ નદીમાં ન્હાવા ઉતરી કાચનિર્મળ જળ સાથે ક્રીડા કરતી–શાપિત અપ્સરા, એમ એનું એકાકી જીવન નિર્ગમન કરતી. તે જેને એ ઝંખતી, તે વાસ્તે વલખા મારતી.

તે એક સ્મરણીય દિવસ હતો, જ્યારે પ્રભાતના પહેલા કિરણે, ખીડાયલા કમળદળનું પોપચું ઉઘડતુ હતુ : અંકુરિત ફૂલની લીલી ટશરો ખીલવા માંડતી હતી : પાખેપાંખ બીડીને સૂતેલા બુલબુલ જાગીને મિઠ્ઠો ટહૂકો ગુલબાગમાં પૂરી રહ્યાં'તાઃ ત્યારે–અને તે જ ક્ષણે, દિગન્તને ભેદીને, દૂર દૂરથી સરતી મધુર સૂરાવલિ અપ્સરાએ સાંભળી:

"બૂરી હય ઈશ્કકી મંઝીલ, ન હરગીઝ ભૂલ કર જાના,
"કદમ ઈસ્મે રખતા હય, બના શવદા હિ દિવાના !"

અને વૃક્ષરાજિના વાતાવરણુમા પડઘો વિલીન થયો.

આફતાબે પોતાના ઉદય માટે જે દિશા પસન્દ કરી છે, તે દિશામાંથી એ મધુર સરોદ ગુંજતો હતો. મિસરના મહા-

રણુ પગથારે એક પીરમર્દ મુર્શિદની મઢુલી હતી, જ્યાં અલ્લાહની બંદગીના શાન્તિમય વાતાવરણ સિવાય બીજી કોઇ ચીઝ ન મળે ! આજ એની મઢુલીમા, અલ્લાહને બદલે ઇશ્ક-દર્દના હરફ ઉચ્ચારાતા હતા અને રણના સુક્કા વાયુએ તે હરફ શાપિત અપ્સરાના ઠેઠ મર્મસ્થાન સુધી પહોચાડયા હતા.

મુર્શિદ પાસે એક ચેલો હતો એનું નામ યુસુફ. યુસુફનું પૂર્વ જીવન અદ્દલ બીલ્વમંગળની બરાબરીમાં ઉતરે એવું જ: પણ હવે એનો ઇશ્કેમિજાજીનો નશો ઉતરી ગયો હતો અને અલ્લાહના ઑલિયા જેવા મુર્શિદના પારસસ્પર્શથી, તે ઇશ્કેહકીકીનો પાક પૂજારી બન્યો હતો–પરવરદિગારની બન્દગી કરતાં કરના ખુદાનો બન્દો બનવાને લગભગ લાયક થયો હતો પેલા સ્મરણીય પ્રભાતકાળે, જ્યારે નવા ફૂલ અંકુરિત થયા ત્યારે, પ્રાણીમાત્ર માટે દુવા પોકારતા તેના દિલમાં આશાનો નવો ફણગો ફૂટયો. તેણે વિચાર્યું . "મુર્શિદ કહે છે, કે આ જીવનમાથી વિષયવાસનાની વેલી વીલાઇ ગઇ છે અને મન, પાક આદમજાતને જેમ આપનાર ફૂલ સરખું નિર્મળ થયું છે, તો એકવારની મારી પ્રિય માશુક, જે હજુય તેના હુસ્નને હર્રાજ કરતી હશે અને ઇશ્કના વિલાસપાશમા જકડાઇ જતી હશે તે ઝુલેખાનો ઉદ્ધાર કા ન કરૂં ? તેણે મુર્શિદની રજા માગી તે મળી–"બુરી હય ઇશ્કકી મંઝિલ..." સાવધાનીની એ સજ્ઞા સાથે

પાક યુસુફનાં પરિયાણ થયા પોતાની પૂર્વકાળની મનમોહક માશુક ઝુલેખાના આત્મોદ્ધાર માટે; પણ ઝુલેખાં ? એ પરિસૂરત નાઝની રસરમણામા એટલી લદ્દુ હતી, કે તેના જિગરમાંથી યુસુફનુ સ્મરણ સુદ્ધા ભૂસાઇ ગયુ હતુ ! જેના હુસ્નમાં પતંગિયાં મિસાલ હજારો શૌકીન જીવડાઓ ખાક

થઇ જવામાં જીવનની ખરી ખયરાત માનતા ! જેના દિદારના દર્શન ખાતર અબજોની દૌલત ફના થઇ જતી ! જેની અલકલટની બોસા લેનાર બડો કિસ્મતી ગણાતો ! જેના સગીત ને નૃત્ય માટે મહેફીલ જામે, ત્યારે ત્યા બેઠક લેવામાં અમીર–ઉમરાવો વચ્ચે ભારે રસાકસી ચાલતી અને આલાપ–તાલની પ્રત્યેક હલકે ‘ આફરીન–મરહબા ’ પોકારતો પ્રેક્ષક–સમુહ છેક પાગલ બની જઇ, ઝુલેખાને અડપલુ કરવા જતાં, તેની લાત કે તમાચો ખાય તો તે રીતેય, એ બેનમૂન બુલબુલના સ્પર્શની મિઠ્ઠી મોજ માણવાની તક મળી, એમ માનીને ખુશહાલ દિલને બહલાવી મૂકતો ! ઝુલેખાનો કામણ–કટાક્ષ નહિ મેળવનાર કોઇ ઇશ્કી ગમખ્વાર બની આપઘાત કરે, ત્યારે તે તરફ તીરછી એક નજર ફેંકી પોતે મદમસ્ત મુખડે લગીર હસી લેતી ! યુસુફને, એવી વિલાસપુતળીના જીવનને આજ ખુદાઇ નૂરથી ઉજાળવાની તમન્ના લાગી હતી.

પાક કલામો પઢી, મુર્શિદની દુવા લઇ, યુસુફે ઝુલેખાંના ક્રીડાભવનની કેડી લીધી, અને એક જુમ્માને દિન તે એ જગાએ આવી પહોંચ્યો, જ્યા ખીલતી ચાંદનીના પૂરબહારમા વિહરતાં પોતે ઝુલેખાના મુખની ગઝલ સાભળવામા તથા તેના સીનાપર સર મૂકી ઇશ્ક પીવામા મશગુલ થતો. યુસુફ, પૂર્વસ્મૃતિ તાજી થતાં ક્ષણેક ત્યા થભ્યો, અને “ જલ્લાદની છૂરી, આવા ભૂતપૂર્વ સ્મરણોપર ફરી શકતી હત તો ! ” કહી, સ્મિત કરતો આગળ ચાલ્યો

યુસુફને એક જૂનો દોસ્ત હતો. એનુ નામ ઉમર. ઉમરની માર્ફત ઝુલેખાની એને મુલાકાત થઇ. યુસુફ, ઝુલેખાંના કુશાદે ક્રીડાભવનમા દાખલ થતા જ દિગ્મૂઢ બની ગયો ! ઝુલેખા મિસરી કારિગરીના ઝૂલે ઝૂલતી હતી અને એના ગુલબદનપર

બહુમૂલ્ય જવાહીર ઝુલતાં હતાં. બાજુપર બેઠેલી બાંદી, એના મુખમાં હસ્તબોલી અગુર મૂકતી હતી અને બડી મૌજથી, મસ્ત નાઝનીં બેપરવા બેઠી બેઠી અગુરને વાગોળતી હતી.

યુસુફ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. તેને હંસ જેવી ગરદન જરા ઝુકાવીને ઝુલેખાંએ આવકાર આપ્યો–પણ તરત જ, એ પાગલ–પામર આદમીને જોઇ એનો હીંચાતો ઝુલો થંભી ગયો. ઝુલેખા, યુસુફની સામે મીટ માડી તેને ક્ષણો પર્યંત જોઇ રહી. તે યુસુફને અદ્દલ પિછાની શકી ના–અથવા પિછાન્યો હોય, તો બુદ્ધિથી તે છેતરાતી હોય એમ લાગ્યુ.

" પિછાની શકે છે, ઝુલેખા ? " ઇરાની ગાલીચાપર બેસીને યુસુફે હરફ ઉચ્ચાર્યા ઝુલેખાને અવાજ પરિચિત લાગ્યો.

" યુસુફ ! તું ? આ લેબાશમા ! ! " ઝુલેખાંના જિગરમા અકથ્ય તાજુબી રમી રહી

" હા; ઝુલેખા, હુ યુસુફ અને આ લેબાશમાં " કહીને તેણે ઝુલેખા સામે દૃષ્ટિનુ શરસધાન એવુ કર્યુ, કે સારાય મિસરને હથેળીમા નચાવનાર એ પરીસુરત પુતળી, મીણના પુતળા પેઠ ગોયા ગળી જતી લાગી ! 'ઝુલેખા, એના ચશ્મથી ઝરતા ખુદાઇ નૂરમા અજાઇ જવા લાગી. તે ઉઠી. ઇશારતમાત્રથી બાદી બહાર ચાલી ગઇ ઝુલેખાં યુસુફની પાસે આવીને બેઠી : યુસુફના સીનાપર, મુલાયમ હાથની મેંદીરગીત હથેળી ફેરવતી, નયનમા નયન મિલાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી અને લબ્ઝપર યુસુફ પાસેથી બોસાની અવાફ યાચના કરતી દર્દભર્યા દિલે બોલી : " જાને જિગર ! પ્યારા યુસુપ, બોલ, શી મુરાદ છે ? " અને યુસુફની ચૂમી સિવાયનું મસ્તક નીચુ નમાવી રહી.

" મુરાદ બર આવશે ? ઝુલેખા ! "

"બેશક, યુસુફ! તને ચાહું છું-જિગરના ખુન્દેખુન્દથી..."

"આવો બેહાલ દિદાર છતાં?"

"કા નહિ?" યુસુફને કદમબોસી કરતા ઝુલેખા બોલી. "મારા દિલબર, તુ બેહાલ દિદારમા ય કેવો સુન્દર લાગે છે!"

"ને તુ તારા દિદારપરથી આ કસબી અંબર કહાડી નાખે, મોતીની માળા, નાકની નથની, કાનનાં યરિંગ, કટિનો કદોરો, હાથની પ્હોચી, અલકલટે ઝુલતુ ફૂલ-બધુ ફગાવી દે તો કેવી લાગે?" યુસુફે ઝુલેખાના હાથપર અમીભરી હથેળી પપાળતા પૂછ્યુ.

"બિલકૂલ બદસૂરત, યુસુફ! તારા કગાલ દિદારમાં જે ઝલક જોઉ છું, એવું લવપણ આકર્ષણ પછી ન રહે" ઝુલેખાએ કટાક્ષ કે કર્યો, પણ યુસુફનુ પોપચુ ય ફરકયું નહિ. તે મ્હાત થઇ.

"માન કે આ રૂપ અને રૂપને રૂપાળું રાખનાર આભરણ ખુદાની ખફા નજરથી ફના થઇ જાય તો પછી તારા શા હાલ થાય? મને કહે ઝુલેખા, તારી વેણીમા ગુથાયલું આજનુ આ ફૂલ કાલે કરમાશે કે નહિ? કરમાયા પછી તેને ફેંકી દઇશ કે રાખી મૂકીશ? એ ફૂલ સાથે, આજના તારા ગુલબદન વિષે આવતી કાલનો વિચાર કર્યો છે કદી?"

ઝુલેખા ચૂપ રહી એના તન-બદનમા આગના તણખા ઉડવા લાગ્યા. યુસુફે અધુરી વાત પૂરી કરવા માડી.- "બારબાર વર્ષના વિયોગ પછી આજ તારી પાસે આવ્યો છુ- કંગાલ દિદારે, છતાં તું કહે છે કે એ કગાલ દિદારની અન્દરના સુન્દર નૂરથી આ દેહ દીપી રહ્યો છે. ઝુલેખા, તને ચાહુ છુ અને

તેથી જ, મારા જેવું અનસ્ત નૂર તને વરે એમ ઇચ્છી રહ્યો છુ; બોલ, કબૂલ છે ? ”

ઝુલેખાંએ પોપચા ઢાળી અનુમતિ દર્શાવી. યુસુફે ઇલાજ બતાવ્યોઃ “ તો ખુદાના બેવફા ઇશ્કીની મ્હોબતનો મોહ ભૂલવો પડશે અને અલ્લાહના પાક કદમોમા પેશ થવુ પડશે. વૈભવ વિલાસ, ભોગ, ઠાઠ, જરઝવેરાત, બધુ જલાવી દેવું પડશે. ”

*　　　*　　　*

બીલ્વમંગળનો ઉદ્ધાર એક નાચિઝ નાજનીને કર્યો હતો; આજ ઝુલેખાનો ઉદ્ધાર, પૂર્વજીવનના બીલ્વમંગળ જેવા–પણ હવે ખુદાના બન્દા–યુસુફે કર્યો. ઝુલેખા હવે શાન્ત એકાન્ત સ્થાન સેવતી હતી અને માત્ર સાદા–શ્વેત વસ્ત્રે અલ્લાહની બન્દગીમા મશગુલ બની, દુનિયાની ફાની સુલતાનીપર લ્યાનત વર્ષાવતી વૈરાગ્યમસ્ત રહેતી. યુસુફ બીજી નાપાક જાતના જીવનોદ્ધાર માટે પરિભ્રમણ કર્યા કરતો પરંતુ એના જિગરના નાનકડા ખુણામા ઝુલેખા પ્રત્યેના માનુષી પ્યારનુ શેષ બુન્દ ઠરી રહ્યુ હતું તેણે જીર્ણ હવસના ઝેરી કીડાને જાગ્રત કર્યો. ફરી એકવાર–બસ્સ, એક જ વાર ઝુલેખાંના હૈયાની હૂફની એને તમન્ના જાગી ! તેના રોમેરોમમાં, એ જ ઝુલેખાંના સૂરીલા કંઠથી ગવાયલી શએર ગુંજી રહી·

“ હોતા અગર ન દિલ, તો મહબ્બત ભી ન હોતી;
“ હોતી ન મહબ્બત, તો આફત ભી ન હોતી ! ”

તે ચાલ્યો–ઝુલેખાં જે મઠમાં ફકીરી જીવન જીવતી હતી તે તરફ એ વખતે આફતાબ, આસ્માનમાં ડૂબતો હતો, અને

રક્તસુરખીથી જગત્ ઝંખવાતું હતું. મઠમાં પ્રવેશતાં જ તેણે જોયું, કે મૃત્યુને બિછાને પડેલી ઝુલેખાંના છેલ્લા શ્વાસ ખેંચાતા હતા ! તે દોડયો ખુદાના પાક કદમોમા પેશ થવાની અણી વખતે જ ઝુલેખાને વળગી પડયો:

' યુસુફ ! મને ઉદ્ધારનારની જ આખમા વિકાર ? આટલી મુદતે ? તુ જા. અડકીને આ પાક દિલને અભડાવતો ના: આપણે મળીશું-બેહિસ્તમા " એવો મૂકભાવ ભણુતી ઝુલેખાંની આંખો, ક્ષણભર યુસુફને જોઇ રહી અને પછી હમેશને વાસ્તે મીંચાઇ ગઇ.

—**અ**ને યુસુફના જિગરમાં પેલા વિકારી હવસનું **જે** બિન્દુ ઠરી રહ્યુ હતું, તે અશ્રુના રૂપાન્તરે આખવાટે ટપકયું. હવે તેનામા અશુદ્ધિનુ બુન્દ રહ્યુ જ નહિ. તેણે નિર્મળ ભાવે ઉંડો એક નિ.શ્વાસ નાખ્યો.

પ્રભુને ભેટ કરવાયોગ્ય આશકના એ વિશુદ્ધ નિ:શ્વાસ-પ્રસાદને ઝીલતી અપ્સરાએ ઉલ્લાસભર સ્વર્ગારોહણ કર્યું. પણ હજીુય એને વાસ્તે નિષ્ફળતા જ નિર્માણ હતી !

૩

નિ:સ્વાર્થ દાનનું પરમ દૈવત

જીવનનાં બબ્બે અણુમોલ જવાહીરને નઝરાણે પણ, અપ્સરા ઇન્દ્રની કૃપાપાત્ર ન થઇ, ત્યારે ત્રીજીવાર તેને આલોકમાં અવતરવું પડયું. હવે, રામની તે વિલાસભૂમિ નહતી, કે મિસરની વિહારવાટિકા નહતી; અપ્સરા જે પ્રદેશમા ઉતરી હતી, તે પૂર્વપ્રદેશ હતો, અને ભગવાન બુદ્ધના પાદપદ્મે પતિતપાવન મનાતો. અહી દયા, ક્ષમા તથા શાન્તિના સનાતન

તત્વોનો પ્રચાર અને સમષ્ટિ પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થતો. જ્યા પશુવધનો જ પ્રતિબન્ધ હોય, ત્યા રોમ જેવા નરમેધ તો થાય જ શાના ? જ્યા સમષ્ટિપ્રેમના જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતા હોય ત્યાં મિસરના ઇશ્કેમિજાજી સત્વની મગદૂર છે, કે પોતાનો ઓછાયો સરખો પાડી શકે! અપ્સરા આવી ભૂમિમા ઉતરી હતી.

અપ્સરાનો જે નગરીમાં નિવાસ હતો, એનુ નામ શ્રાવસ્તિનગર. પતાઇરાઓળના શાસનકાળની ધનસમૃદ્ધિનાં વર્ણન વાચ્યા છે ને ? આ નગરીનો લક્ષ્મીવૈભવ એવો હતો.

પૃથ્વીનુ પોપચુ હમણા જ ઉઘડતુ હતુ. પ્રાતઃકાળનો નિર્મળ વાયુ, મ્હોટમ્હોટી મ્હોલાતોમા પોઢેલા સુખી કુટુમ્બોને સ્પર્શી, છેક હમણાં જ જાગ્રત કરવા મથતો હતો. સૂર્યે તેની સોનેરી કિરણ–કેશાવલિમાથી મન્દ–અતિમન્દ ઉઘાડ ખખેરવા માડ્યો હતો. હજુ પ્હેરોડ નહિ થયુ હોય, એવા ભ્રમથી, ઉદ્યાનપંખેરુ, માળામાંથી ધી ..મા ધી ..મા સરટહૂકે જાગતા હતા. જગત્ ઘટમાળમા ગુથાયુ નહતુ, દિવસ ગડમથલમા પરોવાયો નહતોઃ પાખો ફફડાવતી નિદ્રા ઉડી ગઇ હતી, પણ છાનીછપની છૂપાઇ રહેલી તન્દ્રાવસ્થાએ જીવનસ્ફૂર્તિને જાણે જકડી રાખી હોય એમ નગર શાન્ત લાગતુ

તે વખતે નગરચોક વચ્ચે, બૌદ્ધભિક્ષુકનો બુલન્દ બોલ રણકી ઉઠ્યો. "ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ માટે ભિક્ષા આપો–નગરજનો, વસ્ત્રદાન કરો" અને, સગીત વિરમ્યા પછી તેના આન્દોલનો વાતાવરણમા ઝીલાય, તેમ ભિક્ષાનો બોલ માનવીના મન્દિરોમા રમી રહ્યો, પણ ભિક્ષુકને પ્રત્યુત્તર ન મળ્યોઃ જોઇતું દાન ન મળવાથી પુન તેણે પડછન્દ પાડ્યોઃ "વૃષ્ટિ વાસ્તે વાદળા ખપી જાય છે, હીર વાસ્તે કોશેટા કુરબાની કરે

છે, પ્રકાશ દેવા બત્તી જળી જાય છે; દયાનિધાન બુદ્ધદેવને નામે બોલ નાખુ છુ; માગ્યુ દાન દ્યો."

—અને જનતા જાગી. તન્દ્રાવસ્થા તરફડિયા મારતી ભાગી ગઈ. લોકચક્ષુએ ઉગતા નવતર દિવસના ચેતન પીધાં; પ્રાણે પ્રાણે, પ્રાતઃકાળના ભિક્ષુકબોલમાથી વિધવિધ પ્રેરણા ઝીલી. દાન દેવા, દાનવીરોનો સાગર ઉલટયો.

એક દાન ધર્યું, ન દેવાય તો ખોટુ દેખાય એ ભાવથી, બીજાએ દાન ધર્યું–હીરામાણેક આદિ રત્નોનું–એમ માનીને કે પોતાના મોભાની શોભા ત્યારે જ વધે, ત્રીજાએ દાન ધર્યું, શિષ્ટાચાર ખાતર; ચોથાએ દાન ધર્યું, દાનવીરની યાદિમાંથી નામ નીકળી જવું ન જોઇએ તે માટે. આમ, ભિન્નભિન્ન ભાવનાથી ધરાતાં દાન પ્રત્યે ઘૃણાનો એક હળવો દૃષ્ટિપાત કરતો બૌદ્ધભિક્ષુક સમસ્ત નગર વટાવી આગળ ચાલ્યો. એનો બુલન્દ બોલ ચાલુ હતો: ' ભગવાન ગૌતમબુદ્ધને ચરણે ધરી શકાય એવુ વસ્ત્રદાન..."

સાંભળીને લોક સ્તબ્ધ થતા અને રહસ્ય ન સમજાવાથી સંકોચ, ક્ષોભ, ઉદાસિનતા તથા કોઇ કોઇ તામસ પ્રકૃતિને વ્હોરતા પોતપોતાને ધન્ધે વળગ્યા.

ભિક્ષુક નગરબહાર નીકળી ગયો. તે ચાલતો હતો, પણ ઝંખવાતા જીવને એને પ્રત્યેક પગલે, આજ દાનપ્રાપ્તિની આશા ડગમગતી હતી. એનો ઉલ્લાસ ઓસરી જતો હતો: "પ્રભુ પાસે ખાલી હાથે કેમ જવાશે !" દાન ન મળવાથી બહુ બેદિલ બની તે આગળ ચાલ્યો હવે નગર તો પછવાડે રહ્યું. સામે સીમપ્રદેશ આવતો હતો. આવનારને આવકાર દેતી નવપલ્લવિત વૃક્ષલતાઓ એને મૂકભાવે બોલાવી રહી

હતી. પ્રફુલ્લ ફૂલડા, એને ઝુકી ઝુકીને નમતા હતાં. વનરાઇનો સન્દેશવાહક સુગન્ધી વાયુ એના કાનમા કંઇક કહી જતો હતો. ભિક્ષુકે વળી પુન પડઘો પાડયો "ભગવાન બુદ્ધને અગે અગિકાર થાય એવું કોઇ વસ્ત્રદાન દ્યો."

પડઘો દિક્પાળે ઝીલ્યો કુદરતે ઝીલ્યો, કુદરત જેવી જ નિર્મળ અને કુદરતના જ અકે ઉછરતી ગરીબ એક ગગાએ ઝીલ્યો.

ગંગાનુ અગ એક જ જીર્ણવસ્ત્રથી ઢંકાયલુ હતુ. તે લીલાછમ ખેતરના મધુમધુરા મ્હોલના આશીર્વાદ ઝીલતી આગળ આવી–જ્યા થઇને બૌદ્ધભિક્ષુક ચિન્તાતુર ચ્હેરે આગળ વધતો હતો તેને અમી ભરેલી આખને ઇશારે અને મુક છતાં મૃદુ ને નિસ્વાર્થ ભક્તિના ભાવે ઊભો રાખ્યો. ભિક્ષુક ઊભો રહ્યો, તેનાથી થોડેક દૂર, ખેતરની વાડઆડે જટાજૂથ જોગી જેવો એક વડ ખીલ્યો'તો અંગનો ઓળો સરખો વૃક્ષબહાર ન પડે એ રીતે, ગંગા એની છાયામા ઢકાઇ રહી, સર્પ કાચળી ઉતારે તેમ, અગપરનુ એકનુ એક વસ્ત્ર ઉતારી, પ્રભુ બુદ્ધ પ્રત્યેના અનન્ય સેવાભાવથી એકવાર એને ચુમી, હળવેથી ઝાડબહાર મૂક્યુ. તે લઇને, કલ્યાણઆશિષ દેતો બૌદ્ધભિક્ષુક ત્યાથી અલોપ થયો.

દાન ન જાણ્યુ જગતે, "એ તે દાન! ફાટયુંતુટયુ વસ્ત્ર!" એમ 'દાન કર્યુ' એવું ન માન્યુ ગંગાએ· જાણ્યું ને માન્યું, એની પડખે ઊભેલી પેલી અપ્સરાના જીવાત્માએ અપ્સરાનો આત્મા ખીલી ઉઠયો અને આ નિઃસ્વાર્થ દાનના પરમ દૈવતને લઇ, તે ઇન્દ્રદરબારમા દાખલ થઇ.

તેને લાગ્યુ, કે પ્રભુને આના કરતાં વ્હાલામા વ્હાલી

વસ્તુ બીજી તે શી હોય ? " ઇન્દ્રરાજા પ્રસન્ન થશે, ને અપરાધ માફ કરશે અને હું નન્દનવનમાં નિવાસ કરીશ."

તેની ભેટ બહુ ભાવપૂર્વક સ્વીકારાઈ, પણ નન્દનવનના પુન:નિવાસનાં સ્વપ્ન સેવવાં અધૂરાં હશે, તેથી તે નિષ્ફળ થઇ. શાપિત અપ્સરાને લલાટે હજુય મર્ત્યપુરી લખાઇ હશે !

૪

પ્રાણ–બલિનો પૂજાપ્રસાદ

અપ્સરાને ચોથીવાર આલોકમાં અવતરવું પડ્યુ. તે વખતે રાજા બિમ્બિસારનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. તે બુદ્ધ ભગવાનનો સાચ્ચો ભક્ત હતો. રાજાની અભિલાષા એક જ હતી : બુદ્ધના ચરણકમળના એક નખની: વાંચ્છના ફળી. રાજાએ એ મહામૂલા કૃપાપ્રસાદપર પરમ સુન્દર પાષાણસ્તૂપ ચણાવ્યો રાજકુટુમ્બ રોજ ત્યાં પૂજને સચરે અને પાવન થાય.

બિમ્બિસારના દેહોત્સર્ગ પછી એની ગાદીએ અજાતશત્રુ નામનો રાજવી ગાદીએ બેઠો. તેણે પિતાસેવ્યા બૌદ્ધધર્મને રૂધીરની ધારે ધોઇ નાખ્યો ! અજાતશત્રુએ પડો વજડાવ્યો : " નગરજનો, વેદની પૂજા કરો, બ્રાહ્મણની પૂજા કરો, રાજાનું પૂજન કરો : આજથી બુદ્ધપૂજા બન્ધ થાય છે."

શ્રીમતી નામની દાસી હતી બુદ્ધભગવાન સિવાય અન્યને એનું શિર ઝૂકે જ નહિ. રાજ્યહૂકમ સાભળીને તેના અંગ-ઉપાંગે કંપારી છૂટી, છતા તે ડગી ના. એનાં નયન બુદ્ધ ભગવાનનાં જ દર્શન કરતાં; એના દિલમાં બુદ્ધદેવ સિવાય, કોઇપણ દેવને સ્થાન નહતું.

આથમતા સૂર્યનાં અન્તિમ કિરણ નગરની હવેલીઓ ઉપરથી ઓસરી ગયાં અને સાયકાળનો આછો અન્ધકાર જ્વાયો, ત્યારે

રાજદેવાલયમાં આરતિનો ઘોર ઘંટારવ ગર્જી ઉઠયો દાસીના દિલમાં પણ દેવપૂજનની બુલન્દ ટકોરી રણકી.

રાજદેવાલયમાથી પૂજન કરી પરવારેલા ભકતો બહાર નીકળ્યા અને જૂના પેલા સ્તૂપ આગળ થઇને પસાર થતાં એકાએક અટકી ગયા ! સ્તૂપની આસપાસ ઘીના દીવાની શાન્ત રોશની ઝગતી હતી અને પાષાણસ્તૂપની સામે બેસી ભક્તિભીનાં નયણે, ભગવાન બુદ્ધના દેવસ્વરૂપની ઝાખી કરતી દાસી શ્રીમતી પૂજન–સેવામા નિમગ્ન હતી. વફાદાર (!) પ્રજાએ પડકાર કર્યો નગરરક્ષકો દોડી આવ્યા. શ્રીમતી સામે રખેવાળો ત્રાડી ઉઠયા :

"કોણ છે તું ?"

"શ્રીમતી; ભગવાન બુદ્ધની રંક કીંકરી." શાન્ત મધુર ઉત્તર મળ્યો.

'રાજઆજ્ઞાની અવજ્ઞા કરનાર કમજાત !" રાજયદૂત કોપ્યા અને તે દિવસે, પાષાણસ્તૂપનો આરસ દાસીના વધ–શોણિતથી ગળી ગયો.

શ્રીમતીના શુદ્ધ બલિનો પૂજાપ્રસાદ ઝીલતી અપ્સરાએ ત્યાથી પ્રસન્ન મને સ્વર્ગપન્થે પ્રયાણ કીધુ. એ પરમ પવિત્ર ભેટપર ઇન્દ્રની દૃષ્ટિ ઠરી રહી; પણ હજુય તે તુષ્ટમાન તો ન જ થયો !

૫

પ્રભુને પ્રિયતર પ્રસાદ

આ શા ને તાંતણે ટળવળતી અપ્સરા ચાર ચાર વાર નિષ્ફળ થવાથી હવે અકળાઇ ગઇ હતી. તેને શુ કરવુ તે સુઝતું

નહતું ક્યાં જવુ તે સમજાતુ નહતું શુ થશે—ભોગ ભોગવવા યોગ્ય પોતાના સૌન્દર્યજીવનનો આમ જ ઉચ્છેદ થશે, એવા વારંવાર ઉઠતા ભણકારથી હવે તે ભડકી રહી હતી.

મર્ત્યપુરીની માનવભોમ એને ખાવા ધાતી દિશાઓ મૂતી લાગતી. હવે સ્વાર્પણનો વિરલ કિસ્સો જોવા—જાણવાના એને કોડ નહતા પ્રેમીયુગલનાં ધન્ય જીવનપર પણ મન માનતુ નહતુ; દાન અને પૂજાનાં પરમ દૈવત ઉપરથી પણ તેણે નજર ખસેડી નાખી હતી: અપ્સરા આજ અનોખી ભોમકામા ઉતરી પડી'તી.

તે એ ભૂમિ હતી, જ્યા મશહૂર કવિ, ગેટે જન્મ્યો હતો અને એના કાવ્યપ્રદેશમાથી ફાઉસ્ટ જેવો નરપિશાચ જન્મ્યો હતો! અપ્સરાએ અહીં એવા નરનો પીછો પકડ્યો, જે સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ અને વિદ્યા વિત્તથી સંપન્ન હતો, છતા સાચુ, શાન્ત, સાત્વિક અને પ્રભુપથગામી જીવન જીવવામાથી કેવળ કંટાળી ગયો હતો. એને રજસ્તમસ વૃત્તિઓના વિલાસમાં વિહરવુ હતુ. સંસારના પાર્થિવ કહેવાતા સુખોપભોગ ભોગવી લેવાની તેને લગની લાગી હતી અને એના મનની આવી મલિન મુરાદ બર આણવામા એક શયતાન તેનો સાથી થયો.

શયતાને કલ્પદ્રૂમનુ કામ કરવા માંડ્યુ ફાઉસ્ટ કામના કરે એટલી જ વાર! તે ઇચ્છે ત્યારે એની તહેનાતમાં નાયકાના નાયકા તૈયાર: માગે ત્યારે મદિરાપાન મળે: ધારે તેને કબ્જે કરે: રંજાડે—મારે; ધર્મનીતિ કે ન્યાય—સચ્ચાઇને ખૂટની એડી તળે તે છૂંદી નાખતો. વિષ્ણુના જ ચરણકમળ સેવવાને લાયક એવી લક્ષ્મીને તેણે "વ્યભિચારિણી" બનાવી મૂકી હતી અને વળી વધુ લક્ષ્મી મેળવવા અને એના વડે પાશવી વિલાસભોગ

ભોગવવા તે ગરીબોનાં ગળાં રેંસતો. જગત્‌મા એવું એક પણ પાપ નહિ હોય, જે ફાઉસ્ટના જીવનમા પ્રવેશવા ન પામ્યું હોય

લગ્નઉમરને યોગ્ય એક કુમારિકા હતી. એનું નામ મારગરેટ. સર્જનહારે એનામાં વીણી વીણીને સૌન્દર્ય ભર્યું હતુ: તેનાં સ્નેહસ્નિગ્ધ નિર્મળ લોચનમાં, શરદેન્દુ સરખી વદનકાન્તિમાં, રેશમ જેવી મુલાયમ કેશાવલિમાં, કરકમલે, કટિપ્રદેશે, નાજુક ચરણોની કુમાશભરી પાનીએ–સર્વાંગે: કંઠ, કિન્નરને ઝાંખપ લગાડે એવો બોલવા–ચાલવાની અને ગાવા–બજાવાની છટા એવી, કે સુરમુનિ પણ છક થઇ જાય. મારગરેટ માત્ર સૌન્દર્યદેવી નહતી. એને કલાસુન્દરી પણ કહી શકાય.

ભલા–ભોળા એ પવિત્ર પારેવાના સ્નેહનો, ફાઉસ્ટ શિકારી થયો. કોઇ કર્મસંયોગે એનાપર ફાઉસ્ટની નજર પડી અને તેને સ્વાધીન કરવાનુ તેણે શયતાન સાથીને ફરમાન છોડયું. સરળ હૃદયની મારગરેટ ફાઉસ્ટની જાજરમાન જાળમા ફસાઇ પડી! ફાઉસ્ટ એને ફિરસ્તો લાગ્યો ફાઉસ્ટના મિલન સિવાયની ક્ષણો, વિરહની અસહ્ય વેદનામા વીતાવે અને ફાઉસ્ટ મળે ત્યારે જ તેને આરામ મળે

મારગરેટને માતા હતી અને એક ભાઇ હતો. માતા પોતાની પુત્રીનાં લક્ષણ કાંઇક પામી ગઇ હતી તેણે મારગરેટના એકલાં હરવા ફરવાપર સખ્ત જાપ્તો રાખ્યો ફાઉસ્ટ મુંઝાયો. એ શયતાનજાદાએ, મારગરેટને ભોળવીને, એના જ હાથે, માતાના મુખમા જલદ ઝેરની પ્યાલી રેડાવી ! મારગરેટ, માતાને બેભાન હાલતમાં મૂકી, ફાઉસ્ટ સાથે ફરવા ચાલી ત મારગરેટનો ભાઇ જોઇ ગયો. પોતે લશ્કરી માણસ હતો.

પવિત્ર બ્હેનપર વિકારી નજરે જોનાર ફાઉસ્ટપર સિંહની પેઠે તે ઉછળ્યો-ઉભય વચ્ચે દ્વન્દ્વયુદ્ધ થયુ સેનાની સહોદર મરાયો.

અહીં ભાઇનુ મોત, મારગરેટ ઘેર ગઇ, તો ઘેર એની માતાનુ મૃત્યુ ! કમનસીબે, મારગરેટ વળી એક બાળકની માતા બને છે ! બાળકને મારી નાખવાનું એનાપર આળ આવે છે. તે ગુન્હેગાર ઠરે છે અને બાળકના ખૂનના બદલામા 'ખૂની માતા' માટે ફાસીની સજા ફરમાવાય છે.

મારગરેટ કારાગ્રહના કાળકોટડીમાં ઝૂરતી હોય છે. અસહ્ય માનસિક વેદનાનો વીંછી, એના કોમળ કાળજાને કોરી ખાય છે. તે ખાતી નથી, પીતી નથી, ઉંઘતી નથી; સૂનમૂન પડી રહે અને અકથ્ય દુખના દાવાનળમાં સળગી જાય. ફાઉસ્ટ ફરતો ફરતો ત્યા આવી ચડે છે. કોટડીનુ દ્વાર ખુલે છે "ફાંસીએ લટકાવવા પોલિસ તેડવા આવી હશે" એમ સમજીને, મારગરેટ કારમી ચીસ પાડી, કયાંઇ સતાઇ જવા હવાતીઆ મારતી હોય છે-જોઇને ફાઉસ્ટના મનની મુઝવણ વધવા માડે છે ફાઉસ્ટને ઓળખી શકે એ સ્થિતિમાં મારગરેટ હવે હતીજ નહિ. ફાઉસ્ટ, દયા અને ભાવપૂર્વક તેનો હાથ પકડે છે મારગરેટ રોઇ પડે છે. "મને ફાસીએ ન ચડાવો, હજુ તો હું નાની છુ, મારે જીવવું છે; હુ નિર્દોષ છું મને પ્રભુની ખાતર બચાવો-કોઇ બચાવો-" ચોધાર આંસુએ એનું હૃદય રડી ઉઠે છે. ફાઉસ્ટ એને શાંત થવાની સંજ્ઞા કરે છે અને ધીરે સાદે કહે છે "જો હુ જલ્લાદ નથી, તારો પ્યારો ફાઉસ્ટ છુ" મારગરેટ એને ધારી ધારીને જુએ છે, વિશ્વાસ નથી પડતો તેને એનો ભાઇ સાંભરી આવે છે, માતા સાભરે છે, પોતાનુ જૂનુ-પવિત્ર જીવન યાદ આવે છે તે ફાઉસ્ટને જોઇ ગભરાઇ જાય છે-છળી ઉઠે છે ફાઉસ્ટ મહા પ્રયત્ને તેને કોટડીબહાર કહાડે છે ત્યા પેલો શયતાન ઊભો હોય છે.

શયતાનને જોતાં જ મારગરેટની ફૂક નીકળી જાય છે અને ફાઉસ્ટ ? એ પાપીના મુખમાથી, પશ્ચાતાપની અંતિમ 'હાય'નો ઉદ્‌ગાર નીકળે છે. એના રૂવે રૂવે કાળા કર્મના અંતિમ પરિણામની દુઃખદ લ્હાય સળગી ઉઠે છે અને પાપના પ્રાયશ્ચિતે, જીવનનો શેષ ભાગ પોતે સચ્ચાઇ અને પવિત્રતાથી નિર્ગમન કરે છે.

અપ્સરાએ, પાપી ફાઉસ્ટના પશ્ચાતાપની અંતિમ 'હાય' ઝીલી અને એને વાસ્તે સ્વર્ગદ્વારના આગળ ઉઘડી ગયા. ઇન્દ્રે એના અપરાધને માફ કીધો અને નન્દનવનની એ નર્તકી, 'નવીન વાદળમાંથી ટપકેલા પહેલા બિન્દુ વડે ભીજાયલી ફૂલની કળી પેઠે' ખીલતી ને ખેલતી તેના વ્હાલા ગાન્ધર્વકુમારની ગોદમાં લપ્પાઇ ગઇ.

❋

જ નિ યા વે રો

ગૂઢ અભ્રઘટા શી છાઇ રહી !
છાઇ રહી, વ ન રા ઇ મહી !
વનરાઇ મહી—
વ ન રા...ઈ મહી... ગૂઢ૦

કહે છે, કે ઋષિમુનીઓના ઉચ્ચારણમા કવિતા રમતી એમનાં તપોવન અને એમના અક્ષરજીવન જ કાવ્યમય હતાં. તેમને કવિતા રચવી પડતી નહિ, રચવા સારૂ શ્રમસાધ્ય પ્રયાસ તેઓ કરતા પણ નહિ; કાવ્યદેવી સ્વયં તેમને પ્રસન્ન હતી અને ઇચ્છામાત્રથી સેવામા સજ્જ થતી

પ્રાચીન એવા ઋષિ જેવા એક ગુરૂને ત્યાં—એટલે લોકવસ્તિથી દૂરદૂર, કેવળ કુદરતના રમણીય ખોળે બે રાજકુમારો શિષ્યભાવે શિક્ષણ લેતા એકનુ નામ વિક્રમ અને બીજાનુ નામ વિજય. ઉપાસ્નાન કરી, વાડીએથી પ્રફુલ્લ ફૂલ વીણી, વિક્રમ ગુરુની મઢીમાં હમણાં જ આવ્યો હતો. ગુરુજી હજુ સ્નાન કરીને પાછા ન્હોતા ફર્યા તેમની માર્ગપ્રતિક્ષા કરતો વિક્રમ, મઢીબહારની શિલાછાટપર બેસી ઉપરનુ ગીત ગાતો હતો

એના લલાટ અને લોચનમાં બ્રહ્મચર્યનું નિર્વિકારી તેજ ચળકી રહ્યું'તું એના કંઠનુ માધુર્ય, સયમનિયમ અને સાત્વિક આહારવિહારની સાક્ષી પૂરતુ. મહામાગ્ય આલેખતી સુકોમળ શિરઆલની લાબી જટાના જૂથમાં જાણે કાળને ન બાંધી દીધો હોય, એમ લાગતુ એનો અગબાંધો મજબૂત હતો અને મલ્લના દૂધમલ બાળક જેવા એના સર્વાંગસ્નાયુ કસરતથી કસાયલા લાગતા. પ્હરોડના પવિત્ર વાતાવરણમા તે ગીતમસ્ત

બન્યો હતો અને એકનું એક ચરણ, આલાપ સાથે વારંવાર ઉલટાવી ઉલટાવીને ગાતો હતોઃ

છાઇ રહી, વનરાઇ મહીં,
"વ ન રા...ઈ મહી, વનરાઇ મહીં, વનરા...

અને એનાં રમતીઆળ લોચન પ્રકૃતિસૌન્દર્યની લલિત લીલામાં રસમુગ્ધ થતા. કદિ ઝરમર ઝરમર ઝરતા ઝરણા સામે જોઇ રહેતો, તો કદિ ઝરણ પાસે લાડગેલથી ખેલતા હરણ સામે મીટ માંડતો. કદિ, દૂરદૂરથી ડોકિયા કરતી ગગનચુમ્બિત પર્વતમાળને આલેખતો, તો કદિ વૃક્ષરાજિના ઝુંડમાંથી, કલરવ-કિલકારે ઉડતા પખેરુને જોઇ સ્મિતહાસ્ય કરતો. એને આમાંનું કશુ ય દશ્ય નવું ન્હોતુ. આજકાલ કરતાં દસ-દસ વર્ષ થયાં તે અહીના જ દૈવી વાતાવરણમા ઉછર્યો હતો. એ જ શિલાછાટ આગળ, ગુરુજીના પદામ્બુજે બેસીને વિધવિધ વિદ્યાકલાને તે વર્યો હતો. શીતકાળના સ્નિગ્ધમધુર પ્હરોડિયે રાજધર્મ અને પ્રજાવાત્સલ્યનું ધર્મશાસ્ત્ર તે શીખ્યો હતો છતાં પ્રતિક્ષણે નવીન સૌન્દર્યસ્વરૂપમાં દશ્ય થતી કુદરતની રમણીયતાનું આલેખન કરતાં કદિ તે ધરાતો નહિ. એના પ્રભાતગીતનો ગુંજારવ દિગન્તમાં ઝીલાતો હતોઃ-

હળુ હળુ હસતી કુદરત ખોલે;
મનવા ! ચેતનનો રસ પી લેઃ
વનલક્ષ્મી અતુલ ઉભરાઇ રહી...
ઉભરાઈ રહી, વનરાઇ મહીં, વ ન રા ઈ...

કલ્પનાનાં સ્વપ્ન અને પ્રકૃતિસૌન્દર્યના ધ્યાનમાં વિક્રમ એવો નિમગ્ન થઇ ગયો હતો, કે પાછળ આવી ઊભેલા ગુરુદેવને ન

તો જોઈ શકતો કે ન તેમનું સમ્બોધન સાંભળી શકતો! ગુરુજીએ તેના ખભાપર હાથ મૂકતા હસતા વદને કહ્યું: 'વિક્રમ!' વિક્રમનો ગીતવેગ સંકેલાયો, તેણે ગુરુજીને જોઇ, શિલાપરથી ઉઠી, પ્રણામ કર્યા

***

અ રુ ણુ ના યોગે, પ્રખર મધ્યાહ્ને તપતો સૂર્ય કેવો નિસ્તેજ લાગે છે! આજ વિક્રમની વદનકાન્તિપર એવી વિષાદછાયા છવાઇ રહી હતી અને એની પાંપણો અશ્રુથી પલળી રહી હતી. ગુરુદેવની એક જ આજ્ઞાએ તેના ગાત્રને શિથિલ કરી નાખ્યાં હતા અને જીંદગીમાં પહેલી જ વાર ગુરુઆજ્ઞા એને આકરી થઇ પડી હતી. તે આજ્ઞા, અભ્યાસ પૂર્ણ થયે, ગુરુજીનો વિયોગ વ્હોરી, ઘેર જવાની! અભ્યાસની અવધ વીત્યે, પિતાને ત્યાંથી તેનો વફાદાર નોકર આજ બન્ને સહોદરને તેડવા આવ્યો હતો.

વિક્રમ એકલો એકલો શૂન્યમનસ્ક વિચારતો: "અભ્યાસની યે અવધ! એક જ અવતારથી શિક્ષણક્રમ સમાપ્ત થાય ખરો! જ્ઞાનના અનન્તસિન્ધુને તરી પાર ઉતરવા કેટકેટલા યુગની તપશ્ચર્યા હોય! બાવીસ વર્ષની અવસ્થામાં હું નિષ્ણાત થઇ ગયો!" વિક્રમનુ મન બિલકુલ કબૂલ ન્હોતું કરતું, તથાપિ, "ગુરુઆજ્ઞાને ઉથાપી શકાય પણ કેમ? ગુરુજીનાં વચનમાં શંકા?" વિક્રમે મનોવેગને એટલેથી જ વાળી લીધો અને 'આચાર્યદેવો ભવ" સાથે, હવે "પિતૃદેવો ભવ"નુ શ્રુતિસૂત્ર એના હૃદયમાં જાગ્રત થયુ. વનાયની વસમી પળોએ છેલ્લીવાર આસપાસના વનપ્રદેશને, નયણાં ભરીભરીને તે નિરખતો હતો. ' અબધૂત એ ભારતના અવિચળ રખવાળરૂપ

હીમાચળ, પ્રણામ ! કલકલ નાદે વહેતા જુમનાજીના સ્ફટિક સરખા ઓ પુણ્યસલિલ, તારા પુનઃ સ્નાન કયારે ! ગન્ધવતીના અંકમાં ઉછરેલા સુગન્ધવાહી ઓ ફળદ્રૂપ વૃક્ષો ને કુસુમલ કુંજો, અરેરે ! મને વ્હાલા શુ કામ થયા ! ! હવે તમારો વિયોગ કેમ વેઠાશે ! " વિક્રમનુ સ્નેહભીનુ હૃદય વ્હલોવાઇ જતુ હતુ. ગુરુદેવે એને આશ્વાસન અને પ્રેરણા આપ્યાઃ–

' ગળગળો ન થા, વત્સ ! ગીતાની ગહનવાણીનોં વિચાર કર; પઠનપાઠનથી જ જીવતરને ભરવું એમા સાચો પુરૂષાર્થ નથી–ધર્મ નથી, કર્મયોગી થઇ, અભ્યાસસિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા હવે વ્રત લે. તારી સમુખ વિસ્તીર્ણ કર્ત્તવ્યક્ષેત્ર પથરાયલું છે, તારી તે રાહ જુએ છે "

" આપ સાથે ન આવો ? ગુરુજી ! " ગુરુદેવના ખોળામા મસ્તક ઢાળતાં **વિક્રમે** કહ્યુ.

" આવીશ, પણ યથાકાળે, વત્સ ! " માથે આશિષનો હાથ ફેરવતા, પલળતી પાપણે ગુરુદેવે કહ્યુ.

" ઘેર ન પધારો, તો ગુરુદક્ષિણા શી રીતે દઇશ ? " **વિક્રમે** સ્વસ્થ થતા મૂઝવણ દર્શાવી.

' દક્ષિણા ! ' ગુરુદેવે મન્દ સ્મિત કરતા કહ્યુ : " બેટા, બાપુ ! તને ખબર છે કે આ જીવનને દ્રવ્યાદિ દક્ષિણા વર્જ્ય છે– શેષ જીવન જ સર્જનહારને ન્યોચ્છાવર હોય, ત્યા મારે દક્ષિણા શી ! કશી કામના શી ? પણ હા, એક વાત તને કાનમા કહી દઉં; **વિક્રમ** ! " ગુરુજીની આખમાથી અનોખું તેજ ચળકવા લાગ્યુ. તેમણે રોંમેરોંમ રમતી ગભીર શબ્દાવલિ સંભળાવી : **વિક્રમ**, હું પણ મનુષ્ય છું; તેથી કામનાને સપૂર્ણપણે જીતી શકાઈ નથી. એક વાસના હૃદયના ગુપ્ત ગર્ભાગારે ઠરી રહી છે.

તે બાલ્યકાળે અંકુરિત થઇ હતી અને યૌવનાવસ્થામાં કલિકા પેઠે વિકાસ પામી, આજ ઉત્તરાવસ્થાએ ફૂલ પેઠે ફાલીફૂલી છે; એ ફળવતી થાય છે કે નહિ, તે જોવા જેટલું જીવાય તોજ મને મુક્તિ મળે એ કામના, તે જનની-જન્મભૂમિના કલ્યાણની : વિક્રમ, તુ ચકિત થાય છે ? કહું, તે શાન્ત ચિત્તથી સાભળી લે ધ્યાનમા જ્યારે પણ ભગવાનની મૂર્તિને કલ્પવા મથ્યો હોઇશ, ત્યારે પોપચાને પડદે માતૃભૂમિની કરુણ મૂર્તિના દર્શન થયાં છે. જ્યારે પણ જગન્નિયતાનાં ભજન-કીર્તન કર્યો હશે, ત્યારે જિહ્વાગ્રે ભારતમાતાનુ નામ સહસા ઉચ્ચરાઈ જવાયું છે. એ માતાનો તું પણ પુત્ર છે તે કેવી કંગાલ દશા ભોગવે છે તે જાતે જઇને જો, જાણ અને સંચિત વિદ્યા-શક્તિના સદુપયોગે-હરકોઇ શિષ્ટ ભોગે-એના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા લે, એ જ મારી દક્ષિણા. દેવો તારી રક્ષા કરો, તારે હાથે દેશનુ કલ્યાણ થાઓ, વત્સ." પોતાની છાતીએ ઝૂકેલા શિષ્યના મસ્તકપર આશીર્વાદાત્મક ને રક્ષિત હાથ ફેરવતા ગુરુજીએ અંતિમ વાકય પૂરું કર્યું. વિક્રમ અવાક્ ઉભો રહ્યો ગુરુદેવની મુખમુદ્રાપરથી એનાં સ્થિર લોચન ખસતા નહતાં.

"ત્યારે એક મારી જ ઝોળી આશીર્વાદ વિનાની રહેવાની ?" વ્હાલસોયા પુત્રના ઉમળકાથી-છતા રમતીઆળ ભાવે, વિજયકુમારે ગુરુજીની પાસે આવીને કહ્યુ.

"વિજય ! અત્યાર સુધી કયા હતો તું ?" ગુરુજીએ પૂછ્યુ.

"પેલા કદમ્બના ઝાડપર; કયારનો ચડ્યો'તો' આપ તો ભાઇને આશીર્વાદ આપવામા તલ્લીન થયા હો, તે હુ શાનો સાંભરૂ ?"

"તુ તો હજુય બાલક્રીડા ન ભૂલ્યો !" ગુરુજીએ હસતાં હસતાં કહ્યુ.

"દીધેલી વિદ્યા ભૂલુ તો બાળપણ ભૂલું! હું તો બન્નેમાં કાબેલ! આખો દહાડો તે અભ્યાસ! કંટાળો ન આવે? વૃક્ષો, આ ફૂલકુંજ, દૂર દૂર દેખાતી પેલી પર્વતમાળ, વેગળે ઉડતાં વિહગ: એ સૌ જીવનમા કેવા રંગ પૂરે છે?" વિજયનાં તેજઃચક્ષુ ચમકી રહ્યા.

"ધન્ય હો, વત્સ વિજય! અભ્યાસ સાથે અવલોકન વાસ્તે ય તે તો ઇન્દ્રિઓના દરેક દ્વાર ખુલ્લાં રાખ્યાં છે! વિક્રમના જીવનમાં પ્રધાનસ્થાન ભકિતનું છે, તારામા શકિતનું: ઉભયનો ફલિતાર્થ હો. જનની જન્મભૂમિને સબોધીને બોલોઃ 'માતૃદેવો ભવ'."

પિ તા એ બે નમાયા બાળકને બાલ્યાવસ્થામાં ગુરુને ત્યા મૂકયા હતા. બન્ને કુમારો અભ્યાસમા ને અભ્યાસમા, ગુરુ-આશ્રમે યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યા—ત્યા સુધી તેઓ વ્હાલા વતનનાં અને પ્રિય પિતાના દર્શનથી વચિત હતા. આજ તે ધન્ય ઘડી આવી હતી, જયારે ઉભયનુ સયોગસુખ તેમને પ્રાપ્ત થનાર હતુ અને તેથી જ વિક્રમ અને વિજય પોતાના રખવાળ સાથે વેગબન્ધ રસ્તો વટાવ્યે જતા. તે શ્રમિત ન્હોતા થતા, સંતપ્ત ન્હોતા લાગતા, એમને રો'મેરો'મ રમી રહ્યાં હતા—'વતન' અને 'પિતા.' મિલનની વિચારપરમ્પરામા પન્થ કેમ કપાતો, તે તેમને માલમ પણ ન પડે! વિક્રમ વિચારતો. "મેઘબિન્દુની રાહ જોતા ચાતક પેઠે પિતાજી આગણે ઊભા હશે અમને દેખીને જ એકદમ ભેટી પડશે" વિજય તેની ટીખળી ટેવ પ્રમાણે તરંગ દોડાવતો: "બાપુજીએ બારબાર વર્ષનો દેશવટો જ દીધો કહેવાય ને? છાતીએથી છૂટા કરી, શુ કરવા

ગુરુજીને ઘેર સોંપ્યા ! બસ્સ, એવું એવું કહીને હું તો રીસાવાનો ને પિતાજીને થોડીવાર પજવવાનો..."

—પણ મ્હેલાતમાં દાખલ થતાં જ બન્નેનાં મ્હોં સિયાવિયા થઇ ગયાં ! પિતા ન્હોતા : નોકર–ચાકર ન મળે : રાચરચીલું નહિ : નજર નાખે, ત્યાં સ્મશાનશાન્તિ સિવાય અન્ય અનુભવ થાય જ ના ! વિજય તો બાઘા જેવો બની ગયો. વિક્રમે પોતાની સાથેના રખવાળને પૂછ્યું : "રામુ, ખરૂ કહે, પિતાજી બિમાર છે ?"

"નહિ હુજૂર, છેલ્લાં દસ વર્ષથી તો બિલકૂલ સલામત છે." રામુએ શિર ઝુકાવી, કંગાલ મુખમુદ્રાથી કહ્યું.

"ત્યારે કારણ શું ?" વિક્રમ કે વિજયને કશી જ સમજ ન પડી. તેમણે એકેએક નોકરને નામ દઇ દઇને બોલાવી જોયા. જવાબમાં પડઘા સિવાય અન્ય પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. કુમારો મુઝાયા. ભારે પગલે ને વધારે વેગથી ધડકતા હૈયે તેઓ અન્દર ગયા. સામેથી એક વયોવૃદ્ધ આદમી આવતો જણાયો. વિક્રમે એને ઓળખ્યો તે જૂનો–વફાદાર–નોકર હતો. ગભરાયલા ચ્હેરે વિક્રમ એને વળગી પડ્યો : "મંગળ, ઓળખાણ પડે છે કે ભૂલી ગયો ? પિતાજી કેમ દેખાતા નથી–બોલ, જલ્દી કહે."

"બેસો, બાપુ ! બન્ને આવી પહોંચ્યા ? તમને તો ખોળામાં લઇને ખેલાવતો ! હું ના ઓળખું ? આવો, હજુ હ્મણે." કહીને મંગળ તેમને કયા તેડી જતો હતો ? બન્ને કુમારો ત્યાં જ થોભ્યા તેમને તો પિતાજી જોઇતા હતા. એમના પાદારવિન્દમાં પડી પૂજ્ય પિતાજીના આશીર્વાદ લેવા હતા. પિતાજીનાં દર્શન વિના બન્ને કુમારો બેફામ બની ગયા હતા.

"હજુ તુ એ નથી કહેતો, કે પિતાજી ક્યાં છે?" વિજયે ચીડાઇ જઇને કહ્યું. મંગળ હજુય મૂંગો હતો. હવે વિક્રમની ધીરજ પણ ખૂટી. તેણે અકળાતા અવાજે પૂછ્યુ "બોલતો કેમ નથી, મંગળ? પિતાજીના દર્શન સારૂ અમે કેટલા અધીરા છીએ તે નથી જોતો!"

"બાપુ!" મંગળને કચવાતે દિલે હવે કહેવુ પડયુ' મારો પ્રભુ જજિયાની જંજીરમા પડયો છે!"

"જજિયા? એ વળી કોણ છે! સમજણ પડે એમ કહે, ને"

"બાપુ, જરા શ્વાસ ખાઓ તો કહુને? જુઓ, જજિયા, એ તો ઔરંગઝેબ બાદશાહના જુલમનો નવો ફતવો છે, હિંદુઓપર તેણે નવો કર નાખ્યો છે, એનુ નામ જજિયા વેરો. દુકાળ પડો, રોગચાળો ફાટો કે મોઘવારી થાઓ-સર્વનાશ થઇ જાઓ, પણ બાદશાહની તિજોરીમા એ કર પડવો જ જોઇએ. મારા પ્રભુએ જજિયા વેરા સામે વિરોધ કર્યો, તેથી એમને પકડીને કેદ...'

વિજયની આંખમા આંસુ આવ્યા, પણ આસુમાંથી અંગારા ઝરતા હતા તે પરિસ્થિતિ પામી ગયો. વિચારમુગ્ધ વિક્રમના હોઠ ફફડયા' "પિતાજી તો રાણા રાજસિંહની હકુમતમાં; એ શાના કર દે!"

"બાપુ, બાદશાહનો ખરીતો એવો છે, કે મુગલસામ્રાજ્ય નીચે રહેનાર હિંદુમાત્રને એ કર ભરવો જ પડે. ના પાડે તેનો સર્વનાશ થઈ જાય. મારા મુરબ્બીને એ કર અણઘટતો લાગ્યો. પોતે સામા થયા. પરિણામે બાદશાહના કાળદૂતોએ આવીને આપણુ આખુ ગામ લૂટયુ, આપણો ગિરાસ લૂંટયો,

ઘર લૂંટયું, ઘરના માલિકને કબજે કરી કેદમાં નાખ્યા...દુઃખી ન થાઓ, બાપુ! આવો, અન્દર આવો. થાકયાપાકયા જરા આરામ લ્યો. પછી મુરબ્બી માટે શુ કરવુ' તે વિચારજો."

બન્ને મ'ગળની સાથે અન્દરના ખ ડમાં ગયા. જતા જતાં વિજય વિચારતો હતો: "ગુરુજી, તમે પઢાવેલાં વેદાન્ત ને સાખ્ય ને મેઘદૂતમાંથી પિતાજીની મુકિતનો માર્ગ મળે ખરો!" અને વિકૃત ભાવે, સૂની મ્હોલાતને જોવા લાગ્યો.

યમુનાને આરે હિન્દુઓનો મહેરામણ ગાજતો હતો. ગયાં બાર વર્ષના ગાળા પછી આજે જ કુમ્ભના મેળાનુ' પર્વ આવ્યું' હતુ. વૈષ્ણવો, ભકતો, નાગડા બાવાઓની જમાત અને સાધુ વેરાગીઓ વગેરે યાત્રીઓ દૂર દૂરથી અહીં' ઉતરી પડયા હતા મુગલાઇના વટાળ અને અત્યાચારથી ત્રાસેલી હિન્દુજનતા, "જુમના પાન" કરીને પાવન થવા આવી હતી–માથે મુગલ રાજધાની ઝઝુમતી હતી; છતા ધર્મચુસ્ત પ્રજા પુણ્યની પ્રેરી આજ કુમ્ભમેળાએ આવી હતી

યમુનાકિનારો બજારના રૂપમા ફેરવાઇ ગયો હતો. વેપારીઓ જાતજાતની દુકાનો કહાડીને બેઠા હતા. રમકડા ને મીઠાઇ–મેવાના તો નર્યા ગજ ગાજે! જોનાર અને ખરીદ કરનારાઓ તીડની પેઠ ટોળે વળેઃ ભેગા કેટલાક મુસલમાનો પણ ભળી ગયા હતા.

કોઇ સ્નાન કરવામાં, કોઇ ધ્યાન ધરવામાં, કોઇ સેવા–પૂજામાં, એમ લોકમેદની ધર્મ–પુણ્યમા નિમગ્ન હતી: એટલામાં, વાદળને વીધી, ભયંકર ધડાકા સાથે વિજળી પડતાં લોક થ'ભી જાય, એમ એકાએક સૌ થ'ભી ગયા!

કિનારાથી થોડેક છેટે વિશાળકાય ભેખડ હતી. તેની ઊંચી ટેકરીપર ચડીને એક પ્રભાવશાળી નૌજવાન ઊભો હતો. માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપતો હતો અને એનાં ઉગ્ર તેજભર્યાં કિરણ વીરયુવાનની ભવ્ય મુખકાન્તિપર પડતાં હતાં. યુવાનના અંગપરનાં સાદાં શ્વેત વસ્ત્રો તેની પ્રતિભામાં ઓર ઝલક દેતાં હતાં. તેનો વજ્રાંગ દેહ, દેવળશિખરના સુવર્ણકળશ પેઠ દીપી રહ્યો હતો. તેની હાકલ સુણીને હિન્દુજનતા થંભી ગઇ.

યુવાનને 'વીર' ચડયા'તા માતાના વળગણ જેવું, ભૂમિ ભારતનું, એને વળગણ વળગ્યું હતુ. પરસત્તાથી પદદલિત થતી અને મુગલાઇના લાન્છને લજ્જિત થતી ભારતમાતાની મુક્તિ માટે તે પડકાર કરતો હતો. તેણે તક સાધીને, કુમ્ભના મહામેળા સામે તાતાં તીર જેવા વીર શબ્દો છોડવા માંડયા હતા. એને શબ્દેશબ્દે અગ્નિના જાણે તણખા ઝરતા! એની જ્વાળામયી ભાષામાં ભારતદેવીની જ સાક્ષાત વક્તૃત્વશક્તિ ઉતરી હોય એમ સૌને લાગતુ. જાદુગરથી મંત્રમુગ્ધ થતા પ્રેક્ષકસમુહ પેઠે વિશાળ હિન્દુજનતા, એ વીર યુવાનની હાકલને અધીન થતી હોય એમ લાગતું. તેની વાક્‌ધારા ચાલુ હતી: "હિન્દુગણ, જમુનાંમૈયાને તીર આજ શાનો ઉત્સવ માંડયો છે! ગુલામી પ્રજાને વળી ઉત્સવ શા! તમારાં જીવન પરધર્મી શાસકની પોલાદી જંજીરોથી જકડાયલાં છે, ત્યાં દેહ-સ્નાનથી જ મુકિત શી રીતે મળવાની છે? હતભાગ્ય હિંદુઓ, આપણા દેવસ્થાનો કબ્રસ્તાન કે મસ્જિદોના રૂપમા ફેરવાઇ ગયાં છે અને દેવો, મુગલાઇના મિનારા ચણવામાં દટાઇ જાય છે! આપણા અન્નકોઠાર અને ધનભંડાર ખાલી થયા છે, જીવનનું સત્વમાત્ર ચૂચી લેવાયું છે અને વળી બાકી હશે તે જજિયા વેરાએ પૂરૂ સત્યાનાશ વાળવા માંડયું છે. આવી વિષમ અવસ્થામાં ઉત્સવ!

ઉત્સવ એક જ હોય—ઔરંગઝેબના જજિયા વેરાની સામે થવાનો ભારતમાતાની મુક્તિ કાજે મરી ફીટવાનો. યમુના-મૈયાની સાક્ષીએ બોલો, કે જીવ જાય તો બ્હેતર, પણ જજિયા વેરો હરગીજ નહિ ભરીએ.”

“જજિયા વેરો ભરવો હરામ છે” ઉછળતા લોકસાગર-માંથી પ્રચન્ડ અવાજ ગાજી રહ્યો અને એકાએક આવી અસાધારણ લોકઉશ્કેરણી જોઈને, મેળા ભેળા ભળેલા મુસલમાનો ચકિત થયા તેઓ ભાગ્યા. તેમણે ગુપ્તચરનું કામ કર્યું. વીર યુવાનનો ધારાવાહી વાક્પ્રવાહ હજુ તો વિરમ્યો ન હતો, એટલામાં ન્હાસભાગ થવા માંડી; હુલ્લડ મચ્યું. સેંકડો મુગલ સેનાનીઓ આવી પહોંચ્યા અને ધરપકડ થવા માંડી

યુવકે ન્હાસતી હિન્દુજનતાને ફરી પાછો પડકાર કર્યો; પણ તેજ ક્ષણે તેની સમક્ષ કોઇ જટાધારી જોગી આવી ઉભોઃ “ગુરુદક્ષિણા”નુ મંગલ મુહૂર્ત હજી નથી ઉગ્યું. વિક્રમ, ખસી જા અહીંથી.”

ગુરુનો આદેશ વિક્રમને વજ્રસમાન લાગ્યો. પણ તે ગુરુનો આદેશ હતો. વિક્રમને નમવું પડયું. ટેકરીપરથી તે અલોપ થયો.

લઘુ ભ્રાતા વિજયને મહા પ્રયત્ને સમજાવી, ઉદયપુરરાજ્યની હદમા રવાના કરી, પિતા અને હિન્દુપ્રજાના હિતકારી પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થવાય તો જ તેની જગા સાચવવા સજ્જ થવાનું સૂચવી, વિક્રમે કેશરીઆં કરવાનો માર્ગ લીધો હતો. તે એક હાથમાં મોત અને બીજા હાથમાં મુક્તિને લઇ, લોકમત કેળવવા અહીં આવી પહોંચ્યો હતો; પણ પ્રથમારમ્ભે તેની મુરાદ બર ન આવી. ગુરુજીનો આદેશ!

ઔરંગઝેબે વિક્રમને ગિરફતાર કરવા માટે પાંચ હજાર અશ્વ-

ફ્રિંયોનું ઈનામ જાહેર કર્યું સ્થળે સ્થળે સખ્ત જાપ્તો રખાયો. એક 'વિદ્રોહી' યુવકની ધરપકડ પાછળ સેંકડો સિપાહીઓની ફોજની ફોજ ખડકાવા લાગી. રાજ્યદ્રોહી કુમારની શોધખોળ નિમિત્તે હિન્દુજનતાપર નિર્લજ્જ તથા નિષ્ઠુર અત્યાચારો ગુજર્યા. ઔરંગઝેબનુ એક જ ફરમાન હતુ; "હરકોઈ રીતે, જીવતો કે મુઓ, એ વિદ્રોહી યુવાન હાથ કરો."

નિર્મળ નભોમંડળને અઘોર આંધીએ ઘેર્યું હતું. કાજળકાળી રાત અને નિરવ શાંતિ ! સિવાય કે તોફાની વાયુ ઉગ્ર સ્વરૂપે વાતો હતો મેઘની ભયંકર ગર્જના અને વારંવાર થતા વિજળીના ચમકારા—સાથે જ વર્ષાદની ઝડીઓ અને ઠંડીનું જોર ! રાહદારીઓ મરવા બ્હાર નીકળે !

એ વખતે એક જણ ચોર પગલે લપાતો છુપાતો, ઊંચા મકાનની પાછલી બાજુએ થઈને અન્દર દાખલ થયો.

"ભાઈને કેમ છે હવે ?" તેણે અન્દર આવીને પૂછ્યું.

"ફેર નથી માલમ પડતો" ઉત્તર સાંભળીને આગંતુકની મૂઝવણ વધી તેણે ખોખરા થતા અવાજે પૂછ્યું. "તાવ ઉતરતો જ નથી ?"

"અઠવાડિયા સુધી તો છેક અચેત અવસ્થામાં રહ્યો ! મને એના જીવનો હવે ઝાઝો ભરૂંસો નથી પડતો. શરદીની સખ્ત ઝપટ લાગી છે. કંઈકે આરામ થયો હત, તો એને લઈને અહીંથી નિર્ભય સ્થળે પહોચી જાત મુગલો તો એના મોતનું નગારૂં બજાવ્યે જ જાય છે..."

"મને કહો, ગુરુદેવ ! એને ઉગારવાનો એકેય ઉપાય નથી ?

રસ્તાઓ નિર્જન છે. મ્હોંડેમ્હોડું ન દેખાય એટલો અન્ધકાર છે. ભાઇને સહીસલામત લઇને, અહીંથી જતા રહીએ તો ?"

"સાહસમાં જીવના જોખમનો સોદો છે; વિજય ! હૃદયના સખ્ત આઘાતથી વિક્રમ માંદો પડ્યો છે ને વધારામાં વળી શરદી લાગી છે જુએ છે કે વર્ષાદ જરાય ધીમો નથી પડતો. એને બિમાર હાલતમા ઘરની બહાર જ કેમ કઢાય ?"

"ત્યારે શું કરીશું ?" દીર્ઘ નિ:શ્વાસ નાખતાં વિજયે પૂછ્યું.

"ક્યારનો એ જ વિચારી રહ્યો છું. જો જયસિંહ મહારાજ માર્ફત અહી આટલોય આશ્રય ન મળ્યો હત, તો પૂરી કમબખ્તી હતી પણ વિક્રમને ખોળતાખોળતા મુગલો આ ઘર સુધી નહિ આવી પહોચે એવા ભરૂસે માગથી ન જ રહેવાય. વિજય, પરિસ્થિતિ કફોડી છે."

"મુક્તિનો એક પણ માર્ગ નથી ?" વિજય બહુ અધીરો બની ગયો.

"જો, ઘોર અન્ધકારમા ય ચળકતી વીજનો ઉજેશ માલમ પડે છે ને! વિજય, ભગ્નાશ ન થા."

"ઔરંગઝેબનો હિન્દુજનતાપર જે જુલ્મ વર્તી રહ્યો છે, તેની ભાઇને ખબર પડેલી ?"

"ધીમો બોલ, એને ખબર જ નથી પડવા દીધી. જાણે તો માદો મદો પણ ઝાલ્યો ન રહે."

વિજયનું મનોમન્થન પરાકાષ્ટાએ પહોચ્યુ હતુ, તેણે મન મારીને કહ્યુ: "ભાઇને જરા જોઇશુ !"

બન્ને અન્દરના ખડમાં ગયા. વિક્રમ ચટાઇની 'પથારી'પર પડયો હતો. તે આજે જ જરા જપ્યો હતો. એનો ચ્હેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો, દેહ લથડી ગયો હતો, નાડી ધીમા વેગે ચાલતી હતી, પોપચા મીચાયલા હતા. વીર વિક્રમને આ સ્થિતિમાં, વિજય વધારે વાર ન જોઇ શકયો. એની આંખઆડે આંસુનો પડદો નડવા લાગ્યો. આંખો લૂછી, ફરી એકવાર વડીલ સહોદરને નિહાળ્યો અને ગુરુદેવને વન્દન કરી, તેણે રજા માગી·

"આપની છાયામા છે, ત્યા સુધી ભાઇ માટે નિશ્ચિંત છું. પ્રભો, જાઉં છુ ત્યારે. જાગે ત્યારે કહેજો, કે ઉદયપુર જવાની આજ્ઞા લોપીને, એનો મે અપરાધ કર્યો છે. તેની ક્ષમા માગવા આવ્યો હતો, પણ કહેજો, કે વિજય સૂના ને સોરતા દિલે પાછો ગયો છે."

***

મેઘાચ્છાદિત આકાશ હવે નિર્મળ થયુ હતું અને દિવસે સારો ઉઘાડ કહાડયો હતો. છતાં ઔરગઝેબની આંખે અન્ધારાં આવતા; કેમકે એના દિલનો ધૂંધવાટ મટયો નહતો દ્રોહી કુમાર સ્વાધીન ન થાય અને હિન્દુજનતામાં અસતોષ તથા અરાજકતાની ભભૂકી ઉઠેલી આગ શમે નહિ, ત્યા સુધી સમ્રાટ્‌ના ચિત્તને શાંતિ મળવી મુશ્કેલ હતી. પોતે દિલ્હીના પાયતખ્તપર આરૂઢ થયો હતો અને દરબારમાં મૂક ઉદાસિનતાની છાયા છવાયલી સ્પષ્ટ માલમ પડતી હજુય રાજ્યદ્રોહી હાથમા ન આવ્યાથી ઔરગઝેબ આવેશભર્યા ચ્હેરે અમલદારો સામે જોઇ કાંઇક કહેવા જતો હતો, એટલામાં બહારથી ગરબડાટનો અવાજ આવ્યો. ઇશારત થતા મ્હોબતખાએ દરબારના મુખદ્વારે જઇ તપાસ કરી :

"કોઈ જવાંમર્દ છે, તે ખુદ જહાંપનાહની હુઝૂરમાં આવવા માગે છે..." મ્હોબતખાંએ વાત કરી. ઔરંગઝેબની મરજી જાણી લઇ, યુવાનને દરબારમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. પેસતા જ તેણે પ્રશાન્ત નજરે પણ વ્યગ્ય ભાવે દરબારી ઠાઠને જોઇ લીધો. પછી ઊંચા મસ્તકે ઔરંગઝેબની સામે ઊભો રહ્યો–અડોલ જાણે વજ્રસ્તૂપ.

"મુગલ સમ્રાટ્‌ના કદમે સર ઝુકાવવાનું ભૂલી જાય છે કે બચ્ચા?" મહોબતખાંએ ભૂલ સુધરાવી.

"અત્યાચારીને ચરણે શિર ઝુક્યુ નથી, ઝુકનાર નથી" અદબવાળી, ઊભેલા યુવાને નીચી નજરે શાંતિથી ઉત્તર વાળ્યો. તેના શાન્ત ઉત્તરે દરબારમા ભારે ખળભળાટ મચાવ્યો. ઔરંગઝેબે કહ્યું : "જહામા પાગલજાત પણ હયાત હોય છે ! કોણ છે તુ?"

"જેના મસ્તકનું પાંચ હજાર અશર્ફિયો મૂલ્ય જાહેર થયું છે, તેને ન પિછાન્યો હોય તો ઊભો છું, બરાબર પિછાની લ્યો." અને વીરને છાજતી છટાથી યુવાન ઊભો રહ્યો

દરબાર સ્તબ્ધ થયો "આવો સુન્દર, ને ઉછરતો યુવાન વિદ્રોહી હોઇ શકે!" કેટલાકના મન શંકાશીલ થયા

"કહુ છુ તે માનવાને મન ના કબૂલ કરે છે? મોગલરાજ!" યુવાને પુન પડકાર કર્યો. "સત્ય કે ધર્મની ખાતર હિન્દુગણ જીદગીને ફના કરી નાખે છે, તે વાત, ગાદીએ આવ્યા પછી હજુય તમને નથી સમજાઇ? એક મારી જ ખાતર હજારો હિન્દુઓનુ લોહી તમારી તલ્વારો પીએ, તે મારાથી સાખી ન શકાયુ તમારા વફાદાર દૂતો મને ન પકડી શકયા, ત્યારે આજ હિન્દુજનતા ખાતર હાથે કરીને હવાલે થવા

આવ્યો છુ. તમારી ત્રિજોરીમાંથી પાચ હજાર અશર્ફિયો બચી, તેની ખુદાને ખાતર ખયરાત કરજો અને ચલાવો હવે તમારો ઝોહાકી અમલ!"

ઔરંગઝેબની લાલચોળ અને કારમી આંખ પ્હેરેગિરો તરફ વળી અને ભારે અજાયબી વચ્ચે, વિદ્રોહી યુવાનને રાજ્યદૂતોએ ઘેરી લીધો યુવાને મન્દ સ્મિત કરતાં કહ્યું :

"મોત સામે રાજી ખુશીથી સામનો કરવા અહી આવનારને ઘેરી લેવામા બહાદૂરી! શાહબાશ, મુગલસમ્રાટ્, તારા શાસનની વીરતા હસવુ નથી ખાળી શકતી!"

"નફ્ટ યુવાન!" હવે ઔરંગઝેબને રૂવે રૂવે આગ સળગી ઉઠી. તેણે રાડ પાડી: "તુ રાજ્યદ્રોહી છે અને રાજ્યદ્રોહીને શી સજા થાય છે તેની ખબર છે? બેશરમ! શું બકી રહ્યો છે તું!"

"ખબર છે; ભ્રાતૃહન્તા ઔરગઝેબની પાસે દયાની આશા રાખીને આવ્યો જ નથી. વીરને મોતે મરવા આવ્યો છુ, તેની ખબર તમને ના હોય તો આજે થશે."

"લઇ જાઓ એને; સાજે એનો વધ કરજો."

સાંભળીને સભા સણસણી ઉઠી કોઇએ હોઠ પીસ્યા "એક ઉછરતા નૌજવાનને પ્રાણદડ!" પણ ઓરંગઝેબના શાસનમા આવા દડની નવાઇ નહતી જે સ્થળે લોકલાગણીને ઉશ્કેરવામાં આવી હતી, તે જ સ્થળે યુવાન માટે વધસ્થભ ઠોકવાનુ ફરમાન થયુ.

યુવકને લઇને રાજદૂત દરબારમાથી જતા હતા, જતા જતાં યુવાને અતિમ વચન સુણાવ્યા—"હિન્દુજનતા ખાતર

શાહીદ થનારના બ્રહ્મબોલ, સુણાય તે સુણી લેજો, કે અત્યાચારી આ શાસનતંત્રની ઘોર ખોદાઇ રહી છે..."

—અને "બાલીશ" ગણીને હસી કઢાતા એ વીરબોલ, ઔરંગઝેબના લુખ્ખા હાસ્યમાં વિલીન થયા.

***

સાયંકાળ નમ્યો હતો અને શોકાગ્રસ્ત દિલ્હીજનો ભારે ને ધીરે પગલે ઘર ભણી પાછા ફરતા હતા વધસ્થાનપર શહીદ યુવાનનો મૃત્યુદેહ પડ્યો હતો. શાતરજની આસ્તે આસ્તે અન્ધકારને ઓળે એને આચ્છાદી રહી'તી અને યમુનાંજળને સ્પર્શીને પાવન થએલો મન્દ સુગન્ધી વાયુ, એ મૃતદેહની આસપાસ રક્ષારૂપે વાઇ રહ્યો'તો.

રાત્રિનો ગાઢ અન્ધકાર છવાયો ત્યાર જાગ્રત મનુષ્યનો ધીમો પગરવ સંભળાયો. વળી સામેથી આવતી અન્ય વ્યક્તિનો ઝાંખો ઓછાયો પડ્યો બન્ને મૃતદેહને શોધી રહ્યા હતા એ મુક્તાત્માપર ગુરુદેવનો હાથ પ્રથમ સ્પર્શ્યો· "વિક્રમ, અહીં; બેટા! આસ્તેથી આવ, આ રહ્યો મરજીવો વિજય!"

"અરેરે, ગુરુજી! મારી ખાતર વિજયે ભોગ આપ્યો!" વિક્રમનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું.

"તારી ખાતર જ શા સારૂ? વિક્રમ, સમસ્ત હિન્દુજનતા ખાતર. વિજયે તેની અજબ શક્તિનો પરચો આજે જ બતાવ્યો. ન્હોતો ધારતો કે એ આટલો સ્વાપર્ણભોગી હશે!"

"પણ મને તેના નિરધારની ખબર આપે કેમ ન કહી?"

"તારા જ જેટલો હું પણ અનભિજ્ઞ હતો. તારી નિદ્રસ્ય-

અભાનાવસ્થામાં તને એ જોવા આવ્યો, ત્યારે વારંવાર એક જ પ્રશ્ન પૂછતો: "વિક્રમ શી રીતે ઉગરે?" અને તે વખતના વિષમ સંજોગોથી બચાવનાં દરેક દ્વાર વસાયલાં જોઇ, મારા મુખમાથી નિરાશાજનક ઉદ્‌ગાર નીકળતો પછી તે ગયો અને ગયા પછી આવું કરી બેઠો ..' ગુરુની સંયમી ઇન્દ્રિઓ પણ શિથિલ થઇને કંપતી હતી. બોલતા બોલતા એમનો કંઠ કુંઠિત થતો હતો "વિક્રમ, ત્હારા બચાવથી દેશને તું વધારે ઉપયોગી થઇ પડીશ અને તેના ભોગ સિવાય તું બચી શકે એમ નહિ લાગ્યું હોય, ત્યારે જ તેણે આત્મવિસર્જન કર્યું, એમ મને હવે સમજાય છે."

"જુલ્મી શાસકે કેટલાય ભાઇઓને મારી પેઠ વિયોગ-વિરહમાં ઝૂરતા કરી મૂકયા હશે!" વિક્રમની વેદના વધતી જતી હતી· "સેંકડો કુટુમ્બો પાયમાલ થયા હશે, ધર્મભ્રષ્ટ થયાં હશે, કેટલેય ઘેર તાળા ઠોકાયા હશે -અરેરે, મુગલાઇની મ્હોકાણે પિતા કારાવાસ સેવે છે! ભાઇ સરખો ભાઇ ગયો! ગુરુદેવ, કયા સુધી મને રોકશો?" 'ગુરુદક્ષિણા'નો દિવસ હજુ ય નથી ઉગ્યો શું? મને આજ્ઞા આપો, આશીર્વાદ દ્યો· મારે જોઇએ છે મુક્તિ– વ્હાય મરીને, વ્હાય મારીને આપે દીધેલા વિદ્યાધનનો વિનિ-યોગ કરવામાથી, હવે વંચિત રહું, તો જનેતાની કુખ લાજે, કુળ લાજે, જીવન લાજે, ગુરુજી! આપની વિદ્યા..."

પૂર આવેશમાં આવી જઇ, ભાઇના મૃતદેહને વળગી પડી વિક્રમ આક્રન્દ કરતો બળતા બોલ બોલ્યો· "વિજય, વ્હાલા! તું વિજયી થયો. હું વિજયી થવા નીકળું છું–તું નભોમંડળે ચળકતા આ નવલખ તારક સાથે જોજે, કે દેશભરમા, પ્રાપ્ત વિદ્યાનો પ્રજ્જવલિત હુતાશ હવે કેવો સળગે છે! ત્યારે તો તારો આત્મા, આ પામર જીવ તરફથી પરિતૃપ્ત થશે ને?

પ્રતિજ્ઞા લઉં છું, ગુરુજી! કે હિન્દુજનતાને જાગ્રત કરીશ, તૈયાર કરીશ, મુગલસમ્રાટ્નું સિંહાસન ડોલી ઉઠે એવી ભીષણ ચળવળ જગાવીશ અને દેશનો પુનરુદ્ધાર કરીશ. પ્રતિજ્ઞામાં નિષ્ફળ નિવડું, તો પ્રિયબન્ધુ વિજય અને પૂજ્ય પિતાજીની હત્યાનું પાપ મારે શિર! દિનહીન કંગાલ જનની-જન્મભૂમિ! તારા મલિન મુખપર ઉષાની ઉજ્જવળ લાલિમા જોવા જેટલો મને દીર્ઘાયુ રાખજે: 'માતૃદેવો ભવ'." ઘોર-અન્ધારી રાતમાં જનની જન્મભૂમિ માટે ઉચ્ચરાયલો શુચિ-શબ્દ ગાજી રહ્યોઃ 'માતૃદેવો ભવ'.

***

વિ ક્ર મ ની તપશ્ચર્યા ફલિત થવામાં એક વર્ષથી વધારે વિલંબ ન થયો. રાજગઢમાં મુગલો વિરૂદ્ધ રાજપૂતશક્તિનો સામનો થયો. રાણા રાજસિંહની સરદારી હેઠળ વિક્રમ રણ-મોરચે એવો ઝુઝયો કે વિલાસભોગી મુગલસેનાનીઓને મૂઠીઓ વાળીને નાસવું પડયું. ઔરંગઝેબને સંધિ કરવાની ફરજ પડી. જજિયાવેરાના વિરોધને લઇ બન્દિવાન બનેલા કેદીઓને પણ મુક્તિ મળી.

પૂર્ણિમાની ચાંદની રાતે, ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થએલી જનતાપર ઇન્દુનો અમૃત અભિષેક થઇ રહ્યો'તો. ઉદયપુરનું રાજ સરોવર રસકેલિયાં લેતાં હળુ હળુ હસી રહ્યું'તું કલ્પના જાગે અને દૈવી પ્રેરણા મળે, એવું એ રમણીય સ્થળ હતું ત્યાં વર્ષોના વિયોગ પછી, આજ પિતા-પુત્રનો સંયોગ થયો. રાણા રાજસિંહે, વિક્રમને સમ્બોધીને કહ્યું: "પ્રતિજ્ઞાપાલક વિક્રમ! સ્વદેશભક્તિની ધગશ રાજપૂતવીરોમાં તેં ન ધીકાવી હત, તો આજની રળિયામણી રજની કેવી કાળમુખી નિવડત"

સાભળીને પિતાનો આત્મા પ્રફુલ્લ થયો અને તેમનો વરદ હસ્ત વિક્રમના મસ્તકપર ફર્યો. ' પણ, વિજય ક્યા ? " પિતાએ બીજા પુત્રને ન જોવાથી અધીર મને પૂછ્યું.

સાંભળીને વિક્રમનુ મ્હો લેવાઇ ગયુ. તે હરફ સરખો ન ઉચ્ચારી શક્યો. માત્ર ચન્દ્ર તરફ અગૂલિનિર્દેશ કર્યો, એટલામાં પાછળથી આવીને કોઇએ કહ્યું: " ભાઇને ખાતર–ભૂમિ ભારતને ખાતર ભોગ આપી, વિજય અમર થયો છે. " કહેનાર ગુરુ હતા.

" વિષાદ ન છાજે, વિક્રમ ! મરજીવા માટે ષ્યાસુ હોય તો તે શોકનાં નહિ, હર્ષનાં. " પિતાએ વિક્રમને આશ્વાસન આપ્યું અને સમસ્ત વનરાજિમા વિજયના અમરાત્માની મગલમૂર્ત્તિનાં પિતા–પુત્રને દર્શન થયાં બન્નેના ચક્ષુમાંથી અનાયાસે એકએક અશ્રુબિન્દુ ટપક્યુ–તેમાંય જાણે વિજય ન વિરાજતો હોય !

✽

કસુમણીની કહ્યું!

દરબારી ડાયરો જામ્યો હતો, અને જામેલી મહેફિલની મધ્યે રૂપાનો નકસીદાર હૂકો, વારાફરતી કડક ગડાકુની લિજ્જત ચખાડી રહ્યો હતો. કસુમ્બાપાણી ઘોળાઇ રહ્યા હતાં અને રમતે રમતે, ઝડઝમક તથા શબ્દચમત્કૃતિવાળા ચારણી જોડકણાંનો લલકાર ડોલન ઉત્પન્ન કરાવતો હતો.

અતલસની ગાદી અને મશરૂના લબગોળ તકીએ ઠાકોર બેઠા હતા. ઠાકોરની ઠકરાત વિષે—ખાસ કરીને આત્મપ્રશંસાના શબ્દો ચારણીગીતમાં ગુંથાય ત્યારે એમના શિરપર શોભતા કસબી કિનારના રેશમી સાફા ઉપર ફરફરતી ફાંકડી કલગી—મોરકલગી પેઠ—હળવી હળવી ડોલતી હતી અને ઠાકોરની સુરમે અંજાયલી આંખો ખીલી ઉઠતી—એવી ખીલી ઉઠતી, બસ પૂછો જ મા!

થોડીક રાહ જોવરાવ્યા પછી પગના ઝાંઝરનો છનનન છુમછુમ અવાજ સંભળાયો! સૌ ટટાર થયા, અને એક કસબણ—કન્યાએ દરબારખંડને સૌન્દર્યથી ભરી દીધો. ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સેવતા ધ્રુવબાલકને ચલિત કરવા અમરાપુરીથી સરરર કરતી સરકેલી અપ્સરા જેવી કે શુકદેવજીને મોહિત કરવા ઇન્દ્રે મોકલેલી રમ્ભા જેવી કે શિવજીને પરચો બતાવવા આવેલી પેલી "મોહિની" જેવી એ નર્તકીને જોઇ, અંગે ઉષ્ણતા અનુભવતો આખોય ડાયરો હળવે હાથે પંખાનો વાયરો ખાતો સ્થિર નજરે મંત્રમુગ્ધ બની ગયો!

તબલચીનો તબલાંપર હાથ પડયો. સિતારના તાર ઝણઝણ્યા અને નર્તકીએ સંગીત સાથે નૃત્ય આરમ્ભ્યું:

"રાજા! તારા ડુંગરિયાપર બોલે ઝીણા મોર!
"મોર જો બોલે, બપૈયા બો...લે,
"કોયલ કરે રે કલશોર રે કલશોર રે કલશોર–બોલે૦"

અને ડાયરામાંથી 'વાહુવાજી વાહ, ચલને દો, કયા લિજજત'નો શબ્દારવ ગાજી રહ્યો. સ્વલ્પકાળ તાલને ઠમકે મૂગું નૃત્ય અને પછી પાછું ખુલ્લું સંગીત, એવો ક્રમ ચાલુ હતો.

"માઝમ રાતે, વિજલડી ચમકે,
"છાઈ ઘટા શી ઘનઘોર રે ઘનઘોર રે ઘનઘોર–બોલે૦"

અને ખરેખર ચાલતા નૃત્યસંગીતે જ ઘનઘોર ઘટા છવાઈ રહી હોય તેમ કારભારીનો પ્રવેશ થયો. તેણે ઝૂકીને ઠાકોરને સલામ ભરી અને કાનમાં કંઈક કહ્યું. ઠાકોરનો વિલાસરસ ઢોળાઈ ગયો–અથવા અધુરો રહ્યો. ડાયરો વેરાયો. કારભારી વદાય થયો કે તરત મલકાતા મુખડે ઠાકોરે નર્તકીને પૂછ્યું.—

"કહે, શી ઇચ્છા છે? ખુબ ખુશ થયો આવું સંગીન અને અહાહા! ખરૂં કહું તો આ નૃત્ય! બસ્સ, જન્મારામાં આજે જ થયું! કહે તે આપું."

નર્તકીએ સવિનય અને પૂરા મલાજાથી શિર નમાવ્યું. તે બુલબુલ જેવો મિઠો બોલ બોલી: "સંગીત અધુરૂં છે, પછી માગીશ; માગીશ તે દેશો ને?"

"એ શું બોલી?" ઠાકોરે પાણીપાણી થઇ જતા ખાતરી દીધી. "ન દઉં તો આ ગાદીના સોગન્દ..."

—અને તે જ ક્ષણે, એક જણને લઇને કારભારી દાખલ થયો. નર્તકી બાજુપર ખસી ગઇ. તેણે જતા જતા કારભારી

સાથેના સજ્જનને નખશિખ નિહાળી લીધો તે વખતે નર્તકીના આતરતાર, પેલા અધુરા સગીતનો આલાપ છુટી રહ્યા હતાઃ—

"બાઈ મીરાં કહે, પ્રભુ ગિરધર-નાગર ;
"તુ મ્હારા ચિત્તડાનો ચોર રે તુ ચોર રે તુ ચોર-ખેલે૦"

***

ઠાકોરના અતઃપુરમા ત્રણ જણ ખાનગી મસલતમા ગુંથાયા હતા, અને પડખેના ખડમા, પડદાઆડે બેઠેલી નર્તકીના સરવા કાન, એ ખાનગી ગુફ્તગો સાંભળી રહ્યા'તા.

"ઠાકોરસાહેબે તમને મુલાકાતનુ માન આપ્યુ છે; તેઓશ્રીની તમારા પ્રત્યે કેવી ભલી લાગણી છે, તેનો વિચાર કરી, પોતે પૂછે એનો ઠીકઠીક જવાબ આપો અને જીદગીને બરબાદ કરનારો ધન્ધો છોડી દ્યો તો સારૂ"

કારભારીએ, પોતાની સાથે આવેલા સજ્જન પ્રત્યે ચીપી ચીપીને મિઠ્ઠી ગોળી ગબડાવી.

"ભલી લાગણી પ્રજાપર વર્ષે તો રાજ્ય વધારે આબાદ થાય અને 'જીન્દગીને બરબાદ કરનારો ધન્ધો આપોઆપ બન્ધ પડે." સજ્જને કારભારીની ગોળીને વ્યગ્યના શબ્દતીરે વીધી નાખી.

"અત્યારે પ્રજાની વાત નથી થતી, તમે તમારૂ જ હિત વિચારો તો ?" ઠાકોરસાહેબે કહ્યુ

'પ્રજાના જ હિતમાં હું સ્વહિત જોતો હોઉ, ત્યા મારાથી એને નોખી કેમ પડાય ?" સજ્જને મર્યાદાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

"પિંતુરી ચળવળથી જ પ્રજાહિત જળવાય એમ માનો છો?" કારભારીએ કારાબારની રીતે વાત છેડી: "તેથી તો રાજ્ય અને પ્રજા, બન્નેને વેઠવું પડે તમે નથી સમજતા? વધારે શુ કામ કહેવરાવો છો?"

"આપખુદીથી અથવા 'સત્તા એ જ કાયદો' એ રીતે વર્ત્તવાથી બન્નેને ન વેઠવું પડે વારૂ!" સજ્જનની દૃઢતા ડગતી નહતી.

"હવે ભાંજગડ જવા દઇને કહો," ઠાકોરનો આવેશ ઉભરાઇ જવા લાગ્યો: "તમારે શું જોઇએ છે? સત્તા, મતા કે સજા? સત્તા જોઇએ તો સારો ચાન્સ મળી શકશે; મતા જોઈતી હોય તો માગી લઇને અહીંથી મૂગા મૂગા ભાગી જાઓ; સજા જ ભોગવની હોય તો તમે જાણો." કહીને, ઠાકોરસાહેબે સજ્જનનો ભાવ જાણવા તીરછી નજરે તેના સામે જોયું.

"બોલો, ત્રણમાંથી શું પસન્દ છે?" કારભારીએ ઠાકોરના બોલનો ખુશામતી પડઘો પાડયો.

"ત્રણમાંથી એકેય ચીજની અપેક્ષા નથી." સજ્જને મક્કમતા દર્શાવી.

"તમે હૂકમનો અનાદર કરીને ગુન્હેગાર થયા છો—ખબર છે?"

"અને એક સ્વતંત્રમતવાદીને માનહોદ્દાની કે લાંચરૂશ્વતની લાલચ દઇને ઇશ્વરી કાનુનનો ભંગ કોણ કરી રહ્યુ છે એની પણ મને ખબર છે, હો!"

ઠાકોરે કારભારી સામે જોયું. કારભારી ચગ્યો. ઠાકોરની ઝ્હેરિયાં વ્હેતી આંખો જોઇને તેણે મુત્સદ્દીપણે કહ્યું: "બીજા

મહત્વના કામમાં વિક્ષેપ પડે છે ખરૂં ? મહારાજ, આપ પધારો. પછી હુ મળુ છું. હતભાગ્ય છે દેશનુ, કે ઉભરો પૂરો ઠલવાઇ ગયા વગર ધાંધળિયાઓના જીવને જંપ જ નહિ વળવાનો. ઠીક ભાઇ, બોલો, તમારે હજુય વિશેષ સંભળાવવાનું બાકી છે ? હોય તો કહી નાખો. " કહીને કારભારી તોછડું હસ્યો. ઠાકોરસાહેબની ગાદી હવે ખાલી પડી હતી.

"માફ કરજો, મારે જ મ્હોંડેથી સાંભળવા સારૂ મને અહીં તેડી આણ્યો હોય તો પરસત્તાની દયાપર જીવતાં ઘણાંખરાં દેશીરાજ્યોમાં બને છે, તેમ તમારે ત્યા ય એની એ આપખુદ-સત્તાનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહેલુ મે જોયુ. મુખબન્ધી, કલમ-બન્ધી અને પગબન્ધીના કાયદાઓથી તમે ન ધરાયા, ત્યારે ખાનગી મુલાકાતો ગોઠવવા લાગ્યા ! અમુકને પેટે જન્મ્યા માટે જ ઠાકોર થઇ બેઠેલા બાઘડ બોધારામો તો ફાવે તેમ નાચે, પણ કારભારી, તમેય નથી સમજતા ? ઠકરાતનો વારસો મળ્યો માટે પ્રજાને ચુસી લેવી ? રેસી જ નાખવી ? કેટકેટલા કરનો બોજો ! અને તે કોની ત્રિજોરી તર કરવા ? એનો ઉપયોગ શો ? ભોગવિલાસ ને રંગરાગ પાછળ પ્રજાનો પૈસો ફના નથી થઇ જતો ? રાજાઓ પાસે વિપુલ ધનસંપત્તિ અને પ્રજા મુફલિસ ! બેકાર ! આ તે કારભાર !! અરેબિયન-નાઇટસ્‌માં વંચાતી વાતો જેવી મસમોટી મ્હોલાતોમાં પ્રજા-જીવનનાં ચણતર નથી ચણાતાં ? ખરૂ કહો, તમે વિચાર્યું છે કદી ? ગરીબ રૈયતની 'હાય' સાભળવાની ફૂરસદ મેળવી છે કોઇવાર ? યૂરપની સેંલગાહો, શરતી જુગાર, શિકારપાર્ટિઓ, મહેફિલ–જલસા, એ બધા ઠાઠ માટે નાણાં વટાય, પણ પ્રજા..."

"તમારા આ લાંબા ભાષણનો મારે શો અર્થ સમજવો ?"

"હકીકત ખરી લાગતી હોય, તો તમે ય મ્હારી ભ્હેલમાં

બેસો–પ્રજાના આશીર્વાદ લ્યો, ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર થાઓ: બીજો શો અર્થ હોય ? ”

“ કહ્યું નહિ માનો ? હઠ નહિ જ છોડો ? ” કારભારીએ મૂળ મુદ્દો ચર્ચવા માંડયો

“ એટલે તમારી પેઠ ગુલામી અધિકારે ચડવું, એમ કહો છો ? ”

“ તો જેલ–મ્હેલ સેવો ” કારભારીનો આ અંતિમ ઇન્સાફ હતો.

* * *

અજવાળી રાત હતી. બીજનો ચંદ્ર ખીલ્યો હતો. કમરપૂર ઘાસને વટાવતુ ગાડુ, એ ડુંગરની વચ્ચેના રસ્તે થઇને રવાલમા ચાલતુ હતુ. જોતરે જોડાયલા બળદના ગળાની ઘંટડીના રણકા સિવાય, માનવીનો અવાજ કર્ણગોચર થતો નહતો ગાડાવાળો કદિ કદિ ગામઠી દોહા છોડતો, અને ડુંગરાળ દિગન્તમા એના પડછન્દ પડતા નિર્જન સીમપ્રદેશમાથી તમરાંનો તો કોઇ કોઇ દિશામા શિયાળવાનો કર્કશ અવાજ, એકાન્તની શાંતિમા વિક્ષેપ પાડતો હતો

ગાડામા એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી એમ બે જણુ બેઠા હતા અને ત્રીજો ગાડાવાળો. ગાડાવાળાની આંખો ઝોલા ખાવા લાગી, તેના દોહા ધીમા પડયા અને તે અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં પડયો, ત્હોય ભોમિયા બળદ, ચીલે ચીલે અને ધીમા હલકારે વાંકડી શિંગડીઓ હલાવતા ગાડુ ખેચ્યા જતા હતા. ધવળ શીતળ ચન્દ્રિકા વિશેષને વિશેષ પ્રકાશતી હતી તે વખતે ગાડામાં બેઠેલા પુરુષે સ્ત્રીની સામે નજર નાખી-હા, નજર;

પણ નરદમ નિર્વિકારી. સ્ત્રીએ પુરુષની સામે જોયું. એના હૃદયના ભાવ, પુરુષબુદ્ધિને અગમ્ય હતા.

"તમે કાંઇ કહેવા જતા હતા, ખરૂ ?" સ્ત્રીએ વાતના ગણેશ માંડયા.

"હા; હું એમ પૂછતો હતો, કે...પણ તારૂં નામ ?"

"બાલા."

"કે તું ઇચ્છતી હતી એવી આ એકાન્ત છે. દિશાઓ સિવાય અન્ય સાંભળી જાય એવું અહીં કોઇ નથી..."

"તમે ?" બાલાના વદનપર સ્મિત ફરક્યું.

"જો, મારી કને કાવકી રીતે વર્તજે, મને ટીખળ પસન્દ નથી, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના."

બાલાના મુખપર સહજ ગ્લાનિ અને વિશેષ ગંભીરતા છવાઇ. તે બ્હીતાં બ્હીતાં બોલી : "એટલા બધા અરસિક છો ?"

"તુ બીજી જ વાતપર ઉતરી જાય છે! એવી રીસ ચડે છે ! પણ શુ કરૂ ? તારો મારાપર ઉપકાર..."

"હવે છાલ મૂકો. ઉપકાર ! હા; ખરૂ !" બાલા વિચારમાં પડી, યુવાન સામે છૂપી નજરે જોતી હતી.

"હવે કહીશ કે આ બન્દિવાન બન્ધનમુક્ત કેમ થયો ?" યુવાને મૂળ વાત છેડી.

"કેમ વારૂ ? ગાડામાં બેસીને ઘરનો રસ્તો માપી રહ્યા છો એમસ્તો–બન્ધનમુક્ત થયા તે એમ !"

" પણ શી રીતે ?" યુવક ચીડાતો હતો.

" બે હાથ લાવો." બાલાએ યુવાનના બન્ને હસ્ત પકડીને એકઠા કર્યા " આનાપર બેડી જડાઇ હતી; તે છોડી નાખી એટલે છૂટા થયા!" બાલા બડી મોજમા આવેલી લાગતી

" તું મને ઉડાવે છે, હો ! નથી સમજતો એમ નહિ. કહે, ખરેખરૂં કહેવુ છે કે નહિ ?" યુવાને પોતાના હાથ, બાલાના કરકમલમાંથી પાછા ખેચી લેતાં કહ્યું.

" જાણીને શુ કરશો ?" બાલા હજુ ઠંડે કલેજે બોલતી હતી.

" લે ! 'શુ કરશો ?' યુવાને ચાળા પાડતાં કહ્યું : " ઉપકારીનુ ઋણ વાળવુ એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે."

" જાણે અમૃતનો ઘુટડો પાયો ! યુવાન," બાલા હવે સ્વસ્થ મને કહેવા લાગી: " ધર્મની ધગશ તારામા કેવી છે, તે પડદાઆડે રહીને હુ સાભળતી હતી .."

" ઓહ ! " યુવાન અચબો પામ્યો : " ઠાકોરના અ તઃપુરમાં હતી તું ?" ઓળખવા સારૂ યુવાને બાલા સામે મીટ માડી.

" ઊંચા આકાશ સામે જુઓ; આકાશમા ખીલેલા ચન્દ્રને જુઓ; એની ચન્દ્રિકાને જુઓ, ચન્દ્રિકાથી ઉજમાળી બનેલી આ રઢિયાળી કુદરતને જુઓ—મારા સામે શું જોઇ રહ્યા હશો! બ્હી મરૂ છું...કે ઘેર મૂકીને આવ્યા હશો એનો ચીતાર .."

" ઘેર કોઇ રાંડનાર નથી " યુવાનથી ન બોલવાનો બોલ બોલાઈ જવાયો.

" ને ઘર માંડનારૂં ય પણ ?" બાલાને યુવાનનો બોલ વ્હાલો હીમ લાગ્યો હતો.

" મને કહી દે, હું કેમ છૂટયો ? " યુવાન પાછો મૂળ વાત-પર આવ્યો.

" ત્યો ત્યારે સાભળો. ઠાકોરસાહેબ જબાનથી બન્ધાઇ ગયા હતા ને મારે વાસ્તે બહુ આશાભર્યા હતા—"

" ત્હારે વાસ્તે ? એટલે તું કોણ છે ? "

" હવે કહું તે સાંભળશો કે આડીનેડી વાતો કરવી છે ?" બાલાએ દમ ભરાવ્યો યુવાન ઉત્તરને ગળી ગયો બાલાએ કહેવા માંડયું : " હુ માગણી કરૂ તેને ઠાકોરસાહેબે માન્ય રાખવી જ પડે એવો ઘાટ ઉતર્યો હતો મે કહ્યું : " સ્વયમેવ-કને છોડી મેલો. " યુવાન આશ્ચર્યમુગ્ધ થતો હકીકત સાંભળ્યે જતો હતો : " તેમણે કેટલીયે આનાકાની પછી કચવાતા મને કબૂલ કર્યું, પણ એ શરતે, કે એક જ રાતમાં એમના રાજ્યની હદ વટાવી જવી જોઇએ ! સહિસલામત તમને રાજ્યહદની બહાર મૂકી આવવા ગાડાની ગોઠવણ કરી અને આપણે અહીં સુધી આવી પહોચ્યા છીએ પ્હો ફાટતા પહેલા તો..."

" બાલા, બાલા ! મારી ખાતર આ બધુ ?" યુવાનનું ઉપકારવશ મન વિહ્વળ બન્યુ " એક આપખુદ સત્તાના બન્ધન-માથી મુક્ત કરી, તેં ઋણુના બન્ધનથી મને બદ્ધ કર્યો ! કહે, શી રીતે બદલો વાળુ ? " બાલાના સુકોમળ દેહની આસપાસ યુવાનની ભાવભીની ભૂજા વીટળાઈ વળી

" મને પરણીને ! " બાલાએ, યુવાનની હડપચી, હેતપૂર્વક અને લાડથી ઊંચી કરતાં કહ્યું યુવાનની નજર તેની આગળથી ખસતી નહતી :

"કેમ? બોલોની!" બાલાનું હૃદયમન્થન અજબ હતું. યુવાન કાંઇ પૂછવા જતો હતો—આપણે કલ્પીએ, કે પરણુવાની વાત નીકળી, એટલે એના અનુસન્ધાનમા સંસારની રીત પ્રમાણે તે બાલાની નાત-જાત પૂછવા જતો હશે—પણ એટલામાં ગાડાવાળાએ ખૂંખારો ખાધો. તે જાગી ઉઠ્યો અને જોયું તો ઘૂઘવતી નદી પાસે આવતી જણાઇ; તેણે ગાડું અટકાવ્યું: "અહીં જ થોભવું પડશે. ભરખાંખરૂ થયા વગર નદીપાર નહિ જવાય. પાણી ચડયા લાગે છે" કહીને તેણે ગાડેથી બળદ છોડવા માંડયા.

તે વખતે ચન્દ્ર આથમી જવાની તૈયારીમાં હતો.

લોક માનતા, કે બાલા કસબણની કન્યા છે; નાચનારી છે, ઉસ્તાદ ગાનારી છે: પણ લોકમતવ્ય સદૈવ ક્યારે સાચું હોય છે? "વા વાયાથી નળિયું ખસ્યું" જેવા કેટલાય કિસ્સા, અનુમાનની ઇમારતપર ચણાય છે. બાલા નાચનારી હતી અને ઉસ્તાદ ગાનારી હતી, પણ ખરેખાત કસબણની જ કન્યા હશે કે નહિ, એની ખાતરી કરવા કોઇએ કાળજી ધરાવેલી નહિ અને લોકવાયકાને જ વાયરે હલકી ઓલાદમા તેની ગણના થતી. ખરી હકીકત ભૂતકાળનો પડદો ઉચકાય તો જ માલમ પડેને?

બાલા કસબણની કન્યા નહતી; પણ ઉચ્ચ મનાતી વર્ણના કુલીન કુટુમ્બનું ફરજન્દ હતી. કન્યાશાળાની નાની-નાની છોકરીઓ એકવાર ઉજાણીએ નીકળેલી, ત્યાથી તે ભણતી બાલા, ગુંડાના હાથનો શિકાર થઇ પડી. માબાપે એની તજવીજ-તપાસ-માટે આસ્માન-જમીનને ખુદી વળવા જેટલા ભગીરથ પ્રયાસો

"સરકારી કુટુંબની બાલા, અનુકૂળ સયોગની હરપળે રાહ જોતી"

('ગુણસુન્દરી'ના બન્ધુકૃત્યથી) [પૃષ્ઠ ૧૬૫]

કર્યાં, પણ પત્તો ન મળ્યો અને પેટની એકની એક દીકરી પાછળ ઝૂરી ઝૂરીને બન્નેનો જીવ ગયો—માબાપને "દીકરીએ દીવો"ય ન રહ્યો અને ઘર ઉજડ થયું.

થોડાક કલદારને સોદે બાલા દલાલણને સોંપાઇ અને દલાલણે એનું સૌન્દર્યના બઝારમાં લીલામ કર્યું. બાલા નાયકણને પનારે પડી.

તે નાયકણ ખરી, પણ ઉખડેલ વેશ્યા નહિ મિજલસ-જલસામા નિમંત્રણ મળે ત્યાં નૃત્ય અને સંગીત માટે જ જાય એને ત્યા હવસના કામી કીડાઓ વાસ્તે દ્વાર બન્ધ હતા એવો એક જ યાર હતો, જેને-પેલી નાયકણ-દ્વાર, દેહ અને દિલનો ભોગવટો ભોગવવા દેતી બાલા એને ત્યા ઉછરીને મોટી થઇ, તેણે નૃત્ય-સંગીતની અચ્છી તાલીમ મેળવીને તેમાં ઠીક ઠીક નિષ્ણાત થઇ-ઠેઠ ઉમર લાયક થતા સુધી, પ્હેલ પાડયા વિનાના રત્ન જેવી બાલાએ એના રૂપ અને શિયળ પર આભડછેટનો ઓળો સરખો પડવા દીધા સિવાય સંભાળ પૂર્વક અણીશુદ્ધ જાળવ્યાં હતાં.

બાલા અણસુંધ્યા ફૂલ જેવી અથવા વણવીંધી ફૂલ કળી જેવી હતી. એની ખીલતી યૌવનવસન્તપર, નાયકણનો આશક-ભ્રમર મોહમુગ્ધ થયો. બાલા એના ચેનચાળા સમજી શકે એટલી હવે સમજણી થઇ હતી. તે ચગી ગઇ, કે હવે કોલસાની ખાણમાં ઝાઝો વખત રહેવામાં સાર નથી સંસ્કારી કુટુમ્બની બાલા અનુકૂળ સંયોગની હરપળે રાહ જોતી. એવો એક પ્રસંગ, સ્વલ્પ કાળમા તેને તેડી જવા આવ્યો નાયકણના આશકની વર્ષગાઠ હતી. એ નિમિત્તે તેણે જલસાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો; પણ તે જ અરસામાં નાયકણ ઇન્ફ્લ્યૂએન્ઝાથી પીડાતી હતી,

તેથી તે ન જઇ શકી. નિમંત્રણનો નિરાદર ન થાય, માટે બદલામા બાલાને મોકલી.

બાલાએ તબલચી સાથે તે દિવસે નાયકણનું ઘર છોડયુ, એનો સહવાસ છોડયો, નામરજીનો–કૃત્રિમ–વિલાસ છોડયો. અહીંના ત્રાસથી કટાળેલા તબલચીને પ્રથમથી જ તેણે સાધી મૂકયો હતો. બન્ને જણે, નાયકણના આશકને ત્યા જવાને બદલે, ટેક્સીમા બેસી સ્ટેશનનો રસ્તો લીધો.

ત્યારથી તે આજની ઘડીપર્યંત બાલા નિર્મળ જીવન ગાળતી. ધન્ધાની દષ્ટિએ નૃત્ય–સંગીતમાં તે રત રહેતી, પણ નિર્વિકારી ભાવે એની ખ્યાતિ સાભળીને ઠાકોરસાહેબની આખો–આખો જ શા માટે? આખો જીવ–અધીર થયો. તેને પોતાને ત્યા તેડાવી, પદરેક દિવસ અલગ ઉતારે રહી અને ઠાકોરને ખુશ બ ખુશ કરી, તેણે ઇનામમા જે મેળવ્યું, તે સ્વયંસેવક પેલો ફૂટડો યુવાન.

એ ખરૂ, કે મનથી શુદ્ધ છતાં વાચાથી તે વટલાઇ હશે–નાયકણને ત્યાંના થાળમાય જમતી હશે જો કે તે થાળ ચોકૂખી ચિનાઇ ચાદીના હોય, રસોઈ 'શુદ્ધ બ્રાહ્મણીઆ' કરતાય સવાઇ શુદ્ધ હોય, છતા અન્ન તો નાયકણનુ ને! " એટલો જ વાધો ખટકતો હોય, તો દેહશુદ્ધિ 'પ્રાયશ્ચિત'નો વિધિ કાંઇ મરી પરવાર્યો નથી, દલીલ દાખલ એમ પણ કહી શકાય, કે મનસા વાચા કે કર્મણા કેટકેટલા અવતાર અભડાયાં જાય છે! એની સામે કોણ જુએ છે? અખાદ્ય ને અપેય ખાનપાનથી કોઠાને હડો કરનાર હજારો માનવજીવડાઓ કયારે દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કરે છે–અને છતા, કશા પણ વાધા–વિરોધ સિવાય, ભર્યા સમાજમા, પવિત્રતાના પારસપુતળા પેઠ તેઓ કયા નથી મ્હાલતા?" બાલા વિચારતી: " સાચેસાચુ કહી દઉ છુ એ જ મારો ગુન્હો!"

બાલાના મુખમાથી, તેની કરુણ કથા યુવાને સાભળી અને કસબણને ત્યા તે રહી રતી એ વાક્ય ઉચ્ચારાયુ કે તરત, બાલાના કટિપ્રદેશે વિંટળાયલો યુવાનનો હસ્ત, સરી જતા સર્પ પેઠે, ધીરે ધીરે શિથિલ થઇને સરકી પડયો ! જાહેર જનતાના ઉદ્ધાર માટે મથનાર એ સ્વયસેવકને હવે બાલાને જોઇને જાણે ચીતરી ચડી !

***

સ્વયં સેવક અને બાલા. બન્નેને સહિસલામત નદીપાર ઉતારીને અથવા ઠાકોરસાહેબની હકુમતવાળી હદની બહાર મૂકીને ગાડાવાળો એને રસ્તે પડયો હતો અને પુરૂષ–પ્રકૃતિની બેલડી, નદીને કિનારે પણ દૂર દૂર ઊભેલા વૃક્ષ અને વેલડી પેઠે, એક બીજાની અડોઅડ સ્પર્શીને, છતા જીવનની જુદાઈ અનુભવતા એક શિલાપર બેઠા હતા. ઉષા કયારની ઉગીને આથમી પણ ગઇ હતી, છતા આ બેમાથી એકકેયના જીવન-પ્રદેશમાથી ઉષા પહેલાનો અન્ધકાર ન્હોતો વેરાયો.

બાલાએ પોતાની રજેરજ અને સાચેસાચી વીતક વાત સ્વયસેવકને કહી સભળાવી તે મધુમક્ષિકા જેવુ જીવન જીવતા જીવતા, જેવા સસારસુકાનીના સ્વપ્ન સેવતી હતી, તેવી સ્નેહમૂર્તિ એની હાજરાહજુર બેઠી લાગતી, અને એ સ્વતત્ર-મતમાદી, પરગજુ, જનતાના હિત ખાતર યાહોમ ઝંપલાવનાર ને તેને અંગે વિપત્તિ નડે તે સામે જીવનના ઉમદા જવાહીરથી ઝુઝનાર પ્રસ્તુત સ્વયસેવકરૂપ પોપટની મેના થવા મથતી હતી બાલાને જીવનભર મધુમક્ષિકા ન્હોતુ રહેવું; એને એવા સસ્કાર જ ન્હોતા મળ્યા ઠાકોરસાહેબના ડાયરાની છેલ્લી મહેફિલ પ્રસગે, ખાનગી ગુફતગો સાભળ્યા પછી, સ્વયંસેવકના સૂસવતા તીર સરખા પ્રત્યુત્તરોએ, બાલાના બેદિલ દિલમા ઉંડી કદાચ અવિચળ–છાપ પાડી હતી અને એ અસરની તણાઇ

અહીં સુધી આવી હતી–ઘરબ્હાર છોડીને, એશઆરામ ત્યજીને, વફાદાર અને વિશ્વાસુ પોતાના તબલચીનો ય ત્યાગ કરીને અને નર્તકી કે ઉસ્તાદ ગાયકની નામના તથા નામનાને અંગે મળતા મહામૂલા નઝરાણાં–સર્વસ્વને ફગાવી દઇને તે યુવાન સાથે બેઠી હતી–એની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા.

બાલા યુવાનની સ્કંધે તેની દેહવેલી નાખીને પડી હતી, નત મસ્તકે, ફફડતી છાતીએ, આશાતુર નયણે: એની છુટ્ટી શિરવેણી, વહેતી વાયુલહરથી, યુવાનના વૃક્ષસ્થળને કુમાશ આપવા ફરફરતી હતી, પણ સ્વયંસેવકનું હૃદય ! નદી તટે, ઠેર ઠેર વેરાયલા પેલા પત્થર કરતા જરાય નરમ નહતુ લાગતુ. એની નીચી નમેલી આંખનુ પોપચું ય ફરકતુ નહતુ "કસબણને ત્યાની કન્યા !" મગજના તંતુએ તંતુમા એક આ જ ભાવનાનો ડંખ એને ડંખ્યા કરતો.

"વિચાર જ કર્યા કરશો ?" બેદિલ બાલા આશાનો એક બોલ બોલી.

"તારો ઋણી છુ; લાગે છે, કે **પતિ** નહિ થઇ શકાય."

યુવાને દુભાતે હૈયે, છતા જાણે અંતિમ નિરાકરણ કહી સંભળાવતો હોય તે રીતે કહ્યુ.

"ઇચ્છો તો પણ ?"

"તો પણ; બાલા, મને બહુ દુઃખ થાય છે–તને આવો ઉત્તર સંભળાવતા; પણ નિરુપાય. .સમાજના બન્ધન !" યુવાને નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

"બન્ધન ! અને વળી સમાજના ?" બાલા આવેશમા આવીને બોલતી હતી : "તમે રાજ્યના કાયદાનો છડેચોક ભંગ કરવા જેટલી તાકાત ન્હોતી બતાવી ? આજ સમાજના રૂઢિબદ્ધ કાયદાને ન કચરી શકો ? સમાજના એ એક જ

કાયદાનો ભંગ કરોને ! ભલા પુરુષ, ચિત્તથી મને ચાહો જ છો, તો વર્ણાન્તર લગ્નને ચીલે ચાલો ને..." બાલાના કાકલુદીભર્યા કાલાવાલા, એની રમતીઆળ છટામાં રમણીય એટલા જ હૃદયવેધક હતા. યુવાનનું અંતર કળવું મુશ્કેલ હતું તે બાલાની કંગાલ મુખમુદ્રાને અકથ્ય નજરે જોતો હતો. બાલા હજુ બોલતી અટકી નહતી : "શું જોઈ રહ્યા છો ? અંગના અવયવો ! શંકા છે ? દાક્તરની પરીક્ષામાંથી પાસ થાઉં તો તો પછી ઘર ઉઘાડી આપશોને..."

"વ્યર્થ કલ્પના કરી મનને વ્યાકુળ ન કર. બાલા, તારા શિયળ વિષે મને જરાય સંદેહ નથી. તું અમથી અકળાય છે" પોતે છેક નિષ્ઠુર નથી, એની પ્રતીતિ કરાવતા યુવાનના શબ્દો સાંભળીને બાલાને લગીર શાંતિ વળી તે બોલી : "ત્યારે બીજો શો બાધ નડે છે ? કસબણને ત્યાં ઉછરી તે ? અરે યુવાન," બાલાએ યુવાનના લલાટ આગળ આવેલા ગુચ્છીના વાળને કોરવંકા કરતાં કહ્યું . "મને કહીશ, 'બ્રહ્માના મુખમાંથી' નીકળેલા બ્રાહ્મણની યોનિમાં અવતરેલો જીવ જો મદ્યમાંસ સેવતો હોય તો તે જાતનો બ્રાહ્મણ છતાં નાપાક ગણાય, તો કસબણને ત્યાં રહ્યા છતાં શુદ્ધ રહેનાર સુન્દરીનો પવિત્ર આત્મા તરીકે શા સારૂ સ્વીકાર ન થાય ? બ્રાહ્મણ, માટે જ તે પવિત્ર નહિ, તો અબ્રાહ્મણ, માટે જ અપવિત્ર ? વિચિત્ર નથી લાગતું તને ? કહે મને, બિલ્વમંગળનો ઉદ્ધાર કરનારી વેશ્યા હતી, છતાં એની આગળ તારૂં શિર ન ઝુકે ? મારા મજનૂ, તું મહાત્મા મૂળદાસ જેટલો ઉદાર ન થાય–મારી ખાતર–પ્રભુની ખાતર–એક વખાના માર્યા ઝુરતા જીવનો ઉદ્ધાર કર્યાનું પુણ્ય ન મેળવે ? રેતીના રણમાં ઢોળાઈ જતા પ્રેમનો ઝીલનહાર થાને ! તું કહેતો, કે ગુલાબના ફૂલ

જેની છુ, ના, મારા દિલબર, છત્રછાયા વિના વીલાઇ જતો ગુલછોડ છુ, એનુ છત્ર થા ને !"

બાલાએ-યુવાન સામે આશાભરી મીટ માડી, તેણે જોયું, કે સમાજનાં બન્ધનને ઢીલા કરનારૂ શસ્ત્ર કદાચ ઇન્દ્રરાજા કે સ્વર્ગનો કોઇ ફિરિસ્તો ફેકનાર હોય, તેમ યુવાનની દૃષ્ટિ ગગનના ચન્દરવે ચોટી રહી હતી.

" આમ જો," બાલાની કાકલુદી, સામે જ વહેતા નદીના નીર પેઠ અસ્ખલિત પ્રવાહે વહ્યા કરતી . મને કહે, સજ્જન ! પકમા ઉગેલા પકજ દેવકડે ચડે છે કે નહિ ? ' કસબણનો સહવાસ ' એટલા જ કલકથી તુ કપી ઉઠતો હોય, તો રાતનો પેલો ચન્દ્ર ! કલકિત છતા તને એ ન્હોતો ગમતો ? એની ચાદનીના પૂરને તું ન્હોતો પીતો ? મને ખાતરી છે–હુ માનુ છુ,–મને ખાતરી છે, કે આ ઉજમાળા જીવન પ્રત્યે તને કેવી મિઠ્ઠી મમતા છે, એ ઉજ્જવળતામા ' કસબણ ' શબ્દની કાળાશનો તુ ડાઘ દેખે છે ? માન કે એટલો કાળો ડાઘ છે– ત્યારે તુ એને ભૂસી નાખને ! કાળી કાળી ધૂપસળીની સુગન્ધને, સમાજના અનિષ્ટ બન્ધનને ભોગે વેડફાઇ જવા દઇશ ? ના, નહિ, એમ ન કર. દયાળુ થા. કાળી કાળી ત્હોય કાબર કે વાગોળ નથી, કોયલ છુ. અતર ઉકેલીને જોઇ લે–પછી કહે, કેવી છુ ?" ઉગ્ર તપશ્ચર્યાને અતે વરદાન દેતા દેવના વરદ હસ્ત ઉર્ધ્વગામી થયા હોય અને તેમના પ્રસન્ન વદનથી, ઇચ્છાને ફળિભૂત કરનારૂ પેલુ વચનામૃત–' તથાસ્તુ ' હમણા જ સભળાવાનુ હોય, એવી ઉત્કટ ને તીવ્ર ઉત્કઠાપૂર્વક, યુવાનનો અતિમ નિર્ણય સાભળવા બાલાની બધી જ ઇન્દ્રિઓ એકતાર થઇ.

–અને, અગાધ સમાધિમાથી જાગી, પોપચું ખોલી, તપસી તેનો હોઠ ફફડાવતો હોય એમ, સ્વયસેવકે ભારે

મનોમન્થનને અન્તે અવિચળ નિરધાર સંભળાવ્યો : " બાલા, 'ત્હારો ઋણી છું.' બાલાનુ હૃદય વધારે વેગથી ધડકવા લાગ્યું : 'તારા સુન્દર યૌવનને અને નિર્મળ જીવનને હુ હડધૂત નહિ થવા દઉં; " બાલાને હજુય એક બોલ સાભળવો હતો. અતિશય આતુર નયણે યુવાન સામે તે તાકી રહી યુવાને છેલ્લો બોલ છોડયો "હડધૂત નહિ થવા દઉં; કહેતી હોય તો હિન્દુસભા માર્ફત શુદ્ધિના વિધિથી તુ સમાજમા ભળતી થાય એવી ગોઠવણ કરી દઉં—"

" અને પછી ?" બાલા બહુ અધીરી બની ગઇ હતી.

" પછી સમાજમાં અનુકૂળ સ્થાન શોધી લઇ જીવનનો નિર્વાહ ચલાવી શકશે"

યુવાનનો આ અંતિમ નિર્ધાર હતો—મહા મનોમન્થન પછીનુ નવનીત તે આ ! સાભળીને બાલા સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. " શુદ્ધિ થયા પછી, સમાજ સુદ્ધા અપનાવી લે તે પછી પણ, સ્વદેશ ખાતર ભેખનો અચળો ઓઢનાર સ્વયસેવક, સમાજની એક સાગોપાગ શુદ્ધ—છતા નિ મહાય—વ્યક્તિને 'પોતાની' ગણીને ગૃહમન્દિરે નહિ થાપવા જેટલો નબળા મનનો ! અરેરે, મારા પ્રા...ણ !" કહીને બાલા, તૂટી પડતી લતા પેઠે, યુવાનને ચરણે મસ્તક નાખતી લચી પડી બાલા ઢગલો વળી ગઇ. તેની સામે જોવાય તો મન કદાચ વિહ્‌વળ થાય ને નિશ્ચયથી ડગી જવાય એવી ધાસ્તીથી, કરમાયલા ફૂલને ફેંકી દેતો હોય તેમ, પોતાને વળગી રહેલી બાલાથી એક જ તરછોડે છૂટો થઇ, યુવાન ઉભો થયો—બાલાના સામો સહુજ દૃષ્ટિપાત સરખો કર્યા સિવાય તે ચાલ્યો—નદીની રેતાળ ને પાધર ભૂમિ વટાવી, પગદડી જેવી સાકડી ગલીમાં થઇને વતનની વાટે ચાલ્યો, ત્યારે વાયુની ઉષ્ણ લહરી વાતી હતી અને તેના રસ્તે, વડ આદિ

વૃક્ષોપરથી ખરી પડેલાં સુક્કાં પાદડાં, તેના પગ તળે કચરાઇ જવાથી, કડકડ અવાજ કાને પડતો હતો.

***

દ શ ને તા ઓ જે કોટિના સ્વયસેવકો ઇચ્છતા હતા, જે સમસ્ત દેશમા સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાયત્તશાસનની હાકલ પહોંચાડી શકે, લોકમતને અચ્છી તરેહથી કેળવીને 'કાયાપલટ' કરી દે તથા બેધારી તલવાર જેવી, દેશને માથે ઝઝુમતી પરસત્તાનુ ઇન્દ્રાસન ડગમગ ડોલાવી દે, એવા મુઠ્ઠીભર સ્વયસેવકોમાં આ યુવાનની ગણના, રંચ માત્ર શંકા સિવાય થતી. વર્તમાનપત્રોમા એની ભારોભાર પ્રશંસા છપાતી, એના વિષે કવિતાઓ રચાતી અને કોઇક જાહેર સમારમ્ભોમા ગવાતી પણ ખરી; એની પ્રતિભા અજબ ! એની હાજરી હોય, ત્યા નવુ ચેતન રેડાય.

એની મુછનો દોરો હમણા જ ફુટતો હતો—પહેલી જ પચ્ચીસીને આરે તે પહોચ્યો હતો દેખાવડો, કાન્તિમાન, વિદ્વાન, પ્રતિષ્ઠિત, ભોભાવાળો, બહોળો માન-મર્તબો ધરાવનાર, વ્યાયામનો શોખીન; ટુંકામા સૌ સારા માણસોને ગમી જાય એવો એ સ્વયસેવક હતો.

એની રગે રગે સ્વદેશના સિધ્ધમત્ર માટે, નોકરશાહી સામે વિપ્લવ જગાડનારી જ્વાળા ધીકતી. બંડખોરોની નામાવલિ નોંધાય, તો પહેલી સહી એની જ વચાય—એટલી એને પોતાના દેશ પ્રત્યેના નગદધર્મ માટે ધગશ હતી. પ્રજાકીય કામોમા મચ્યા રહેતા, કેટલીય ટકો તેણે ચવાણુ ફાકીને કહાડી હશે. નિરાંતે સુએ નહિ; ઘસાઇ જતી જીદગી સામે જુએ નહિ, પગવાળીને બેસે નહિ; જ્યારે જુઓ ત્યારે સ્વદેશનો એ સિપાઇ, ખડે પગે તૈયારનો તૈયાર! સમાજને—દેશની તેત્રીસકોટિ વસ્તિવાળા વિશાળ સમાજને સડતા—મુડદા જેવો રાખીને, સ્વદેશને સ્વતત્ર કરવાની તેને તમન્ના લાગી હતી!

"પાછળ પાછળ ક્યાં સુધી આવવું છે ? છાલ નહિ છોડે ? ઓલક કરી છે તે ખોટી નથી !" યુવાનના ઉદ્ગાર પછી, તેનાથી તરછોડાયલી બાલા, હજુય આશા નામના પંખીને, સુતરના કાચા તાંતણે ટીંગાઇ રહેલું જોઇ રહી હતી. તેણે યુવાનની કેડી લીધી અને રોતી, હુસકાં ભરતી, આજીજીભરી લાગણી ઠાલવતી, કપાઇ જતા કનકવાની દોરી પેઠે યુવાનની પાછળ ઘસડાતી હતી. યુવાન તેને ઉપર્યુક્ત ઠપકો દેતો ઉભો હતો.

"કહું છું કે કેડો મેલ !" ગુસ્સાથી યુવાને આગળ ડગલું ભર્યું-બાલા તેને વળગી પડી વિખરાયલા વાળથી વધારે બેબાકળી લાગતી બાલા-આલિંગનવડે, સ્પર્શે, નિઃશ્વાસે નિજમનથી માનેલી સ્નેહમૂર્તિના હાથપર દેવાયલાં ચુમ્બને, યુવાનના સર્વાંગને, એની 'અર્ધાંગના' થવા ઇચ્છનાર પ્રેયસી-'અભડાવી' રહી હતી. "મારો કે તારો, તમારે ખોળે છું." બાલાના આક્રન્દથી, કલકલ નાદે વહેતી નદી સુધ્ધાં રડી ઉઠી.

"તાગ કરતાં પલિત વધારે ભૂંડું નહિ હોય !" યુવાનનાં વજ્રવેણ સૂણીને, આસપાસ ઉભેલાં વૃક્ષોનાં મૂળ, ધરતીની અન્દર ત્રાસથી જાણે ધ્રુજી ઉઠયાં !

જીવને સજીવ જીવ તરછોડી શકે, જડ ધરતીનો ખોળો સૌને વાસ્તે ને સદાકાળ મોકળો છે. બાલા ધરતીપર પછડાઇ. યુવાનના કદમ ત્યાંથી ઉપડતાં હતાં.

***

ગામની રખવાળી કરતાં અને રખવાળી સારૂ ગામથી દૂર દૂર-સીમના સીમાડાથીય આગળ-કેટલાંય ખેતર વટાવ્યા બાદ, જીર્ણ શિવાલયમાં શિવલિંગ અને પાર્વતીજીનો નિવાસ હતો. ગામનો કોઇ પૂજારી, એ ભોળાં દેવ-દેવીને પ્રસન્ન કરવા આવ્યો હશે, તે શિવાલયમાં -પેસતાં જ નજર સામે બંધા-

યક્ષ ઘંટની ટોકરી વગાડી રહ્યો હતો. શિવાલયનો ઘંટારવ, ગામ તરફ જતા યુવાનને કાને અથડાયો અને મોડી મોડી જાણે અણદીઠ કોઇ દૈવી પ્રેરણાએ તેને સચેત કર્યો હોય, તેમ ચાલતા ચાલતાં તે એકાએક થભી ગયો. પછવાડેની દિશા ભણી એનુ મ્હોં ફર્યું તે ક્ષણભર અવાચક જેવો ઊભો રહ્યો હડપચી આગળ હાથની આંગળી ટેકવી, ભીની થતી પાપણોને નીચી ઢાળી, વિચાર કરતાં કપી ઉઠયો : " એની આશાને છુંદી નાખી ! ખીલતા એક નિર્મળ જીવનપુષ્પને અકાલે કરમાઇ જવા દેવાનુ મહાપાપ હુ વ્હોરી રહ્યો છુ ! નિર્દોષ બાલાનો બેલી મારા જેવો નહિ થાય તો એને પછી કોનો આધાર ! "

યુવાન ઉતાવળે પગલે પાછો ફર્યો. થોડી જ વારમા એ નિ.શ્વાસભીના સ્થળે આવી પહોચ્યો, જ્યા અનાથ–ભગ્નાશ બાલા ધરતીપર બેફાટ પડેલી એણે જોઈ હતી; પણ હવે તેનો જીવન્ત દેહ ત્યા નહતો–જમીનપરના દડમાં આકૃતિ માત્ર દેખાતી હતી. યુવાને બાલાનુ પગલુ પારખી કહાડયુ અને એને પગલે પગલે પાછળ ચાલ્યો બાલાનાં પગલાં ઠેઠ જળ–છલકાતી નદીની કિનાર સુધી પહોચતા હતા, પછી અદૃશ્ય થયા હતા ! યુવાન ગભરાયો. નિમિષમાત્રમા તેણે અનુમાન કરી લીધું–એનુ અનુમાન ખોટુ નહતું. દૂર દૂર નદીના ગહન જળ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં તેણે જોયુ કે નીલ જળમા ઉગેલા શ્વેત કમળ પેઠે, બૂડતી બાલાના ફિક્કા ચ્હેરાએ જરાવાર દેખા દીધી, ન દીધી. ને એનાપર પ્રલય જેવા લાગતા જળ ફરી વળ્યા ! એ દૃશ્યને જોતાં, યુવાનની આખો મીચાઇ જતી હતી, તે જ ક્ષણે, માનવીની બૂઝાઇ જતી છેલ્લી–ઝાખી આશા જેવો, જળમા તણાતો ઘીના દીવાનો દડિયો, તરગના એક જ હલકારે હોલવાઇ ગયો.

❋

પાળિયાની પૂજા

અ ન્ય ક્ષે ત્રે થએલું પાપ જે તીર્થક્ષેત્રમાં ધરમૂળથી ધોવાઇ જાય છે, એવા વાણારસી-બનારસ ઉર્ફે કાશી નામના પુણ્યતીર્થમાં એક જર્મન પાદરીનો મેળાપ થયો-મણિકર્ણિકાના ઘાટઉપર.

મિ. પોલોકને કે એ ન્ડ્રુસને કે પિયર્સનને અથવા ગાંધીજીના આશ્રમનાં પેલા જર્મન-"મીરા"ને જેમણે જોયાં હશે, તેમને આ પાદરી મિ. જેકોબીની સાદાઇનો ઠીક ખયાલ આવશે. એમના અંગપરનો પોષાક, એમની રહેણીકરણી, એમનુ હૃદય, એમના વિચારઆચાર, એમનો વિનય-વિવેક, ટુંકામાં, એમના જીવનનો અણુંએઅણું તપાસનારને એક જ વસ્તુ માલમ પડશે-વિશુદ્ધ આર્યસંસ્કૃતિની ઉંડી છાપ.

ભગવી કન્થાના ભિતરમાં આડંબર નામની 'સેવ્યમૂર્તિ' લઇને ફરનાર સન્તમહન્ત કે જોગી-જતીની સાધુતા એમને સ્પર્શી જ ન હતી, મિ. જેકોબી ગુણાનુરાગી હતા-બીજા શબ્દોમાં, મધુપર્કના ભોગી હતા, પુષ્પે પુષ્પે ભમી ભમી, મધુમક્ષિકા જેમ મિઠ્ઠા મધનો સંચય કરે છે, તેમ મિ. જેકોબી પણ, તેતરીસ કરોડની વસ્તિ ધરાવતા આ વિશાળ અને નન્દનવનની ઉપમાને વરેલા ફળદ્રુપ ભારતબાગમાં વિહાર કરવા આવ્યા હતા-માત્ર વિહરવા નહિ, પ્રાચીન કોવિદ કવિ અને ઋષિપ્રણિત તત્વજ્ઞાનના સત્વનો સંચય કરવા.

પોતે પાંચસાત ભાષામાં નિષ્ણાત હતા-હિન્દી ઉપરાત ઠીક ઠીક ગુજરાતી પણ બોલી જાણતા, સ્થાપત્યકલાના રસિયા હતા અને ઇતિહાસ એમનો પ્રિય વિષય હતો, તેથી પ્રાચીન શિલા-લેખોની ખણી ખણીને ખોજ કરવાનુ અને એની છબી કે નકલો ઉતારી લેવાનુ પ્રધાન કર્ત્તવ્ય તે કદી ચૂકતા નહિ.

કાશી વિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરીને એ ભવ્ય શિવાલયની બહાર નીકળતા જ એમનો અનાયાસે ભેટો થયો. પરદેશી પ્રવાસીઓ—અને મુખ્યત્વે આવા પવિત્ર સાધુજીવન જીવતા અતિથિઓ—પ્રત્યે મૂળથી જ માનદૃષ્ટિથી જોવાને હુ ટેવાયલો હતો તેથી અને વળી એકબીજાના વિચાર આદર્શ તથા સિદ્ધાન્તોનું મોટેભાગે મળતાપણુ જોતાં, અમારૂ અણુચિન્ત્યુ મિલન, જૂના કાળના સમ્બન્ધ જેટલું મધુર, અને નિખાલસપણે દિલ ખોલીને સંકોચ કે શંકારહિત વાત કરી શકીએ એવું ગાઢું થઇ પડયું.

મિ. જેકોબી મારી સાથે વાત કરતા હતા, પણ તેમના મુખપર ખિન્નતા કે વિષાદની સ્પષ્ટ છાયા જણાતી. મેં કારણ પૂછ્યું.

"ત્યા જઇ આવ્યા?" આગળીને ઇશારે સ્થળ બતાવતાં અથવા તેમની ખિન્નતાના ઉત્તરમા પાદરીએ મને પૂછ્યું

"હા, તમે?" મે સામો પ્રશ્ન કર્યો

"ગયો હતો, પણ એ દેવને ઓળખ્યા નહિ· મૂર્તિને છેડે લેખ જેવું લાગે છે. પણ ભીડ એટલી બધી, કે વાચી જોવા જેવી જોગવાઇ ન મળી"

મિ. જેકોબીની ખિન્નતાનુ કારણ કળી ગયો. મેં તેમને હિમત આપી· "ફીકર નહિ, મેળો વેરાવા દ્યો. સમીસાજના ત્યાં ચકલુય નહિ ફરકતુ હોય, તે વખતે આપણે જઇશુ અને અક્ષર ઉકેલવામા બનતી મદદ પણ કરીશ." પાદરીએ પ્રસન્ન મને મારો આભાર માન્યો.

જેને એ પાળિયો માનતા, તેને ધર્મશ્રદ્ધાળુઓ પાળિયાદેવને નામે ઓળખતા. વર્ષના નિયત કાળે અહી મહામેળો ભરાય,

ત્યારે જ પાળિયાનો પૂજાવિધિ થાય; બાકીના દિવસોમાં તો, વનરાજિને માંડવે, કુદરતની છાયા તળે ઊભેલા એ પાળિયાને વાયુ ચમ્મર ઢોળે, વનપુષ્પો સુગન્ધી ધૂપ દે, ઉષા અને સન્ધ્યા નામની બે ગગનસુન્દરીઓ આરતી ઉતારી જાય, કુદરત ફળ–મેવાનું નૈવેદ્ય ધરાવે અને મધુરવાં પંખેરૂ કીર્તન કરે !

***

પાદરી સાહેબ, પાળિયાના સિંદુરિયા દિદારને ધારીધારીને નિહાળતા હતા. અંગપર ઢાલ નહતી, તલ્વાર નહતી, માથે મુગટ નહતો, પગે તોડો નહતો, કમરપર કમરબન્ધીના આટાની આકૃતિ નહતી; આખો વીરતા નહિ પણ દયા પ્રેમ અને ભક્તિ-ભાવ વ્યક્ત કરતી; પાળિયાની પ્રચન્ડ મૂર્તિમાથી નીતરતી હોય, તો માત્ર અમી રણખેલનના રંગીલા રાજપૂત લડવૈયાને જ જો વીર કહેવાતો હોય, તો જેનો આ પાળિયો હતો, તે વીર કે રણધીર કે શૂરો સુભટ્ટ નહતો જ, એમ એકેએક ચિહ્નપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું. એટલે મહામેળો ભરાયલો, તે 'વીરપૂજા' માટે, એમ કેમ જ કહી શકાય ?

"અહી મેળો શાથી ભરાય છે ?" પાળિયાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી રહ્યા પછી પાદરીએ મને પૂછ્યું.

"એની પૂજા કરવા." મે ટુંકો ઉત્તર આપ્યો.

"પૂજ્ય મૂર્તિની શા ભાવથી સેવાભક્તિ થાય છે !" પાદરી મુંઝાતો હતો.

"લોકને પૂછી જોયુ હશે ને !" હજુય હુ ટુંકામાં પતાવતો.

' પૂછેલુ તો ઘણા જણને, પણ ઉત્તરમાં કેટલાક હસે,

કેટલાક ચીડાય, કોઇ પ્રશ્નને જ હસી કહાડે, કોઇ કોઇ વળી નાસ્તિક ઠરાવે–'આવો પ્રશ્ન પૂછાય જ કેમ!'–એવી અટલ આસ્થાથી! કોઈ કોઇ કહેતું, કે સૌ પૂજા કરે છે ને અમે કરીએ છીએ: કાર્ય કરવુ તે વળી કરવું; કારણબારણ દરિયાપારના જડવાદ ફેલાવતા દેશોમાં–આ ધર્મપ્રધાન ભૂમિમા નહિ! કહો, પછી કોને પૂછુ? શું પૂછુ?"

"જુઓ, વચાશે? જરા આઘા આવો, આ તરફ." પાળિયાનાં પગલા આગળથી ફૂલના ઢગલાને ખસેડી નાખી, ત્યાં બાઝેલા તેલ–સિંદૂરના થરને ખોતરી કહાડી, પથરો બરાબર સ્વચ્છ કરી, અંદર કોતરેલા અક્ષરો સાફ વંચાય તેવી સોઇ કરી આપીને મિ. જેકોબીને મેં કહ્યુ

મિ. જેકોબીનાં ચક્ષુ અને ચિત્ત, અક્ષર–ઉકેલણમાં એક-તાર થયાં. અગાઉ કહેવાયું છે તેમ, પોતે આ વિષયના અભ્યાસક અને રસજ્ઞ હતા, તેથી મારા કરતાં–એટલે આ દેશી વ્યક્તિ કરતા–એ પરદેશી સજ્જનને અક્ષરમરોડ ઝટ બેઠા! લેખ ઉકલતો ગયો તેમ તેમ ડાયરી કહાડીને સીસા-પેનથી તેમણે અન્દર ઉતારવા માંડયો–એકાદ બે નાના વાકયો અને થોડાક ઘસાઈ ગયલા શબ્દો સિવાય લગભગ આખોય લેખ તેમણે ઉતારી લીધો અને મને સરળ ઉચ્ચારે વાચી સભળાવ્યો. પછી તે મારી સામે જોઇ રહ્યા.

"શું સમજ્યા?" મે પૂછ્યુ.

"હ!" કહીને તે હસી પડયા.

ધર્મચુસ્ત ભકતોને જેમ પાળિયાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતા, પણ એનું જીવનરહસ્ય અગમ્ય હતુ, તેમ પાદરીસાહેબ શિલા-

લેખ ઉકેલી શક્યા, પણ એમાનો અર્થ તેમનાથી નહતો સમજાતો ! અર્થ સમજાયા સિવાય શિલાલેખની કિંમત કેટલી ? અંદર કેવું ઝવેરાત છે, તે જાણ્યા સિવાય જવાહીરની કિંમત શી ! ઝવેરી મિ. જેકોબી, પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળવાને ભયે ભગ્નાશ થતા લાગ્યા

"ધર્મશાળામાં–મારે ઉતારે પધારશો ? આપે શિલાલેખ વાચી સંભળાવ્યો, હું એનો અર્થ, સાભળ્યો છે તે સઘળો ઇતિહાસ, આપને કહી સંભળાવીશ."

–અને વનવગડે ભૂલા પડેલા તૃષાળુ મુસાફરના પ્રાણ, પાણી સિવાય કઠે આવ્યા હોય, તેવામા સ્વાતિનક્ષત્રે વર્ષાના ફોરા પડતા તે આનન્દના ઉન્માદમા કેવો ખીલી ઉઠે ! પાદરી સાહેબ, મારા ખુલાસાથી એવા હર્ષોન્માદમાં આવી ગયા !

* * *

ધર્મશાળાના આકાશખુલ્લા ચોગાનમા વડ, લીમડો આંબા તથા અશોક આદિ છૂટાં છૂટા વૃક્ષો ખીલ્યા હતાં. અમે આંબાના શીળા શેરડા તળે બેઠા હતા. પાદરી સાથે વાતોનો પ્રારમ્ભ કરતો હતો તે જ પળે આંબાપરથી પાકેલી સાખ પડી. એણે વાતનો આરંભ ઠીક કરાવી આપ્યોઃ

"સાખ પડી તે દીઠીને, પાદરી સાહેબ ?"

"પાળીયાદેવના ઇતિહાસ સાથે ગુરુત્વાકર્ષણને સમ્બન્ધ છે શું ?"

"નહિ જી, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે," મેં હવે શરૂઆત કરી: "આંબો ઉગે છે ત્યારથી જ ફળ નથી દેતો, એ તો વર્ષો પછી

ફળે છે; પરંતુ 'ધર્મ' નામનું સનાતન શબ્દ–ફળ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે જ, આંબાની સાખ પડતી આપણે દીઠી–તે રીતે પૃથ્વીપર પડ્યું છે–માનો છો ને?"

"વાંધો ઉઠાવવા જેવું ખાસ કારણ નથી લાગતું."

"ફળ પાક્યા પછી યોગ્ય ઉપયોગને અભાવે તે સડવા માંડે છે, પછી એમાંથી દુર્ગન્ધ ફેલાય છે અને વાતાવરણ દૂષિત કે કલુષિત બનવા માંડે છે, એ પ્રમાણે, ધર્મ શીટીને અધર્મની બદબોથી જગતનું વાતાવરણ મલિન થઇ જાય છે, ત્યારે–ખાસ કરીને યુગે યુગે–ઇશ્વરનો અવતારી પુરુષસ્વરૂપે પૃથ્વીપર પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે અધર્મને ઉચ્છેદી, પુનઃ પાછી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી, સ્વસ્થાને આરોહણ કરે છે ..."

"પાર્થ સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણે ભાખેલી ગીતાગીર્વાણ આ તો!"

"હા, ગીતા–ગીર્વાણ: ગીતાના એ પુરાતન સૂત્ર પ્રમાણે પાંડવ–કૌરવના યુગે શ્રી કૃષ્ણે અવતાર લઇને અધર્મનો વિધ્વંશ કરી, સૃષ્ટિમાં જ્યારે સત્ય, અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું, ત્યારે જનતામાત્ર 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્'ની ભાવનાથી પોષાતી અને 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ' પ્રમાણે વર્તતી; ત્યારે એકબીજાની આંખમાં અમી હતી, હૃદય પરસ્પરના પ્રેમ માટે ધડકતું; વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારમાં સહકાર હતો, માગ્યા મેહ વર્ષતા, ઋતુઓ યથાક્રમે ફળવતી નિવડતી, દીર્ઘાયુ જેવાં જીવન, તેવી ખેતીવાડી પણ રસકસભરી અને લાંબી રહેતી. પ્રથમ જન્મેલા જીવને જ પ્રથમ પરલોકમાં લઇ જવાનો યમદેવને અધિકાર! ત્યારે પરહિતથી જ સ્વહિત સધાતું; એકના દુઃખે સમસ્ત સમાજ શોક ભોગવે, એકના હર્ષે ઘેર ઘેર ઉત્સવ થાય; સત્તા, હક્ક, હોદ્દાની ચડતી ઉતરતી પાયરી કે અમીર–ફકીરની ઉત્તમ, મધ્યમ

ને અધમ સ્થિતિની ગન્ધ સરખી ન મળે. પ્રેમભાવે સૌ સમાન દરજ્જે ભોગવે, સત્યાચરણે સૌ સુલભ ને સુખદ જીવન જીવે, પ્રત્યેક કુટુમ્બ પોતપોતાના કુળાચાર પ્રમાણે નિજસંસારનું સુકાન સહિસલામત ચલાવે..."

"ત્યારે એમ જ કહો ને, કે સૌનો જીવનમંત્ર હતો- "સહનાવવતુ, સહનૌ ભુનક્તુ .." પાદરીને વાતમા ઠીક રસ લેતા જોઇ મે આગળ ચલાવ્યુ:

"તથાપિ, કલમી આંબાનું ફળ બહારથી બરાબર સાબુત દેખાતુ હોવા છતાં, કોઇ કોઇવાર અન્દરથી કીડો નીકળે છે, ખબર છે?"

'મેવાવાળાને ત્યાથી આજે જ મદ્રાસી કેરી ખરીદી હતી, તેને કાપીને જોઉં છું તો આગળી જેવડો કીડો! અન્દર રહીને એણે બધો ગર્ભ જ સાફ કરી નાખ્યો હતો!" પાદરીએ તાજો અનુભવ સંભળાવ્યો.

"એ પ્રમાણે ધર્મ નામના ફળ માટે પણ બન્યુ!" પાદરીની આખો સ્થિર થઇ ગઇ. મે આગળ ચલાવ્યુ; "મિ જેકોબી! સડેલી ધર્મસંસ્કૃતિનુ પુનરુત્થાન થયા પછી, સુખી સમાજ, મે હમણા કહ્યુ એ રીતે સત્ય અને સમષ્ટિ પ્રેમના નિયમન ઉપર ચાલતો, પરંતુ સંસ્થાપિત સદ્ધર્મરૂપ ફળની અંદર કળિકાળના નેપથ્યવિધાન જેવો, જુઠ અથવા અર્ધ કે ગર્ભિત સત્યરૂપ કીડો પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો–એ રીતે, કે સ્થૂળ દૃષ્ટિને ખબર જ ન પડે!"

"ન સમજાયુ." પાદરીસાહેબ ગુંચવાતા લાગ્યા.

"વાત એમ છે, કે સદ્ધર્મ સ્થાપવા અવતરેલા સર્જનહાર

શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે હજુ તો આલોકમાં જ હતા; ત્યાં તો ધર્મરાજા નામના પાંડવના વડીલ સહોદરે પોતાના નામને અને ધર્મને હિણપત લાગે એવા અર્ધ કે ગર્ભિત સત્યને આદર દીધો..."

" 'નરો વા કુંજરો વા,' એ ?"

"હા, એ અને ત્યારથી જ–એટલે સદ્ધર્મની સ્થાપના સાથે જ વવાયલા અધર્મનું નાનકડું બીજ ક્રમે ક્રમે અંકુરિત થવા માંડયું–અલબત્ત, આસ્તે આસ્તે, છતાં એને માફક આવતા વ્યવસ્થિત ક્રમે."

"મહાભારતની એ મહાભારત ભૂલ, નહિ ?"

"એ તો જે માનો તે, પણ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે પછી ધર્મની અવહેલના થવામા બાકી ન રહી...તમે વિચારમાં પડયા લાગો છો !"

"હા; માફ કરશો, આપના આ પારાયણ સાથે પેલા પાળિયાદેવને નિસબત ખરી ? એ વિચારતો હતો !"

"વિષયાન્તર તલપૂર પણ નહિ થવા દઉં, એટલી ખાતરી રાખીને ધીરજથી સાંભળ્યા કરો તો કહેવા માંડું." મેં પાદરી-સાહેબનો ભ્રમ ટાળ્યો અને તે અનુમતી આપતાં બોલ્યા :

"ધર્મની અવહેલનાથી વાત અધુરી હતી." પાદરીસાહેબે તૂટેલી વાતનો સાંધો બાંધી આપતા, મેં કહેવા માંડયું :

"અવતારી પુરૂષ શ્રીકૃષ્ણે આલોકમાં કલા કરી, લીલા વિસ્તારી અને સદ્ધર્મ સ્થાપીને પોતે સ્વયંભુ કલા–લીલાને સંકેલી લઇ, સ્વ સ્થાનકે સિધાવ્યા. પાંડવોનું પણ સ્વર્ગારોહણ થયું અને કૌરવકુળનું તો નિકંદન નીકળી જઇને ભુ–ભાર ઘટી ગયો હતો; છતા, બે ત્રણ અવશેષો રહી ગએલા, તે પોતાનું

પોત પ્રકાશ્યા સિવાય ન રહ્યા ! વેરાયલા દાણાને વીણી લેવા જતા, ખૂણે ખોચરે પડયા રહેલા કણ ઉગી નીકળે, તેમ પેલા અવશેષો માટે પણ બન્યું..."

" એ અવશેષો ? "

" એક તો ભરી સભા વચ્ચે દ્રૌપદીના લૂંટાતા શિયળ સમયે એની આખમાથી પડેલા નિઃશ્વાસ અને શાપજનિત આસુનું એકાદ બિન્દુ; બીજુ ' નરો વા કુંજરો વા ' નામનું, ધર્મરાજાના મુખથી ઉચ્ચરાયલું, કલિકાળને જ શોભાસ્પદ, એવું અસત્યમિશ્રિત સત્ય અને ત્રીજો અવશેષ ? હા; તે એ, કે પેલા અસુરનો સહાર કરવા જતાં તેના શોણિતમાંથી સેકડો અસુરો પ્રકટતા હતા એવા, કૌરવદળના શોણિતનુ એક બુન્દ ! ત્રણ અવશેષો તે આ."

"હવે, સતી દ્રૌપદીનું શાપિત આંસુ હિમાલયે ઝીલ્યુ, તેમાંથી અનેક સરિતાઓ વહીને સૃષ્ટિના વિરાટ દેહને ઘેરી વળી; અધર્મના પેલા ઉગતા અકુરને એનાથી પ્રથમ પોષણ મળ્યુ. લોકસમુહ, એ સરિતાઓમાં પોતાનાં કે પૂર્વના પુણ્ય, તપોબળ કે ધર્મદાન સિંચીને સતીના શાપને સાફ કરવાને બદલે પાપ–મેલથી જ નદીઓને ભરવા લાગ્યા; પાછા એ જ સરિતજળનાં સ્નાન ને પાન ! અસત્યમિશ્રિત અવશેષના બળે, ગીતાભાખ્યા સૂત્રનો, વિદ્યાદેવીના વ્યભિચારીઓએ પોતપોતાને ફાવતો અર્થ કરવા માંડયો અને પછી તો જે ઇશ્વરી અવતારના દર્શન યુગે-યુગે એકાદવાર થનાર હતાં, તે ફીટીને, સૈકે–સૈકે, સૈકાની લાંબી અવધ વટાવીને એક એક વીસીએ, ત્યાથી આગે કુચકદમ કરીને દાયકે દાયકે અને પછી તો, ઠેઠ આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એમ પલકે–પલકે ઇશ્વરી

અવતારો દેખા દેવા લાગ્યા ! એક એક સમ્પ્રદાયે એક એક અવતાર ! પંથ, મઠ, ગાદી આદિ નવતર નામે નવા નવા અવતાર ને નવા નવા ધર્માચાર ! એટલે પેલા ત્રીજા અવશેષને અનુકૂળ તક મળી રહી.

"તે એ રીતે, કે કૌરવકુળના કકારીઆ શોણિતબુન્દના સંસ્કારે, આર્યમાથી અનાર્યવર્ગ ઉભગવા લાગ્યો. તે આર્યોને વગોવે; આર્યો હતા, તે અનાર્યોપર તૂટી પડે. વળી ચાળી કઢાયલી ચાર વર્ણમાથી પાચમી વર્ણનો ફણગો ફૂટયો, ચારવેદમાથી પાચમો વેદ અંકુરિત થયો, ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ, એ ચતુર્વિધ કાર્ય-ક્રિયા, અનેકવિધ ભુતાવળ રૂપે જીવનની આસપાસ ભમવા લાગી જેમા ને તેમા બબ્બે પક્ષ ! બબ્બે બોલ ! બેધારી તલ્વાર ! બ્રહ્મત્વ લોપાતું ગયુ ને અહંત્વ ખેડાતુ ગયું બ્રાહ્મણોએ ભીખ સ્વીકારી; પરશુરામે ભૂમિને નક્ષત્રિ કર્યા પછી પુન. ક્ષાત્રવટથી તે ખીલી જ ના; વૈશ્યત્વમા 'વેપાર એટલે લુચ્ચાઇ' અને 'વેપારની લુચ્ચાઇ, તે અધર્મ નહિ,' એવું તત્ત્વ ભળ્યુ; શુદ્રો ચડી વાગ્યા, ધર્માચાર્યો ધન્ધાર્થી થયા, શાસકો વેપારી થયા, ખેડુતો મજુર કે કામદાર બન્યા, મુડીદાર લૂંટારૂ બન્યા. જેની તલ્વાર તાતી, તેનો ધર્મ રાતો ! મારો ધર્મ ન્યારો, તમારો ન્યારો, ત્રીજાનો વળી તેથીય નિરાળો એમાથી 'મારૂ તે સારૂં, ને તારૂ તે નઠારૂ' એ ભાવના ઉદ્ભવી 'તારૂ નઠારૂ, માટે તુંય નઠારો' એવો મમત બન્ધાવા લાગ્યો અને 'તુ નઠારો, માટે અમારા ભેગો ભળીને સારો થા, નહિ તો નઠારા માટે સૃષ્ટિમાં સ્થાન નથી, નઠારાને જીવવાનો અધિકાર નથી,' એમ 'અધિકાર' અને 'સ્થાન'ની રસાકસીપર ચડેલો મામલો દિનપ્રતિ-દિન વધારે ને વધારે વંઠવા લાગ્યો અનાર્યોએ ન્હાના ન્હાના વાડા બાધ્યા અને એને જ્ઞાતિઓનું નામ 'પમાડ્યુ' પહેલાના અનાર્યો–રાક્ષસો–જીવતા માણસને, કાચા ને કાચા ડાચા તળે

નાખીને, કચડ-કચડ ચાવી ખાતા, એમ વાચ્યું છે; આજના અનાર્યો-એટલે જ્ઞાતિલાઓ-જરા સભ્યતાની રીતે ખાટકીના ખેલ ખેલવા લાગ્યા. તે છડેચોક પેટની પુત્રીઓનું લોહી વેચી શકે-કુલીનતાના જેણે વાવા સજ્યા હોય, તેમને ત્યાં અને કસાઇના કસબને ઉત્તેજનાર એ 'કુલીનો' પહેરામણી'ના નામકરણ સસ્કારે એને 'ધર્મ' માને, 'અષ્ટ વર્ષા ભવેત્ ગૌરી 'ના શ્લોકે, શિશુ અવસ્થામા બાળકોના બલિ દે, ને એને ધર્મ માને, કુમળી વિધવાઓરૂપ સુકુમાર ફૂલકળીઓપર ત્રિવિધ તાપના હીમ વર્ષાવી, તેમના ઉગતા જીવનને હીમાની દેવા, એ પણ ધર્મ ! અવનવી પ્રણાલિકા રૂઢિ, પ્રથા કે રિવાજરૂપે કહેવાતા ધર્માચરણથી વિરુદ્ધ હેતુપૂર્વક થતાં દુરાચરણનેય ધોઇ નાખવા 'પ્રાયશ્ચિત' નામની પોપલીલા ઉત્પન્ન થઇ. પછી તો મરજીમાં આવે, ત્યારે પાપ થાય ને પ્રાયશ્ચિતથી એને ધોઇ નંખાય' પરગજુ બ્રાહ્મણોએ વળી છુટાબ્હારીઓનું 'વેન્ટીલેશન' એકદમ 'ફ્રી' કરી નાખ્યુ-જપ જાપ, તીર્થસેવા, પુણ્યદાન, હવન-રૂદ્રિ આદિ તેમણે એવા એવાં દ્વાર ખોલી આપ્યા, કે પછી કોઇ અધર્મી, પાપી, અધમ, કે પતિત જીવ રહેવા જ ન પામે-પેલા મોકળા મૂકાયલા રસ્તે સૌ પાછા ધર્મી, પુણ્યશાળી અને પવિત્ર બની જાય !

"બ્રાહ્મણના મત્રોવડે ગ્રહો ને ઉપગ્રહો પણ કબજે થાય છે, એવી માન્યતા પ્રસરી. મનુષ્યો જ લાંચરૂશ્વતથી રીઝે છે એમ નહિ, પણ દેવ-દેવીઓ પાસે ય, લાચરૂશ્વતથી ધાર્યું કામ કઢાવી શકાય છે એ મતવ્ય દૃઢ થયુ તથા એમને નામે તરેહવાર ભેટ સોગાદો ઊપરાત કંઇકંઇ ભોગ અપાવા લાગ્યા-અને એ બધો વિધિ, તે ધર્મનો વિધિ ગણાયો ! જનતા ગાડરીઆ પ્રવાહે વહેવા લાગી. ગાડરીઓ પ્રવાહ, તેને માટેની

સુમની શાન્તિ–ગુન્હેગારને તોપને ગોળે ઉડાવી દેતી વખતે, ફૂટતા ગોળાનો ભયંકર અવાજ કર્ણગોચર થતાં અનુભવાય એવી કારમી–કરાળ શાંતિ !

"ત્યારપછી એક ક્રાન્તિકારી ભડવીર બહાર આવ્યો–અન્ધકારઘેરી આંધીને વિખેરતુ સૂર્યકિરણુ પ્રકટે તેમ. તેણે સગી આંખે દીઠુ, કે જે તીર્થસ્થળો પુણ્યક્ષેત્રો ગણાય છે, તે પાપરૂપ નરકના સંકેતસ્થાન થઇ પડયા છે, જે દેવોની સેવા વાસ્તે જર, જહેમત અને સમયના ભારે ભોગ અપાય છે, તે મૂર્તિઓની સાથે મૂષકમામાએ દોસ્તી બાંધી હોય છે અને એમનુ નૈવેદ્ય કીડી–મંકોડીના ઉદરમા જાય છે: 'કારણુ શું?" પતિતપાવન, અધમોધ્ધારણ, દીનાનાથ ગણીને થાપેલી દેવમૂર્તિઓ સમક્ષ પતિત, દલિત કે અસ્પૃશ્ય જાતિનો ઓળો ન પડે એવા રખાયલા સખ્ત પ્રતિબન્ધથી અકળાઇ જઇને, દેવોએ તેમનું દૈવત કુદરતની કલામા ઘટાવી દીધું હોય અને મન્દિરોમાં માત્ર પત્થરની મૂર્તિઓ રહી હોય એમ તેને સમજાયું. ક્રાન્તિકારે એ પણુ જોયુ, કે 'માગી' ધર્મોરૂપ શિખર, સમાજ કે જ્ઞાતિઓના જે સ્થંભોપર નિર્ભર છે, તે સ્થંભો, બહારથી સાબુત દેખાતાં, પણુ અન્દરથી સડી જતા વૃક્ષો સરખા સાવ પોલા ને ગગડી ગયલા છે. દૃષ્ટિ નાખે ત્યાં પતન સિવાય કશુ દેખાય જ નહિ. એનો આત્મા કકળી ઉઠયો–તે રડી ઉઠયો–રાડ પાડી ઉઠયો.

"સૃષ્ટિનાં સનાતન તત્વો કલાથી જીવે છે ને સૌન્દર્યથી ખીલે છે; નિયમનથી વિકાસ પામે છે અને પ્રેરણા–ચેતન ઝીલીને જ્વલંત બને છે ક્રાન્તિકારે જનતાનું જીવન કલાહીન જોયુ, નિસ્તેજ અને નિઃસૌન્દર્ય જોયુ, સત્વહીન જોયું, શક્તિહીન જોયુ, જ્ઞાનહીન જોયું ! તેણે પડકાર કર્યો· "સદ

ફેરવો, સંસારમુસાફરીઓ, અવળી દિશાએ ઉપડેલો તોફાની વાયુ, તમારા નાવડાને ખડકે ચડાવશે; ધર્મને નામે અધર્મ આદરી બેઠા છો, પુણ્યને નામે પાપ વ્હોરી રહ્યા છો; નગદ ધર્મ અને નિર્મળ પુણ્યને ચીલે ચડો, એમા જ જીવન-કલ્યાણ છે." જનતાએ એને નાસ્તિક ગણી હસી કહાડયો.

"ક્રાન્તિકારે પુનઃ પડકાર કર્યો. જનતા ધીઠી ઉઠે, એનાં બુઠ્ઠાં હૈયા અને રીઢા મન પણ સણસણી ઉઠે, એવો ગેબી પડકાર કર્યો; પણ જનતા સળગી ના, એના રીઢાં મન પીગળ્યાં ના–'ધર્મશ્રદ્ધાળુ' પ્રજાનું અપમાન કરનાર ક્રાન્તિકારપર તે ત્રુઠી ના, પણ રૂઠી. ધર્મના માર્ગ આડે આવનાર કંટકને ઉચ્છેદવા તૈયાર થઇ.

"ક્રાન્તિકારની શિરાશિરામાંથી શોણિતની શેડયો ફૂટી ! તેના રૂધિરથી ધરતી ધોવાઇ રહી. મરતાં મરતાં તે બોલ્યોઃ "રસકસહીન ભૂમિ, મારા અસ્થિના ખાતરવડે અને અંગના રક્તપાને પુનઃ પાછી ફળદ્રુપ થશે અને સાંભળી લે ઓ જનતા, તુ મારો નાશ કરી શકશે· મારામા વસેલી અણદીઠ શક્તિએ કરેલ પડકાર પ્રલયકાળે પણ લોપાશે નહિ; અંતરાત્માનો એ અવાજ, નશ્વર નથી, એ શાશ્વત છે અને એને આદર દીધે જ આત્મકલ્યાણ છે." સાંભળ્યું હતું કે એ ક્રાન્તિકારના અમર આત્માના દર્શન કરવા દેવોની અસંખ્ય કીકીઓ, ટમટમતા તારકગણ ભેગી ભળી ગઇ હતી.

"પાદરીસાહેબ, વર્ષોના બિમાર દર્દીને, ધન્વન્તરી સરખા કોઇ જોગીની જડીબુટ્ટીથી આસ્તે આસ્તે ઉમદા અસર થાય, તેમ જનતા મોડીમોડી પણ જાગી–એના મનોમન્દિરનો સુષુપ્ત દેવ જાગ્રત થયો, અને તેણે "જાગ્યા ત્યારથી સ્હવાર"

ગણીને, પેલા ક્રાન્તિકારના વધની દૈવી સજામાંથી બચવા માટે એનો પાળીઓ, આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કાશીને કિનારે ઉભો કર્યો. તેની પ્રત્યેક સંવત્સરીએ એ પૂજ્ય પાળિયાદેવના પૂજન–સેવન નિમિત્ત યાત્રામેળો ભરાય છે ખરો, પણ જુઓ છો કે કાર્ય-કારણની વિવેકશક્તિ પાછી તન્દ્રાવસ્થા સેવવા લાગી છે!"

"મને લાગે છે, કે ધર્મનું પુનરુત્થાન હજુ વિશેષ બલિ વાંચ્છે છે." જાણે પાળિયાદેવની પ્રગલ્ભ પ્રતિભાને નયનમંદિરમાં પધરાવતા હોય, એમ નમતા પોપચે મિ. જેઠાભીએ કહ્યું, અને હવે પેલા શિલાલેખમાના ન વંચાતા અક્ષર સહેલાઈથી વાંચવા લાગ્યા.

✻

દવા કે દયા?

ધ ને શ્વ ર ના અપભ્રંશરૂપે એમનું મૂળ નામ ધનેશ્વર હતું, પણ હરકોઈ દર્દને દફે કરનારી અનુભવસિદ્ધ રામબાણ માત્રાઓથી, ‘જગલની જડીબુટ્ટીઓથી’ તથા દેવના પ્રસાદ સરખી ભસ્મો અને દવાઓથી, સૌ તેમને ધન્વન્તરીને નામે ઓળખતા.

એક દીપોત્સવી અંકમાં છબી સાથે તેમનો છપાયલો વૈદક વિષય વાચતા પોતે આર્મચેરપર પડયા હતા. દિવસ દીવાળીનો હોવાથી ઘરનાં બાળગોપાળ કલ્લોલ કરતાં ફટાકડા ફોડવામાં ગુંથાયા હતાં પત્નીશ્રી ગ્સોડામાં હતાં અને રસોડામાં સુગન્ધને શેરડે મ્હોમા અમી છૂટે, એવી વાનીઓ તળાતી હોય, એમ જણાઇ આવતુ.

દીપોત્સવી અક વાચતા વાચતાં, વૈદ્યરાજની આખો તથા કાન ખડકીનાં બન્ધ બારણા ભણી ખેચાયા. તેમણે ઉઘડતી ખડકીનો ચિચરૂકો સાભળ્યો-માત્ર ચિચરૂકો; દર્દીને જોવા સારૂ કોઇ તેડવા આવનાર હોય, તો મોટરનુ ભુગળું કે ટેક્સીની ટોકરી વાગવી જોઇએ, તેવો કશો અવાજ નહતો નીકળ્યો છતાં, ‘કોણ હશે ?’ એમ વૈદ્યગજ વિચાર કરવા જતા હતા તે જ વખતે, ખોલેલી ખડકીને બન્ધ કરી, ઘરમાં દાખલ થતી કોઇ બ્યક્તિનો ઓળો પડયો વૈદ્યરાજ ટટાર થયા અને જ્યારે અન્ય ધન્ધાર્થીઓ, આમ વખત-એવખતે આવનાર ઘરાક માટે કન્નાચ ચીડાઇને કટાણુ મ્હોં કરી નાખે, ત્યારે વૈદ્યરાજના મુખપર હમેશાં પ્રસન્ન-ગમ્ભીરતાની રેપાઓ તરતી હોઇ, ‘રાતની ડબલ ફી’ના જોરે પોતે આવનારને આવકાર દેતા અને દીપોત્સવી અકને હાથમાંથી ટેબલપર નાખતા ઉભા થયા.

આવનાર પુરૂષ હતો. ને ઢીલા પગે ને વીલા મુખે

આવીને વૈદ્યરાજની બેઠક સામે, હમેશ પથરાયલી રહેતી ચટાઇ-પર બેઠો. પોતે દર્દીને જોવા સારૂ, વૈદ્યરાજને અત્યારે તેડવા આવ્યો હતો. એના ચિન્તાતુર ચ્હેરાપરથી, આંખોની ફીકાશપરથી અને રડમસ અવાજપરથી લાગતું, કે આશાના તમામ તંતુઓ તૂટી ગયા પછી, પોતાને અને પોતાના વ્હાલા એક દર્દીજીવને મારનાર કે ઉગારનાર જગતમાં કોઇ પણ હયાત હોય, તો ફક્ત વૈદ્યરાજ છે, એમ સમજીને તે અહી આવ્યો હોવો જોઇએ

"કોઈ બીજાને મળો, મારાથી નહિ અવાય." તેડવા આવનારની વાત સાંભળ્યા પછી ધન્વન્તરીએ નન્નો સુણાવ્યો.

"કોને મળુ, મારા માબાપ! આપના વગર મને બીજા કોઇમા આસ્થા નથી." પેલો કરગરતો હતો.

"ત્યારે મારે કહેવું જોઇએ, કે તમે અન્ધશ્રદ્ધાળુ છો!" વૈદ્યરાજના મુખમાંથી ભાગ્યે જ કોઇ બીજા ધનિક દર્દીની આગળ આવો ઉપદેશાત્મક ઉચ્ચાર નીકળ્યો હશે–બલ્કે પ્રસગ પરત્વે, પોતાની જામેલી પ્રતિષ્ઠાની વચમા આવનાર હરીફ જ હયાત નથી, એમ અનેક રીતે તે પુરવાર કરવા પણ તત્પર થાય! પણ તેડવા આવનાર ધનિક નહતો; તે દવાના કે દર્દીનુ શરીર તપા-સરાવ્યાના પૈસા પણ ભરી શકે એવો નહતો; પોતે ધન્વન્તરીની દયાપર જીવન–મૃત્યુની રાહ જોતો અહી આવ્યો હતો.

"અન્ધશ્રદ્ધાળુ ગણો તો એમ, ધન્વન્તરીજી–મારા ભગવાન! એક મરવા પડેલા જીવ ખાતર દસેક મિનિટનો ભોગ ન આપો?"

"સવાલ દસ મિનિટના ભોગનો નથી; આવુ, તો અન્ધશ્રદ્ધાને ઉત્તેજન આપવા જેવુ થાય અને સપરવે દહાડે હુ એવું અણુ-છાજતું ઉત્તેજન નહિ આપી શકું." વૈદ્યરાજે તત્વજ્ઞાન ડહોળ્યુ.

વૈદ્યરાજના શબ્દે શબ્દે પુરુષનું અંતર ચચરાતું જતું હતું. તેમણે વળી બીજી દલીલ કરી:

"જુઓ છો કે એની બા રસોડામાં છે અને છોકરા ફટાકડા ને દારૂખાનું ફોડવામાં ગુંથાયાં છે. એમને સુનાં મૂકીને તમારે ત્યાં આવું? પછી એમની સભાળ કોણ રાખે?"

છોકરાં દારૂખાનું ફોડતાં દાઝી મરે એ એક ભય હતો—ભવિષ્યની અટકળમાત્ર હતી; જ્યારે બીજી બાજુ, દવા સિવાય એક દર્દીનો જીવ જતો હતો: વૈદ્યરાજે પૂછ્યું હત, તો તેમનાં છોકરાની સભાળ માટે જોગવાઈ ઉતરી શકે એમ હતું; દર્દીની સંભાળ વૈદ્યના એકલાના જ હાથમા હતી—નિર્ધન પુરુષ બધું સમજતો હતો, છતા વૈદ્યરાજને આવી સમજણ પાડવાની હિંમત હારી બેઠો હતો. તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

સપરવે દહાડે, કલ્લોલમય વાતાવરણવાળા વૈદ્યરાજના મકાનમા નિઃશ્વાસ નાખવા કોઈ આવે, તે કેમ ગમે? તેમણે કહ્યું:

"એક આજ ઘેર શું દાટ્યું'તુ કે કંઈ નહિ ને અહી જ આવવાનું સૂઝ્યુ? ગામમા બીજા વૈદ્ય-ડાક્ટરોનો દુકાળ પડ્યો છે?"

"દુકાળ તો નહિ, પણ આપ જેવા ન સાભળો, તો આવા નિર્ધનનો બીજો કોણ બેલી થાય?" પુરુષની પાંપણો ભીંજાતી હતી.

"પૈસા ન હોય તો અહીં શું કરવા ટળો છો? ધર્માદા દવાખાનામાં જતાં શી ચૂક આવે છે તે!" વૈદ્યરાજની સ્ટિમ હવે તપી ગઈ. ધર્માદા દવાખાનાના રંગીન પાણીના પીણા પાઈ પાઈને પોતે ત્રાસી ગયા પછી જ ધન્વન્તરીને શરણે આવ્યો છે, તે વાત કહેવા જતાં પેલાની જીભ ન ઉપડી. તેણે દયા યાચની આંખે જોયા કર્યું.

"કેમ, કહ્યું તે માન્યામાં નથી આવતુ?" વૈદ્યરાજે રાડ પાડી.

“ અરેરે, ” ઘરાક કાકલુદીભર્યા કંઠે બોલ્યોઃ ‘ દર્દી આપને જ ઝંખે છે ને મનેય એક આપનાપર ભરૂસો છે, આપનો ફેરો ફોકટ નહિ જવા દઉં, કહેશો ત્યાસુધી દવાઓ ઘૂટવા ને ઔષધો કૂટવા આપને ત્યા રહીશ અને શીનું સાફુ વાળી આપીશ. દયા ન કરો ? ”

કબાટના કાચની બહાર, દવાઓથી ભરચ્ચક ભરેલી કેટલીય સીસીઓ ડોકિયા કરી રહી હતી, પણ ધન્વન્તરીના હૃદયરૂપ સીસામાનુ, **દયા** નામનુ પ્રવાહી સળકયા સિવાય એક પણ સીસીપર એમનો હાથ અડે એમ નહતુ ! દુ:ખીઆરો જીવ બ્રહ્માન્ડનો નિ:શ્વાસ નાખતો પાછો ફર્યો. તે ખડકી બહાર નીકળ્યો, કે તરત અન્દરનો આગળો વસાતો તેણે સાંભળ્યો. એ વિચારતોઃ

“ એક અસહાય-બિમાર જીવ એની દવાથી મરતો ઉગરી જાત, તો વૈદ્યરાજ કેટલું બધું પુણ્ય પામત ! પૈસા કરતા પુણ્ય ન વધે ? પણ નહિ, મારી પોળના પડોસીઓ, બોર, મુળા કે ગાજર વેચનારના એક પલ્લામાં, દેવી અન્નપૂર્ણાનુ નૈવેદ્ય નાખી, જેમ એ ગાજર જેવી વસ્તુઓ વ્હોરે છે તેમ, જમાનો પુણ્યને વેડફીને પૈસા જ વ્હોરવામાં સમજ્યો છે ! ભલા ભગવાન ! ”

તે ગર્ભ શ્રીમન્ત પિતાના ખાનદાન કુટુમ્બનો નબીરો હતો. શરાફી પેઢી હતી અને ધીરધારનો શાહુકારી ધન્ધો ધમધોકાર ચાલતો. સુખ-સાહ્યબીનો પાર નહિ, લાડી વાડી ને ગાડીવડે કુટુમ્બ કલ્લોલ કરે; એની પેઢીને પ્રતાપે રાજા-રજવાડાઓને પણ આર્થિક રાહત મળે, એનુ નામ લક્ષ્મીનન્દન.

અઢારસો સત્તાવનના બળવા વખતે દશાએ પલટો ખાધો.

લક્ષ્મીનો નન્દન, ગોરી ચામડીનાં કરપીણ કૃત્યોને ભોગે, હજારો નિર્દોષ કુટુમ્બોની સાથે લૂંટાયો, પિતા વિનાનો થયો, ઘરબાર વિનાનો થયો, તે શરાફ મટીને, શાહુકાર મટીને, બેકાર બની ગયો.

મધપૂડામા મધ હતુ, ત્યાસુધી એની આસપાસ બેસૂતમ મધુમક્ષિકાઓ વણ-હોતરી ગણુગણ્યા કરતી; પણ હવે? ફળ-ફૂલ કે લતા-પાન વિનાના સુક્કા ઝાડપર કોઈ પંખીને બેસતુ દીઠુ છે? નિર્જળ સરોવરને અંકે ન કમળ ઉગે ન હંસ તરે! ઉજડ ફૂલવાડીએ તો કાગડા જ ઉડે ને? 'કૌટુમ્બિક વૈદ્ય' તરીકે હજારો રૂપિયાની કમાણી કરનાર ધન્વન્તરી, તે દિવસથી લક્ષ્મીનન્દનનો તાબેદાર મટી ગયો; એના જ નાણાવડે તેણે ગજાવર આયુર્વેદિક ફાર્મસી ખોલી, પોતે પ્રતિષ્ઠા જમાવી, સાક્ષાત્ 'ધન્વન્તરી' થઈ બેઠો. દીવાના પ્રકાશ તરફ સેંકડો ફુદા તણાઇ આવે, તેમ દર્દીઓની ભીડ એને ત્યા એટલી થતી, કે લક્ષ્મીનન્દન જેવાને ઊભા રહેવા જેટલુ સ્થાન જ શાનુ મળે? એને માન પણ કયાથી? એનાપર તે ધ્યાન અપાય?

દશા ફરી, હિનમાન ફર્યો, સમયના વાગફેરામા અથડાતો, કૂટાતો, કચડાતો, લક્ષ્મીનન્દન જેમતેમ કરી જીવનગુજારો કરતો-એને આ અવસ્થામાય દિલના આરામરૂપ હતી માત્ર સુશીલ, સસારશોભન ને શીલગુણ સુન્દર સહચરી.

તે છેલ્લા ૭ માસ થયાં માદી હતી. બન્યા તે ઔષધોપચાર થયા છતા દવાની ટાંકી લાગતી નહિ-બલ્કે દર્દ વધ્યે જતુ. પત્નીના આગ્રહને વશવર્તી, આજ 'ધન્વન્તરી'ને ત્યાં છેલ્લો પાસો ફેંકાયો; લક્ષ્મીનન્દન દવા કે દયા, બન્નેમાથી એકપણ ચીજ લીધા સિવાય, કેવળ નન્નો લઇને, ત્યાથી પાછો ફર્યો.

દિવસ દીવાળીનો હતો, તેથી સરિયામ રસ્તે થઇને ઘેર જતાં લક્ષ્મીનન્દને હવાઇઓ ફૂટતી જોઇ, એના દિલની, ભૂતકાલીન સુખસમૃદ્ધિની કેવીએ હવાઇ કલ્પનાઓ એને મુઝવી રહી હતી. ફૂટતા બન્ધૂકીઆ ટેટાથી, આતશબાજીના રસિયા લોક જ્યારે ખુશ થતા, ત્યારે ટેટાના એક એક અવાજે, તેના જીવતરનો એક એક સાધો જાણે તૂટતો ન હોય,એમ લાગતુ. લવિંગીઆ ટેટીઓની ફૂટતી લૂમોના ફડાકાથી એનુ હ્રદય ફફડી ઉઠતુ વીજળી, તારામડળ કે ફૂલકણીઓના રગબેરંગી ઉજેશે, એના નિસ્તેજ લોચનમાં વધારે અન્ધકાર અજાતો. મેવા–મીઠાઇથી ખડકાયલી દુકાનોમાં, એની નજરે એક જ ચીજ પડતી– સ્મશાનયાત્રાએ નીકળતી શબ–ઠાઠડી પાછળ ભસતા કૂતરાને શાંત પાડવા નંખાતા લક્કડશી લાડુ તરફ ! કીનખાબ, અતલસ અને ઝૂલ–ઝાલરથી જાજરમાન લાગતી કાપડીઆઓની દુકાનો તરફ વળતાં, તેની નજર એક જ વસ્તુ ખોળતી હોય એમ લાગતુ–મૃતદેહપર ઓછાડવાનું રાતુ શેલુ ! તેને તરગ ઉદ્ભવતોઃ “આવા સપરવે દહાડે શેલુ કે લક્કડશીની ખરીદના અપશુકન વ્હોરવા જેટલો ક્યો વેપારી દયાળુ થશે? ન કરે નારાયણ અને અનિષ્ટ જ બનવાનુ હોય, તો વૈદ્યરાજે કર્યો, તેમ અહીંથી યે મારે હડધૂત થવું પડશે !” અને પચીઆને છેડે આખો લૂછતો તે ઘર તરફ જતો. નભોમડળમા તગતગતા નવલખ તારકગણ જેવી દીપોત્સવીની દીપમાળમાના પ્રત્યેક દીપે એની નજર ફરી વળતી “ચઢતા દિનમાનની ચિનગારી કયાય જળે છે!” દીપશીખાના ગર્ભમા ગુથાતી કાળી મેશ સિવાય બીજુ કશુ જ તે જોઇ શકતો નહિ નગરલોક આજ આનન્દઉત્સવમાં નિમગ્ન હતા, ત્યારે લક્ષ્મીનદન, ‘અક્કરમીનુ ક્સ્મિત કાણુ’ અનુભવતો ઘેર પહોંચ્યો.

હળવેથી બારણુ ઉઘાડી, તે દર્દીની પથારી આગળ

આવ્યો તે જ વખતે, અંતિમ આશાના ઝાંખા–છેક ઝાંખા ઝબકારા જેવો, દીવેલના કોડીઆમાનો મોગરો, છેલ્લીવાર જરા ઝબકીને બુઝાઇ જતો હતો.

***

સુ શિ લા જરા જપી હતી, એને જગાડીને, વૈદ્યરાજ ન આવ્યાની માઠી ખબર કહેવા કરતા અત્યારે નિરાતે સુવા દેવી, એ જ ઠીક છે–એમ ધારી લક્ષ્મીનન્દને તેને બોલાવી નહિ. ધીમે રહીને તેની નાડી જોઇ મન્દ ધબકારા ચાલુ હતા. સુશિલાપર બરાબર કામળ ઓઢાડી, પાસેની ચટાઇપર, દીપોત્સવીના વાર્ષિક પર્વે, દીવા સિવાયના અન્ધારા ઘરમા, અન્ધકાર–ઘેરી જીન્દગી ભોગવતો લક્ષ્મીનન્દન, દર્દીની રક્ષા કરતો બેસી રહ્યો–એકલો, અટૂલો, બેસતા વર્ષનો સૂર્યોદય શું લઇને આવશે, તેના તરંગો કરતો.

પડખે દેવદારની પેટીનુ ખોખું પડ્યું'તુ. તેને અઢેલીને તે બેઠો હતો. પેટીની ધાર ખૂચી, તે સાથે જ પેટીની અન્દર પડેલાં ખતપત્રો પણ તેને સાભર્યાં અને ખૂચ્યા "એ દસ્તાવેજો ને એ ખાતાને સઘરી રાખીને શુ કરવા છે? મુદ્દત વીતી ગયા પછી, હવે એને ઘોઇ પીવાનાં ! બાળી નાખું? તો પછી દેખવુ નહિ, દાઝવુ ય નહિ! હવે આ લક્ષ્મીનન્દનને કોણ ઓળખે છે ? દિ' ફરી બેઠા પછી કોના હૃદયમા રામ વસનાર છે, કે લ્હેણુ પતાવવા આવે !" પેટી ઉઘાડી. અન્દરથી, એકવારના 'કિમતી' કાગળિયાની બીદડી બહાર કહાડી. મૂકતો હતો તે તાકામાથી દીવાસળીની પેટી લેવા ઉઠયો. પેટી જડી, પણ તેને જમીનપર પછાડતો તે બોલી ઉઠયો "અરે કિસ્મત!" તેણે કપાળ કૂટયુ "મારી દશાને તુ હસી રહ્યુ છે!!" અન્દર એક પણ કાડી નહતી.

દિવસ દીવાળીનો હતો, તેથી સરિયામ રસ્તે થઇને ઘેર જતાં લક્ષ્મીનન્દને હવાઇઓ ફૂટતી જોઇ, એના દિલની, ભૂતકાલીન સુખસમૃદ્ધિની કેવીએ હવાઇ કલ્પનાઓ એને મુઝવી રહી હતી. ફૂટતા બન્ધૂકીઆ ટેટાથી, આતશબાજીના રસિયા લોક જ્યારે ખુશ થતા, ત્યારે ટેટાના એક એક અવાજે, તેના જીવતરનો એક એક સાંધો જાણે તૂટતો ન હોય, એમ લાગતુ. લવિંગીઆ ટેટીઓની ફૂટતી લૂમોના ફડાકાથી એનુ હૃદય ફફડી ઉઠતુ. વીજળી, તારામંડળ કે ફૂલકણીઓના રંગબેરંગી ઉજેશે, એના નિસ્તેજ લોચનમા વધારે અન્ધકાર અંજાતો. મેવા–મીઠાઇથી ખડકાયલી દુકાનોમાં, એની નજરે એક જ ચીજ પડતી–સ્મશાનયાત્રાએ નીકળતી શબ–ઠાઠડી પાછળ ભસતા કૂતરાને શાંત પાડવા નંખાતા લક્કડશી લાડુ તરફ! કીનખાબ, અતલસ અને ઝૂલ–ઝાલરથી જાજરમાન લાગતી કાપડીઆઓની દુકાનો તરફ વળતા, તેની નજર એક જ વસ્તુ ખોળતી હોય એમ લાગતુ–મૃતદેહપર ઓછાડવાનું રાતુ શેલુ! તેને તરંગ ઉદ્ભવતોઃ "આવા સપરવે દહાડે શેલુ કે લક્કડશીની ખરીદના અપશુકન વ્હોરવા જેટલો કયો વેપારી દયાળુ થશે? ન કરે નારાયણ અને અનિષ્ટ જ બનવાનુ હોય, તો વૈદ્યરાજે કર્યો, તેમ અહીંથી યે મારે હડધૂત થવુ પડશે!" અને પચીઆને છેડે આંખો લૂછતો તે ઘર તરફ જતો. નભોમંડળમાં તગતગતા નવલખ તારકગણ જેવી દીપોત્સવીની દીપમાળમાંના પ્રત્યેક દીપે એની નજર ફરી વળતી "ચઢતા દિનમાનની ચિનગારી કયાય જળે છે!" દીપશીખાના ગર્ભમા ગુંથાતી કાળી મેશ સિવાય બીજુ કશુ જ તે જોઇ શકતો નહિ. નગરલોક આજ આનન્દઉત્સવમાં નિમગ્ન હતા, ત્યારે લક્ષ્મીનંદન, 'અક્કરમીનુ કિસ્મત કાણું' અનુભવતો ઘેર પહોંચ્યો.

હળવેથી બારણુ ઉઘાડી, તે દર્દીની પથારી આગળ

આવ્યો તે જ વખતે, અંતિમ આશાના ઝાંખા-છેક ઝાખા ઝબકારા જેવો, દીવેલના કોડીઆમાનો મોગરો, છેલ્લીવાર જરા ઝબકીને બુઝાઇ જતો હતો.

***

સુશિલા જરા જપી હતી, એને જગાડીને, વૈદ્યરાજ ન આવ્યાની માઠી ખબર કહેવા કરતા અત્યારે નિરાતે સુવા દેવી, એ જ ઠીક છે—એમ ધારી લક્ષ્મીનન્દને તેને બોલાવી નહિ. ધીમે રહીને તેની નાડી જોઇ: મન્દ ધબકારા ચાલુ હતા. સુશિલાપર બરાબર કામળ ઓઢાડી, પાસેની ચટાઇપર, દીપોત્સવીના વાર્ષિક પર્વે, દીવા સિવાયના અન્ધારા ઘરમા, અન્ધકાર-ઘેરી જીન્દગી ભોગવતો લક્ષ્મીનન્દન, દર્દીની રક્ષા કરતો બેસી રહ્યો—એકલો, અટૂલો, બેસતા વર્ષનો સૂર્યોદય શું લઇને આવશે, તેના તરંગો કરતો.

પડખે દેવદારની પેટીનુ ખોખું પડ્યું'તુ તેને અઢેલીને તે બેઠો હતો. પેટીની ધાર ખૂચી, તે સાથે જ પેટીની અન્દર પડેલાં ખતપત્રો પણ તેને સાંભર્યાં અને ખૂચ્યા "એ દસ્તાવેજો ને એ ખાતાને સઘરી રાખીને શું કરવા છે? મુદ્દત વીતી ગયા પછી, હવે એને ધોઇ પીવાના ? બાળી નાખું? તો પછી દેખવું નહિ, દાઝવુ ય નહિ! હવે આ લક્ષ્મીનન્દનને કોણ ઓળખે છે ? દિ' ફરી બેઠા પછી કોના હૃદયમા રામ વસનાર છે, કે લ્હેણું પતાવવા આવે!" પેટી ઉઘાડી. અન્દરથી, એકવારના 'કિમતી' કાગળિયાની બીદડી બહાર કહાડી. મૂકતો હતો તે તાકામાથી દીવાસળીની પેટી લેવા ઉઠયો. પેટી જડી, પણ તેને જમીનપર પછાડતો તે બોલી ઉઠયો· "અરે કિસ્મત!" તેણે કપાળ કૂટયુ "મારી દશાને તુ હસી રહ્યુ છે!!" અન્દર એક પણ કાડી નહતી.

પાછો ચટાઇપર આવીને બેઠો અને અર્થ વગરના ઉડતા વિચારોમા તેણે ઉઘ વગરની આખે આખી રાત વીતાવી; એના ઘરમા અને જીવતરમા રમતા હતા અનિષ્ટ ભાવિના ભણકાર, દર્દીને લઇ જવા આવનાર કાળદૂતના પડઘા અને પ્રગાઢ સુનકાર.

અરુણોદય થઇ ગયો હતો. નવા–બેસતા વર્ષની નોબત ગડગડી રહી હતી. અવારનવાર 'સપ્પરમે દિન સબરસ'ના શકુન કરાવતા બાલબટુકોના બુલન્દ ટહૂકે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. પ્રભાતની કુંકુમપગલીઓવડે સૃષ્ટિમા આનન્દ ને ઉલ્લાસભર્યું નવચેતન પૂરાતુ હતુ, વાજાવાળાના મિઠ્ઠા સરોદ સરવા માડયા હતા ભરથરી લોકનાં પ્રભાતિયા તથા 'આજે મ્હારે દિવાળીના દન રે રળિયામણા રે...' જેવા ગીતથી વાતાવરણમા પ્રફુલ્લતા પ્રસરી રહી હતી લક્ષ્મીનન્દનને એમાની કોઇ ચીજ કામની નહતી, કોઇપણ વસ્તુથી, એ જે ઇચ્છતો હતો તે તેને મળી શકે તેમ નહતુ : બેસતા વર્ષના આનન્દથી વચિત–અથવા બેદરકાર–એ દુખીઆરો જીવ દાતણ પાણી કરીને ન્હાવા બેસતો હતો, તે જ વખતે સુશિલાએ પાસુ ફેરવ્યુ તે ન્હાયા સિવાય જ ચોકડીપરથી ઉઠયો અને એની પાસે ગયો. સુશિલાએ ઉઘડતા પોપચાથી, લક્ષ્મીનન્દનને નજર સામે દીઠો–તેણે બેસતા વર્ષે, સૌથી પ્રથમ સ્વામીના દર્શન કર્યા. "હવે જીવ જાય ત્હોય સ્વર્ગે જશે, સ્વામીના દર્શન થયા!" સુશિલા સ્વગત કલ્પતી હતી

"કેમ છે તને?" લક્ષ્મીનન્દને દિલના ઉડા ભાવથી પૂછ્યુ

"વૈદ્યરાજ..." સુશિલાથી વધારે ન બોલાયું.

"રાતે તેડી લાવ્યો'તો: નાડી તપાસી, શરીર જોઇ, મને દવા લખી આપી છે, તે હવે લઇ આવુ છુ. તુ જ પી'તી,

તેથી ન જગાડી." અલબત, આ જુઠ્ઠાણું હતું, છતાં સત્ય કરતા વધારે સલામત રાખનારૂં લાગવાથી લક્ષ્મીનન્દન જુઠ્ઠું જ બોલ્યો.

"સબરસ લેશો કે?" એક બાલબટુકે બારણું ઠોક્યુ.

"એના તો શકુન..." સુશિલા શકુન લાભવા ધ્રચ્છતી હતી.

"લઇ આવું ત્યારે—" કહીને લક્ષ્મીનન્દને, પાકીટમાનો છેલ્લો પૈસો સુશિલાની અભિલાષા પરિતોષવા ખાતર સબરસ ખાતે ખર્ચવા બહાર કહાડયો અને તે 'શકુન લાભવા'ની ઇચ્છાએ બારણું ઉઘાડવા ગયો. બારણુ ખોલ્યુ, સબરસ લીધુ; લઇને પાછો ફરતો હતો, ત્યા બહારથી કોઇએ એને પૂછ્યુ :

"લક્ષ્મીનન્દન શેઠનુ આ મકાન?"

સાંભળીને લક્ષ્મીનન્દન મુઝાયો. બેસતા વર્ષે સબરસના શુકન સત્કર્મીને જ ફળે; અભાગિયાને કર્મે શકુન સર્જાયા હોય ત્હોય તે અપશુકનના રૂપમા ફેરવાઇ જાય! રાતનું બન્ધ બારણુ ઉઘડતાની સાથે, પ્રભાતમા તેનું તકદીર ઉઘડતુ હોય એમ ભગ્નાશ જીવને કલ્પના જ કેમ થાય? થાય ત્હોય તે હસી કહાડવા યોગ્ય કા ન ગણાય? તેને ભાગ્યનુ પાદડુ, આગંતુકના પ્રશ્ન સાથે જ સાવ બીડાઇ જવાનો ભણકાર થયો.

"હા, શુ કામ છે?" આગંતુકને ધ્રૂજતા અવાજે કહ્યુ. ઉત્તરમા તે ગૃહસ્થ ઘરમા દાખલ થયો કોઇ લ્હેણદાર ઉઘરાણીએ આવ્યો હોય અને પોતાની કને દમડી સરખી ન હોવાથી તે હડધૂત કરી નાખે ને મૃત્યુને બિછાને પડેલા સુશિલા કડવા વેણ સાભળી, દુઃખી થાય એવા અનુમાનથી, લક્ષ્મીનન્દન, પેલા ગૃહસ્થ સાથે બાજુની ઓસરીમા જઈ બેઠો.

" આપનું જ નામ લક્ષ્મીનન્દન ? " ગૃહસ્થે પૂછ્યુ

" જી. " ધડકતી છાતીએ ઉત્તર મળ્યો.

ગૃહસ્થ વિચારમા પડેલો લાગ્યો. લક્ષ્મીનન્દનની અધીરાઇ અને શ કા વધતા હતાં. તેણે પૂછ્યુ .

" ક્યાથી આવો છો ? "
ગૃહસ્થે ગામનું નામ કહ્યુ લક્ષ્મીનન્દનને ગામ પરિચિત લાગ્યુ.

" કેમ આવવુ થયું છે ? "

" તમારૂ જૂનુ લ્હેણુ પતાવવા..."

સાભળીને, પ્હેરોડિયાનું સોનેરી સ્વપ્ન અનુભવતો હોય એમ લક્ષ્મીનન્દન ચોંકયો. સાભળેલા શબ્દો માટે, કાનપર તેને ભરૂસો ન પડયો. સ્થિતિ મૂઝવણમાં નાખતી

" મારા પિતાએ, આપના પિતા પાસેથી બે હજાર અગ-ઉધાર લીધેલા; તે તો ગુજરી ગયા—

" અને મારા પિતા પણ ! " નિખાલસ અને દુઃખથી દબાઇ ગયલું લક્ષ્મીનન્દનનું દિલ ઉકળતુ હતુ.

" તેથી કાઇ તમારૂ લ્હેણુ ગુજરી શકતુ નથી- કહો, ખાતુ-કોઇ દાખલો-છે ? "

—અને રાતને વખતે, કાડી સિવાયની જે ખાલી પેટીને તેણે ફેંકી દીધી હતી, તેનાપર એને અપૂર્વ વ્હાલ છૂટયુ. તે ખાતુ શોધવા ઉઠયો—" ઇશ્વર જે કરે છે, તે સારા માટે " એમ સ્વગત વિચારતો ઉઠયો-જઇને પેટીમાથી બહાર કહાડેલી બાંદડી પેકબન્ધ લઇને ઓસરીમા આવ્યો.

"આમા હોય તો જોઇએ, નહિ તો નસીબ .." કહીને તેણે બન્ધ બીદડી ખોલી અને બન્ને જણ જરૂરી ખાતુ ખોળવા લાગ્યા—અથવા બીદડી શા માટે ? લક્ષ્મીનંદન તેનુ નસીબ શોધી રહ્યો'તો; લ્હેણુ પતાવવા આવેલ ગૃહસ્થ તેની ગૃહસ્થાઇથી, નસીબ શોધવામા સાથ દઈ રહ્યો'તો.

કહે છે કે ગરીબની 'હાય'થી લોખડ પણ બળીને ખાખ થઇ જાય છે અને સાફ દ્યાનતથી ઉમદા બરકત મળે છે. ગૃહસ્થની સાફ દ્યાનતે, લક્ષ્મીનદનનુ ભાગ્ય ઉઘડતુ જણાયું ખાતુ હાથમા આવ્યુ ! તેમા રકમ ભરપાઇ કરાવી લઇ, વ્યાજ સાથે નાણા ચુકાવી આપી, ગૃહસ્થ વદાય થયો—સાથે લક્ષ્મીનન્દનના અતરની ઉડી આશિષ લઇને.

***

સુશિલા સમક્ષ, થોડી જ વાર પહેલા, લક્ષ્મીનદને કરેલી જુઠી વાત હવે સચ્ચાઇના સ્વરૂપમા ફેરવાઈ જવાને કશી જ પંચાત નડે એમ ન રહ્યુ એકહજાર—નહિ, વ્યાજ સાથે સવા ત્રણ હજાર રૂપિયા ! માગી માગીને વૈદ્યરાજ કેટલી ફી માગનાર હતા ? પૂરા સવા ત્રણ હજારને ય ખર્ચે જો સુશિલાનો બૂઝાતો જીવનદીપ ટકી શકતો હોય તો લક્ષ્મીનન્દનને બીજા કશાની તૃષ્ણા ન હતી, તે સુશિલાની પથારી પાસે ગયો સુશિલાના લોચન મીંચાયલા હતા અને રોજના જેવી તાણુ, લવરી, કે બીજી બેચેની જેવુ આજ એકેય ચિહ્ન નહતુ જણાતુ. "દૈવે ગરીબ સામે જોયું લાગે છે !" લક્ષ્મીનદન ઇશ્વરનો આભાર માનતો, સુશિલાને પથારીમા જ સૂતી મૂકી ઘરબહાર નીકળ્યો—એકહજારની એક નોટ સાથે રાખીને.

તે ધન્વન્તરીને ત્યા જવા નીકળ્યો હતો. જતાં જતા

રસ્તામાંથી વૈદ્યરાજનાં બાળકો માટે મેવા–મીઠાઇની છાબડી ખરીદતા જવાને મન લલચાયું, પણ સુશિલાની તબીઅત ! એને માટે દવા ! અત્યારે એનું મગજ એક જ આશામાં તલ્લીન હતુ, નિમિષમાત્રનો વિલંબ કરવો, એ હવે તેને માટે બહુ વસમી વાત હતી. એના શિથિલ, નબળા પગમા હવે ઓર જોમ આવ્યુ હતુ તે વૈદ્યરાજને ત્યા પૂરતી ઝડપે જઇ પહોંચ્યો.

બેસતુ વર્ષ હતું, તેથી મળવા આવનારના સ્વાગત માટે વૈદ્યરાજ ગાલીચો ને ગાદી તકીઆના ઠઠેરા સાથે તૈયાર થઇને બેઠા હતા સૌથી પ્રથમ મળવા આવનાર કદાચ લક્ષ્મીનન્દન પણ હોય ! તેને આવતો જોઇ , વૈદ્યરાજનુ મ્હોં નેપાળો ગળ્યા જેવુ કટાણુ થઇ ગયું, પણ આવતાની સાથે જ, લક્ષ્મીનન્દને ગજવામાથી એક હજારનો નોટ કહાડીને વૈદ્યરાજના હાથમાં મૂકયો. જોઇને વૈદ્યરાજ આભા બની ગયા " એક હજાર રૂપિયા ! લક્ષ્મીનન્દનની પાસે હજાર રૂપિયાનો નોટ ! " કટાણા મુખપર પ્રસન્નતા આણવા મથતા વૈદ્યરાજ, લક્ષ્મીનન્દનનુ મૂક સ્વાગત કરતાં વિચારતા હતા; તેમને વિશ્વાસ ન પડયો. પોતે જુએ છે તે સ્વપ્ન તો નથી જ એવી સોળેસોળ આના તેમને ખાતરી હતીઃ " ત્યારે આમ બન્યુ શી રીતે ? નોટ બનાવટી હશે ? ખરો હોય તો કયાંકથી ધાપ મારી લાવ્યો હશે ? કે કોઇનો પડી ગયેલો હાથ લાગ્યો હશે ? " ધન્વન્તરીના જીવનને છાજતી અટકળોમાં વૈદ્યરાજના મગજનું દહીં થઇ જતુ હતું " ગમે તેમ હોય, આપણે તો કામ સાથે કામ છે ને ! " તેમનો અંતિમ નિરાધાર આ હતો.

" લક્ષ્મીનન્દન," હવે વૈદ્યરાજના શબ્દોમાં મમતા ને

મીઠાશનું મિશ્રણ કલવાતું હતું : " નોટ મને આપવાનું કાંઇ કારણ ? "

" આપનાં છોકરાં તે મારાં સગાં ભાણેજ જેવાં છે; આપના કુટુમ્બને વાર-તહેવારે ખુશ કરવાનો કુળાચાર, નિર્ધનતાએ હણી લીધો હતો તેથી નિરુપાય હતો; ઇશ્વરે સામું જોયું, ત્યારે છોકરા સારૂ મીઠાઇ લઇ આપવા, મળી તે ફૂલપાંખડી લઇને આવ્યો. "

" રાતે તમે આવ્યા, ત્યારે મારા જીવને ઠીક ન્હોતું-" વૈદ્યરાજ જુઠું ન્હોતા બોલતા નિર્ધન લક્ષ્મીનન્દનને જોઇ, એમનો જીવ ગભરાઇ ગયો હતો ! " ખોટું તો નહોતું લાગ્યું ને ? "

" ખોટું લગાડીને ક્યાં રહુ ? પિતા ગુજરી ગયા પછી આપના વગર માથે બીજો કોણ મુરબ્બી છે ! " લક્ષ્મીનન્દનની આંખો જરા ભીની થઇ.

" સુશિલાને અત્યારે કેમ છે ? " વૈદ્યરાજે કાળજી બતાવી

" આપ પધારો ને જુઓ તો સમજણ પડે. "

વૈદ્યરાજને ત્યાં મળવા આવનારાઓની પણ રાહ જોવી, હવે વિષમ વાત હતી તે ઉઠયા. માથે પાઘડી મૂકી અને લાકડી લઇ, લક્ષ્મીનન્દનને કહ્યું: "

" ચાલો હમણા જ જઇએ પછી લોક મળવા આવશે તો વળી રોકાઇ જવાશે. તબીયત જોયા પછી દવા આપવાનુ રાખીશ. "

" રૂપિયા ! ત્હારી લીલા ! તારો જાદુ ! તારો પ્રભાવ ! " મનથી નાણાંની મહત્તાને વિચારતો લક્ષ્મીનન્દન. વૈદ્યરાજને તેડીને ઘેર આવ્યો. સુશિલાની પથારી પાસે બન્ને બેઠા તેના-

પર ઓઢાડેલી કામળ, લક્ષ્મીનન્દને હળવે રહીને ખસેડી–અને –અને એકદમ તે આર્ત્તસ્વરે કંપી ઉઠ્યો !

સુશિલાની આખો ફાટેલી હતી, વૈદ્યરાજે નાડી જોઇ, નાડી બન્ધ હતી. ધન્વન્તરી ઝંખવાયો લક્ષ્મીનન્દન રાડ પાડી ઉઠ્યો;

"અરેરે, વૈદ્યરાજ ! સુશિલાના ખોળિયામા પ્રાણ નથી ! મૂકી શકશો ? એક હજાર આપ્યા છે ને બીજા સવાબે હજાર આપુ–તમારો જીવતા સુધી ગુલામ થઇને રહુ–તમારી તમામ વૈદ્યવિદ્યા અજમાવી જુઓને ! વૈદ્યરાજ–વૈદ્યરાજ ! મારી સુશિલાના ખોળીઆમા પ્રાણ મૂકી શકો એમ છો ?"

લક્ષ્મીનન્દનની રો–કકળ સાંભળીને પડોસીઓ ભેગા થઇ ગયા. તક જોઇને વૈદ્યરાજ વીલે મ્હોડે ત્યાથી સટકી ગયા. લક્ષ્મીનન્દન, સુશિલાના મૃત–દેહ પર પડીને લવતો હતો.

"શી ખબર કે તને આરામ ન્હોતો થતો, પણ મૃત્યુની શાંતિમાં જ તુ ઘેરાયલી હતી ! મારી સુશિલા ! અરેરે, તારો દવા વગર જીવ નથી ગયો–એ નરરાક્ષસ વૈદ્યરાજની દયા વગર જ મારૂ ઘર વેરાન થયુ !"

✽

પદ્મપૂજા

[કથાકાવ્ય]

વર્ષતાં હિમ હેમન્તે, દાઝે લીલી લીલોતરી;
પોઢ્યાં પંપાસરે પદ્મો, વાછટે કુંજ નીતરી !

વિશાળ કેશાવલિને વિખેરતી,
વને વને ઝાકળરત્ન વેરતી,
નમી નિશા, ઘોર સમાધિ–લોચને;
ઉષા ઉગી આભ પ્હેરોડ પોપચે.

ઉષાશી એક કન્યાને, વાડીના ફૂલ વીણવા,
ઉદ્યાને ન્હોતરે – મિઠ્ઠા ટહૂકી ગીત, મધુરવા.

પ્રભાતની રમ્ય પ્રફુલ્લતા સમી,
પ્રભાતનાં નિર્મળ ઝીલતી અમી,
પ્રભાતને ઊઘડતે જ પોપચે,
કુમારિકાને કર છાબડી હિંચે :

વાયુના સ્પર્શથી જેવી કંપે કુંપળ કે લતા:
હિમાયાં નિરખી પુષ્પો, કંપી કોમળ કન્યકા !

ઝગે ઝીણો કોક નિસ્તેજ દીવડો,
હતાશ એવાં દગ કન્યકાતણાં;

ઝમે, ઠર્યાં ઝાકળબિન્દુ પાદડે,
સરે છુપાં અશ્રુ ભીંજાતી પાંપણે:

મોગરે મોગરે જેવી ભમન્તી મધુમક્ષિકા,
પ્રફુલ્યા ફૂલની આશે ઘૂમતી એમ બાલિકા:

સરોવરે ગેલતાં વાયુ ને જલ,
જળે રમે પંકજ એક કોમલ;
ન ઝાકળે પાદડીં કો હિમાયલી!
લડાવતી લાડ પ્રાત પ્રભાવલી·

દેખી પદ્માસને ઋષિ, દોડે ત્યાં જયમ મૃગલી,
દેખી પદ્મ પ્રફુલ્લેલુ કન્યા તે ગમ ઉછળી!

સરે સરી એ, જળકન્યકા સમી;
ઝુકાયલી વેલરૂપે નીંચી નમી–
ઝબોળતી નાજુક હસ્ત નીરશુ,
ચુંટી ઉરે ચાંપ્યુ સરોજ વિરલુ:

હસી કુંજો, લતા પુષ્પો, છલ્કયુ હાસ્ય ભર્યા જળે
ને બાલાના સ્મિતે સ્પર્શી વાયુ વાય પરિમલે:

છુપાવતી ભાવ દિલ–દાબડીમા,
છુપાવતી પદ્મ ફૂલ–છાબડીમા,
હરીણિશી વિદ્યુતવેગ ધારતી–
પળી લલાટેથીં લટો સમારતી:

પદ્મને મૂલ્ય, 'બાપુ'ના વાચ્છતી 'પુણ્યપારણાં':
રાજદ્વારે ખડી કન્યા, પન્થ રોકી નૃપાલનો.

મહેલથી મન્દિર સ્વારી નીકળી
સરોજ લૈ શ્વેત, કુમારિકા મળી.
દીઠું ઘણે રોજ સરોજ શ્વેત આ!"
નૃપાલ ફૂંકે શબ્દ ભરેલ હેતના :—

"પદ્મ, બાલા! ચહુ તારૂં બુદ્ધના સેવ-પૂજને;
"છલ્કાવું છાબ મ્હોરોથી· માગ્યાં દઉં મૂલ્ય તુજને!"

અને ચકોરી-દિલ જાગી પ્રેરણા!
વદી, ખમી કૈંક અગમ્ય વેદના :—
"નથી-નથી બાંટવું, રાજ! પદ્મને:
"સ્વયં જઇ ભેટ ધરીશ બુદ્ધને"

પોયણાશા પદે ચાલી બાલા બુદ્ધ-મઢૂલિયે;
ક્ષમા શાંતિ દયાનાં જે દૈવી દાન સદા દિયે.

રમે મૃગો સાવજ સંગ, આશ્રમે:
સદૈવ જ્યા પ્રેમ-પયોધિ ગાજતા;
પુણ્યાત્મ પદ્માસનસ્થ વિરાજતા:
પ્રશાંત કાન્તિની કલા ન આથમે:

સોહે સૌન્દર્ય આત્માનાં, છાઈ પૂર્ણ પવિત્રતા;
અમી-ઓઘે ભર્યા ચક્ષુ સાધે બ્રહ્માન્ડ-મિત્રતા;

પ્રભાવશાળી સુપ્રસન્ન સન્તને
લળી પડી વિહ્વળ દીન-અંતરે,
મિચાય ચક્ષુ, ન શબ્દે ય નીકળે!
અકથ્ય ભાવે ચરણામ્બુજે ઢળે:

સેવા કે પૂજને માત્ર હતુ પદ્મ પ્રફુલ્લિત,
સમર્પ્યું શુદ્ધ ભક્તિથી ને તદ્રુપ થયું ચિત્ત:

"કહે, ચહે શુ વરદાન બાલિકે?"
પુછ્યુ સ્વીકારી ઉપહાર, માલિકે:
"ચહું નહિ પાર્થિવતા મહામૂલિ,
"ચહુ પદામ્બુજતણી પ્રભો! ધૂલિ!"

અમૃતે વર્ષતા ઇન્દુ, ખીલે સૃષ્ટિ-કલાલીલા;
ખીલે પુષ્પો, ઝીલે ખુશ્બો કન્યાશી કોક કોકિલા.

34110

